

Felsefî-gnostik akımların ve kadim dinlerin etkisiyle gelişen Bâtıniyye; her zâhirin bir bâtını, her ayet ve hadisin bir tevili olduğunu öne süren ve bunu ancak Allah tarafından seçilmiş masum imamların bilebileceğini savunan gruplar için kullanılan ortak bir sıfattır. Bu kitapta da senkretik yapıları ve sır karakterleriyle her zaman dikkatleri çekmiş olan birçok inanıştan öğeler barındıran Bâtınî mezheplerin ibadet anlayışları, ortak paydalar üzerinden ele alınarak kitâbî İslâm'dan ayrılan yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira İslâm geleneğinde ibadetler oldukça önemli bir yerde iken İslâm geleneği içerisinde çıkan Bâtınî mezheplerde ise ibadetler, içinden çıktıkları İslam geleneğine göre oldukça farklı özellikler göstermekte ve farklı ritüel örnekleri sergilemektedirler. Ayrıca Bâtınî mezheplerde "ibadet" mefhumu, her ne kadar isim, zaman ve mekân bağlamlarında farklılık gösterse de "ibadet" anlayışlarının fıkırsel alt-yapılarının benzer olduğu anlaşılmıştır.

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

ISBN 978-605-67961-5-9

9 786056 796159

BÂTİNÎ MEZHEPLERDE İBADET

BERNA TEKEV YAŞAR

Şarkiyat
BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

BÂTİNÎ MEZHEPLERDE İBADET

BERNA TEKEV YAŞAR

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

Berna TEKEV YAŞAR

BÂTİNÎ MEZHEPLERDE İBADET

Şarkiyat

BİLİM VE HİKMET VAKFI YAYINLARI

Bu kitabın yayın hakkı Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları'na aittir. Yayınevi ve yayıncısının izni olmaksızın çoğaltılamaz, kopyalanamaz ya da yayınlanamaz.

BÂTİNÎ MEZHEPLERDE İBADET

Yazar: Berna TEKEV YAŞAR

ISBN: 978-605-67961-5-9

© Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

E-Yayın/Mayıs 2021, Diyarbakır

Tüm Hakkı Saklıdır

Editör: Halide Rümeysa Küçüköner

Kapak: Zülküf Altındağ

Sayfa Düzeni: Şarkiyat

Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı Yayınları

Sertifika No: 35891

Mimar Sinan Cad. Aslan Apt. A Blok, Kat:

1, No: 2, Yenişehir/DİYARBAKIR

<https://www.sarkiyat.org/>

sarkiyatvakfi@gmail.com

Berna TEKEV 1994 yılında Bitlis'te doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Bitlis'te tamamladı. 2017 yılında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği ile İlahiyat bölümlerinden çift ana dal yaparak mezun oldu. Aynı yıl Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde başladığı yüksek lisans eğitimini *Bâtınî Mezheplerde İbadet* adlı teziyle 2020 yılında tamamladı. 2018'de *Milli Eğitim Bakanlığı'nda* başladığı öğretmenlik görevine halen devam etmektedir.

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in vefatı sonrası yaşanan siyasî olayların mezheplerin oluşumunda büyük etkisi vardır. Öte yandan, tercüme ve fetih faaliyetleri aracılığıyla farklı din ve kültürlerle karşılaşma ve Hermetizm, Gnostisizm ve Yeni Eflatunculuk gibi akımlar da mezhepleri birçok yönden etkilemiştir. Bu etkiler en fazla Bâtınî mezheplerde söz konusu olmuştur.

Bâtıniyye, her zâhirin bir bâtını, her ayet ve hadisin bir tevili olduğunu savunan ve bunu ancak Allah tarafından seçilmiş masum imamların bilebileceğini ileri süren gruplara verilen ortak bir sıfattır. Bu kavram, pek çok mezhep ve felsefi-tasavvufi oluşumu çatısı altında toplamaktadır. Bâtınî mezhepler senkretik yapıları, sır karakterleriyle her zaman dikkat çekici olmuşlardır. Lâkin bu sırlı yapıları nedeniyle, inanç esasları, ibadet, muamelât gibi konularda sarıh bilgi elde etmek de oldukça güçtür. İşte biz de, "Bâtınî Mezheplerde İbadet" adlı bu çalışmamızla, Bâtınî mezheplerin ibadet anlayışlarını tetkik etmeye çalıştık. Çalışmamızın üzerinde daha çok çalışılması gereken Bâtınî mezheplerle ilgili yapılan çalışmalara katkı sağlamasını temenni etmekteyiz.

Çalışma esnasında bana, teşvik ediciliği ve inancıyla maddi ve manevi çokça destek olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Halide Rumeysa KÜÇÜKÖNER'e, kütüphanesini istifademe sunan ve yapıcı eleştirileriyle çalışmamın gelişmesinde önemli katkıları olan hocam Prof. Dr. Metin Bozan'a ve Bâtınî mezhepleri tespitinde teziyle çalışmamı ıslık tutan Zeynep Uslu'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Berna TEKEV YAŞAR

Diyarbakır 2020

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	4
İÇİNDEKİLER	5
KISALTMALAR	8
GİRİŞ	9
1. ARAŞTIRMADA İZLENEN METOT	9
2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR	10
3. İSLÂM'DA AYRILIKLAR	12
4. BÂTİNÎLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİN OLARAK ŞİA/ŞİİLİK	15
4.1. Bâtıniyye Kavramı ve Terminolojisi	18
4.2. Bâtınîlik Düşüncesine Genel Bir Bakış	19
4.2.1. Bâtinî Mezhepler	20
5. BÂTİNÎ MEZHEPLERİN İBADETLERE GENEL YAKLAŞIMI	27
BİRİNCİ BÖLÜM	34
ZAMANA BAĞLI İBADETLER	34
1.1. ABDEST	34
1.1.1. Nizarî İsmâîlîlerde Abdest	35
1.1.2. Nusayrîlerde Abdest	35
1.1.3. Yezidîlerde Abdest	36
1.1.4. Bahâîlerde Abdest	37
1.1.5. Alevîlerde Abdest	38
1.2. NAMAZ	39
1.2.1. Nizarî İsmâîlîlerde Namaz	39
1.2.2. Nusayrîlerde Namaz	42
1.2.3. Dürzîlerde Namaz	46
1.2.4. Yezidîlerde Namaz	48
1.2.5. Bahâîlerde Namaz	52
1.2.6. Alevîlerde Namaz	58
1.3. ORUÇ	60

1.3.1. Nizarî İsmâîlîlerde Oruç	61
1.3.2. Nusayrîlerde Oruç	61
1.3.3. Dürzîlerde Oruç	63
1.3.4. Yezidilerde Oruç	64
1.3.5. Bahâîlerde Oruç	66
1.3.6. Alevîlerde Oruç	68
1.4. ZAMANA BAĞLI İBADETLERİN TAHLİLİ	70
İKİNCİ BÖLÜM	73
MEKÂNA BAĞLI İBADETLER	73
2.1.KUTSAL MEKÂNLARIN ÖZNESİ OLARAK KİŞİ KÜLTLERİ	73
2.1.1. Nizarî İsmâîlîlerde Kişi Kültü	74
2.1.2. Nusayrîlerde Kişi Kültü	75
2.1.3. Dürzîlerde Kişi Kültü	78
2.1.4. Yezidilerde Kişi Kültü	82
2.1.5. Bahâîlerde Kişi Kültü	84
2.1.6. Alevîlerde Kişi Kültü	85
2.2. HAC	89
2.2.1. Nizarî İsmâîlîlerde Hac	90
2.2.2. Nusayrîlerde Hac	90
2.2.3. Dürzîlerde Hac	91
2.2.4. Yezidilerde Hac	92
2.2.5. Bahâîlerde Hac	94
2.2.6. Alevîlerde Hac	96
2.3.TÜRBELER	98
2.4. DOĞA KÜLTLERİ	102
2.4.1. Su Kültü	102
2.4.2. Ağaç Kültü	104
2.4.3. Dağ, Tepe ve Toprak Kültü	106
2.4.4. Ateş, Işık Kültü	108
2.4.5. Gökyüzü Kültü	108
2.5. MEKÂNA BAĞLI İBADETLERİN TAHLİLİ	108
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	110
MÂLİ İBADETLER	110
3.1. ZEKÂT	110
3.1.1. Nizarî İsmâîlîlerde Zekât	110
3.1.2. Nusayrîlerde Zekât	111

3.1.3. Dürzîlerde Zekât	112
3.1.4. Yezidilerde Zekât	113
3.1.5. Bahâîlerde Zekât	113
3.1.6. Alevîlerde Zekât	115
3.2. KURBAN / ADAK	115
3.2.1. Nusayrîlerde Kurban ve Adak	116
3.2.2. Yezidilerde Kurban ve Adak	118
3.2.3. Alevîlerde Kurban ve Adak	119
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	126
EKLER	136

KISALTMALAR

<i>AÜİFD</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>AÜİFY</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
<i>b.</i>	İbn
<i>Bkz.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>CÜİFD</i>	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>Çev.</i>	Çeviren
<i>DABF</i>	Danimarka Alevi Birlikleri Federasyonu
<i>DEÜİFD.</i>	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>DİA.</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
<i>DİBY.</i>	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
<i>Ed.</i>	Editör
<i>EÜİFD.</i>	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>FÜİFD.</i>	Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>İA.</i>	İslâm Ansiklopedisi (MEB)
<i>MÜİFD.</i>	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>OMÜİFD.</i>	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>S.</i>	Sayfa
<i>Yay.</i>	Yayınları

GİRİŞ

1.ARAŞTIRMADA İZLENEN METOT

Mezhepler, bulundukları dönemin siyasî, sosyo-kültürel, ekonomik ve tarihî şartları içerisinde ortaya çıkan siyasî ve itikadî tezahürler olup aynı zamanda İslâm'ın anlaşılma biçimlerinin kurumsallaşması sonucu oluşan siyasî-fikrî yapılarıdır.

Bilimsel araştırmalarda doğru bilgiyi elde edebilmek ancak teknik bilgi ve uygun yöntemle mümkündür. Diğer alanlarda olduğu gibi İslâm Mezhepleri Tarihi alanında yapılan araştırmaların da kendine has bir yöntemi vardır. Bu alanda yapılan çalışmaların fikir-hadise irtibatı ve zaman-mekân çerçevesinde objektif bir şekilde ele alınması gerekir. Biz de bu çalışmamızı objektifliği elden bırakmadan, zaman-mekân bağlamında ve fikir-hadise irtibatı çerçevesinde “deskriptif/betimleyici metotla” incelemeye özen gösterdik.

Çalışmamızda Bâtınî mezheplerin ibadet anlayışları ele alınmıştır. Yaptığımız incelemeler neticesinde çalışmamızın giriş bölümünde, öncelikle İslâm'da ilk ayrılıklardan özet olarak bahsedilerek Bâtıniyye'nin doğduğu zemin sağlam veriler ışığında, zaman-mekân bağlamında incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Bâtınî fırkaların tarih sahnesine çıkma aşamaları kendi şartları ve dönemleri bağlamında incelenip temel kaynaklar göz önünde bulundurularak ele alınmıştır. Her Bâtınî mezhebin ibadet anlayışlarını doğru bir şekilde çalışmaya aktarabilmek adına çağdaş ve klasik kaynaklardan okumalar yapılarak ilgi bağları kurulmaya gayret edilmiştir. Ancak sır yapılarıyla bilinen Bâtınî mezhepler, üzerlerinde az çalışılmış dinî yapılar olmaları ve bazılarının ilk dönemlerde daha çok sözlü kültürü tercih etmeleri nedeniyle yazılı kaynakları oldukça azdır. Bu durum da yapılan araştırmalarda birbirinden farklı uçlarla karşı karşıya kalınmasına neden olmuştur. Farklı uçlarla karşılaşmak, Bâtınî

mezheplerin ibadet anlayışlarında doğru olanı tespit etme noktasında sıkıntı oluşturmuştur.

Çalışmamızın çatısını, esas olarak daha çok günümüzde yaşayan Bâtınî mezheplerin oluşturması konusunda gayret gösterilmiştir.

Çalışmamızın ana kısmını oluşturan ibadet ritüelleri ele alınırken mezhepler kendi bağlam ve bütünlüğü içinde incelenmiştir. Üç bölüm halinde incelenen Bâtınî mezheplerin ibadet ritüelleri, mezheplerin kendi aralarındaki benzerlik ve farklılıklarından yola çıkarak kadim din ve kültürlerle ilişkilendirilerek çalışılmıştır.

Birinci bölümünde zamana bağlı ibadetler konu edilmiştir. Zamana bağlı ibadetlere başlamadan önce bazı ibadetlerin temel şartı olan abdest uygulamasına değinilmiş, bu noktada her mezhep ayrı ayrı tetkik edilmiş ve ardından zamana bağlı ibadetlerin en önemli parçası olan namaz ibadeti ve son başlık olan oruç ibadeti ele alınmıştır. Bu başlıklar altında Bâtınî mezhepler teker teker ele alınıp incelenmiştir.

İkinci bölümünde Bâtınî mezhepler, mekân bazında incelenmiştir. Mekâna bağlı ibadetlere geçmeden önce mekânları ibadet mahalli kabul edilen ve kendilerinde ulûhiyet veya melekîyet vasfı bulunduğu inanan kişi kùltleri ele alınmıştır. Devamında Bâtınî mezheplerde hac ibadeti; kutsal kabul edilen hac mekânları, türbeler ve doğa kùltleri bağlamında ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde Bâtınî mezhepler, mâli ibadetler bağlamında ele alınıp zekât ve kurban/ adak ibadetleri incelenmiştir.

Tezimizin muhtevası açısından önemli bir konu olan “bayram ve festivaller” ise ayrı bir tez konusu genişliğinde olduğu ön görüldüğü için tezimizin içerisine dâhil edilmemiştir.

Son olarak çalışmadaki temel kavramların kullanımından bahsetmek yerinde olacaktır. Nitekim çalışmamız açısından önem arz eden “Bâtınî” kavramı, mezhepleri karşılamak için kullanıldığında, büyük harf tercih edilmiştir. Bâtınî, kavramı, bir metot ve düşünme yöntemini ifade etmek için kullanıldığında ise küçük harf tercih edilmiştir.

2. ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmamızı hazırlarken faydalandığımız kaynakların başında mezhepler tarihi alanında yazılmış ana kaynaklar gelmektedir. Kummi'nin

Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak"¹ ve Nevbahti'nin "*Fıraku's-Şia*"² adlı eserlerinin tercümesi olan "*Şii Fırkalar*" adlı eser özellikle Hattabiyye ve İsmâiliyye'nin aralarındaki ilişkiyi ortaya koyma noktasında tezimiz için önemli bir yere sahiptir. Bağdadi'nin "*el-Fark beyne'l-Fırak*"³ ve Şehristani'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*"⁴ adlı eserleri de tezimizde yararlandığımız önemli eserler içerisinde yer almaktadır.

Ülkemizde İslâm Mezhepleri Tarihi alanında önemli çalışmaları bulunan Ethem Ruhi Fırlalı ve Hasan Onat'ın eserlerinden istifade ettik. Bâtınîlik alanında özel çalışmaları bulunan Ali Avcu, Muzafer Tan, Mustafa Öztürk, Avni İlhan ve Mustafa Öz'ün çalışmaları da tezimizin şekillenmesinde önemli katkılar sağladı.

Bunların dışında tezimizi hazırlarken mezhepler tarihi alanında yazılmış olan diğer eserleri de dikkate aldık. İsmâîlîler ile ilgili araştırmamızda, Farhad Daftary'nin kaleme aldığı "*İsmâîlîler: Tarih ve Öğretileri*" ve "*Şii İslam Tarihi*", faydalandığımız kaynaklardır. Bunun dışında, Ali Avcu, Muzafer Tan, Mederbek Kadyrov ve Bekir Topaloğlu'nun bu alanda yapmış oldukları çalışmalardan faydalandık.

Nusayrîlerin ibadet ritüellerini incelerken Hüseyin Türk, İnan Keser, Özcan Güngör ve Halil İbrahim Bulut'un çalışmalarından istifade ettik.

Dürzîleri ele alırken Aytekin Şenzybek, Ahmet Bağlıoğlu, Muzafer Tan, ve Mustafa Öz'ün alanda yapmış oldukları çalışmalardan faydalandık.

Yezidileri incelerken Roger Lescot, John S. Guest, Ahmet Turan, Metin Bozan, Mehmet Aydın ve Ahmet Taşkın'ın çalışmaları faydalandığımız temel kaynaklardır.

Bahâîleri ele alırken öncelikle kendi sitelerinde yayınladıkları "*Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*" ve "*Bahâî Duaları*" eserleri müracaat ettiğimiz ilk kaynaklardır. Bunun yanında Bahâîlik noktasında çalışmaları bulunan Hüseyin Bal, Yasin İpek, Neyir Özşuca, Sümeyra

¹ Sad b. Abdillâh Ebî, Halef el-Eşârî Kummi, *Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak*, thk. Muhammed Cevad Meşkur, Tahran 1963.

² Hasan b. Mûsâ Nevbahti, *Fıraku's-Şia*, Ankara Okulu Yay., İstanbul 1939.

³ Ebu Mansur Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ethem Ruhi Fırlalı (çev.), Diyanet Vakfı Yay., 2011.

⁴ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm Şehristani, *Milel ve Nihal*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

Teymur ve Hacı Çiçek'in çalışmaları istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

Alevîleri incelerken alanda ciddi çalışmaları bulunan İlyas Üzüm, Irene Melikoff, Ahmet Yaşar Ocak'tan oldukça istifade ettik. Bunun yanında Cenksu Üçer, İbrahim Arslanoğlu, Harun Yıldız ve Fevzi Rençber'in çalışmaları da başvurduğumuz kaynaklar arasındadır.

Zikrettiğimiz çalışmalar dışında, diğer birçok esere de başvurduk. Onları kaynak göstermekle birlikte, sadece yoğunluklu olarak kullandıklarımızı burada zikretmekle yetinmekteyiz.

3. İSLÂM'DA AYRILIKLAR

Bir din veya düşünce sisteminin peygamberi ya da kurucusu öldükten sonra o dinde ayrılıklar baş gösterir. Nitekim Hz. Peygamberin sonrası veya diğer dinler incelendiğinde ortaya çıkan mezheplerin, kurucu şahsiyetlerinin vefatlarının ardından yaşanan birtakım olayların neticesinde oluştuğu görülmektedir.⁵ Zira Hz. Peygamber'in vefatı (632) sonrası da benzer şekilde Müslümanlar arasında idarî, askerî ve siyasî sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunların başında devlet başkanlığı ve hilafet meselesi gelmiştir. Bu sorunlar dört halife dönemindeki Müslümanlar arasında savaflara varan kanlı çatışmalara ve ayrışmalara neden olmuştur.⁶

Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatı sonrası ortaya çıkan idari boşluğu nasıl dolduracakları konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Bunlardan ilki, Medineli Ensar'dı. Nitekim onlar, son yıllarda Hz. Peygamber'e yakın oluşlarından dolayı hilafetin kendi hakları olduğunu düşünmekteydiler. İçlerinde Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in yer aldığı diğer bir grup ise hilafetin, peygambere ilk inanan ve onunla birlikte her türlü sıkıntıya göğüs geren muhacirlere ait olduğunu savunmaktaydı. Üçüncü bir taraf ise hilafetin, Hz. Peygamber'in de mensup olduğu Hâşimoğulları kabilesine ait olduğunu dile getirmekteydi. Bu aileden de

⁵ Metin Bozkuş, "İslam Mezhepleri Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", *CÜİFD*, 2002, s.196.

⁶ Zeynep Uslu, *Bâtınî Dini Yapılanmalarda Döngüsel Zaman* (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2019), s.13.

hilafete en layık kişinin Hz. Ali olduğunu belirtmekteydiler.⁷ Ancak bütün bunlara rağmen, Ben-i Saide gölgeğinde Hz. Ömer'in girişimi ve Ensar'ın da desteklemesi neticesinde Hz. Ebu Bekir "halife" (11/632-13/634) seçilmiştir.⁸ Bu durum ilk zamanlarda tartışmalara sebep olsa da ilerleyen süreçte birkaç kişi dışında tüm Müslümanlar tarafından benimsenmiştir.⁹

Hz. Ebu Bekir'in vefatından sonra onun vasiyeti ve sahabenin de uygun görmesiyle Hz. Ömer, halife (13/634-23/644) olmuştur. Ancak o, uğradığı bir suikast neticesinde ağır yaralanmış ve kendisinden sonraki halife seçme işini, belirlediği altı kişilik şûraya bırakmıştır. Şûrada alınan karar neticesinde Hz. Osman halife olarak belirlenmiştir.¹⁰ Onun hilafetinin ilk altı yılı, mutedil dönem (23/644-28/649), ikinci altı yılı ise kendisinin katledilmesine varan fitnelerin yaşandığı kargaşa dönemi (29/650-35/656) olarak değerlendirilmiştir. Ancak Hz. Osman'ın ilk altı yılında probleme dönüşmemiş bazı şikâyetler de söz konusu olmuştur. İkinci altı yılın başlarından itibaren, bu şikâyetler artarak devam etmiştir. Yaşanan olaylar neticesinde, Medine dâhil olmak üzere birçok şehirde Hz. Osman'ın iktidarına karşı isyan hareketi başlamış, bu isyanlar neticesinde de Hz. Osman kendi evinde öldürülmüştür.¹¹

Hz. Osman'ın şehadeti sonrasında isyancılar yeni halife arayışına girmişlerdir. Bu noktada Hz. Ömer'in bıraktığı şûradaki sahâbeleri halifelik noktasında zorlamışlar, baskıları neticesinde de Hz. Ali hilafete (35\656) getirilmiştir.¹²

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde kardeş kavgaları ve iç savaşlar yaşanmıştır. Bu olayların başında, Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr ile Hz. Ali arasında geçen Cemel Vak'ası (36/656) gelmiştir. Bu savaşta Talha ve Zübeyr'in de aralarında bulunduğu pek çok sahâbi ölmüştür. Bunun dışında meydana gelen ikinci önemli iç savaş ise Şam valisi Muaviye'yle yapılan Sıffin Savaşı'dır (37/657). Bu savaş sonrasında bir neticeye varı-

⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, Hasan Karakaya (çev.) Kerim Aytekin (çev.), Hisar Yayınevi, İstanbul 1983, s.31.

⁸ Metin Bozan, *İmamiyye Şia'sının Oluşumu*, İsam Yay., Ankara 2018, s.53.

⁹ Abdurrahman Demirci, "Hz. Ebu Bekir'in Fetih anlayışı", *Artuklu Akademik*, 2014, s.26.

¹⁰ Bozan, *İmamiyye Şia'sının Oluşumu*, s.54.

¹¹ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 33, s.438-443.

¹² Mehmet Azimli, "Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, s.57.

lamayınca Hz. Ali'nin tarafları arasında bölünmeler başlamıştır. Bu bölünmeler neticesinde ortaya çıkan zümrelerden birisi sonradan "Harici" olarak isimlendirilecek grup olmuştur. Hz. Ali bu gruba karşı bir takım önlemler almış olsa da 40/661 yılında bunlar tarafından gerçekleştirilen suikast neticesinde hayatını kaybetmiştir.¹³

Hz. Ali'nin vefatı sonrası taraftarları oğlu Hasan'a biat etmiştir. Hasan mevcut durumun kendi aleyhine olduğunu görünce Muaviye'yle anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmiştir. Böylece 41/661-662 yılında başlayıp yaklaşık doksan yıl sürecek Emevî ailesinin iktidarı başlamıştır.¹⁴

Emevîler döneminde iç karışıklıklar sona erdirilerek birlik tesis etme gayretinde olunmuştur. Bu bağlamda, H. 41 senesi "cemaat yılı" olarak adlandırılmıştır. Fakat Muaviye'nin kendisinden sonrası için, oğlu Yezid'i halef tayin etmesi neticesinde bu durum, halk arasında kabul görmemiş ve sorunlar yeniden baş göstermiştir. Nitekim Hz. Hüseyin, Emevî iktidarına karşı çıkmak adına Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Fakat durum Hz. Hüseyin'in planladığını gibi gitmemiş ve Kerbelâ'da gerçekleşen savaş neticesinde Hz. Hüseyin 61/680 yılında öldürülmüştür. Bu olayın ardından hem Hz. Hüseyin'i yalnız bırakmanın verdiği pişmanlıktan hem de Kerbelâ'nın intikamını almak adına Emevî iktidarına karşı ilk tepki olarak Tevvâbûn Hareketi ortaya çıkmıştır. Bu grubun mensupları, Emevîlerle giriştiği savaşta mağlup olmuşlardır. Ardından Irak'ta Muhtar es-Sekafi, 66/686 yılında Emevî iktidarına başkaldırmıştır. Kendisini Muhammed b. Hanefiyye'nin görevlendirdiğini söyleyen Muhtar, Hz. Hüseyin'in intikamını almak istemiştir. Kısa süreli galibiyetinden sonra tarafları arasında yaşanan bir takım sıkıntılardan dolayı bazı taraftarlarının saf değiştirmesi neticesinde Emevîlere mağlup olan Muhtar, öldürülmüştür.¹⁵

Yaşanan bütün bu olaylar neticesinde de İslâm Tarihi'nde sonradan Havaric, Şia, Ehl-i Sünnet diye isimlendirilecek olan siyasî-itikadî oluşumlar meydana gelmiştir. Şia, Bâtınîliğin oluştuğu zemin olması hasebiyle ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır.

¹³ Muzaffer Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), s.18.

¹⁴ Bozan, *İmamiyye Şia'sının Oluşumu*, s.55-56.

¹⁵ Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s.18.

4. BÂTİNİLİĞİN OLUŞTUĞU ZEMİN OLARAK ŞİA/ŞİİLİK

Şiiliğin kim tarafından kurulduğu ve ne zaman ortaya çıktığı tartışma konusudur. Genel çerçevede Şiilik,¹⁶ Hz. Ali'yi destekleyip onun, insanlar arasındaki en nitelikli kimse olduğunu iddia eden, Hz. Peygamber'in, kendisinden sonra onu ve neslinden gelenleri gizli ve açık nasla imam tayin ettiğine ve bu imamların günahsız olduğuna inanan gruplara verilen isimdir.¹⁷

Şiiliğin doğuşuyla ilgili pek çok farklı görüş ortaya konulmaktadır. Şii yazarlara göre, Şiiliğin temeli Hz. Peygamber zamanına kadar uzanır. Hatta temellerinin, bizzat Hz. Peygamber tarafından atıldığı iddia edilmektedir.¹⁸

Şii olmayanların bir kısmına göre Şia, hilafet makamına Hz. Peygamber'in vefatından sonra genel çerçevede Ehl-i Bey'ten birinin, özelde ise Hz. Ali'nin layık olduğunu düşünen ve çoğunlukla Haşimoğulları arasından çıkan bir topluluğu ifade etmektedir. Bir başka kısma göre, Şia'nın temelleri, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan bazı ihtilaflar neticesinde Abdullah b. Sebe tarafından ortaya atılmıştır.¹⁹ Bir başka grup da Şia'nın; Cemel vakası, Sıffin savaşı ve akabinde yaşanan olaylarda ve sonrasında Hz. Ali'nin yanında olup onu destekleyen kimselerden meydana gelen bir topluluk olduğunu iddia etmiştir.²⁰ Bazısına göre ise Şia'nın temelleri, Yezid'in, Hz. Hüseyin'i Kerbelâ'da öldürmesinden sonra onun intikamını almak için toplanmış Tevvâbûn (tövbe edenler) Hareketi'yle atılmıştır.²¹

İlerleyen süreçte dini ve siyasî kurumsallaşmasını tamamlayan Şia, kendi içlerinde bölünmeler yaşamıştır.²² Şia içindeki bölünmelerin önemli bir nedeni ise Ehl-i Beyt kavramının kimleri kapsadığı konusunda fikir

¹⁶ Şia, Arapça'da ş y a kökünden gelen, misafiri uğurlamak, peşinden gitmek, bir kimsenin taraftan olmak, yardımcısı olmak, ayrılmak, fırkalaşmak vb. anlamlarını ifade eden bir kelimedir. Kur'an'da da, bu kelime fırka, bölük, taraftar gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bkz. Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, 1997, s.79.

¹⁷ Ethem Ruhi Fırlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", *Milletler Arası Tarih ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İSAV, 1993, s.34.

¹⁸ Fırlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s.35.

¹⁹ Mustafa Öz, "Şia", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2010, c. 39, s.111.

²⁰ Fırlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s.35.

²¹ Ahmet Vehbi Ecer, "Şia ve Doğuşu", *EÜİFD*, 1983, s.136.

²² Mustafa Öz, "İmamiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, c.22, s.207.

ayrılığına düşmelerinden kaynaklanmıştır. Zira Ehl-i Beyt, Hz. Ali, Fatıma ve onların soyundan gelenlerle beraber, doğal olarak iki amcanın soyunu da kapsamıştır. Nitekim Ebu Talip'in oğlu Ali, Cafer ve onların çocukları olan Tâlibîler ile Abbas'ın torunları olan Abbâsîler de Ehl-i Beyt kapsamında olmuştur. Ancak ilerleyen süreçte, Abbâsîlerin iktidarı ele geçirip kendilerini dışlamaları neticesinde, Şiiler "Ehl-i Beyt" kavramını daraltıp yalnızca Fâtımîler olarak da bilinen Fâtıma'nın çocuğu olan Hasan ve Hüseyin ile birlikte onların soylarından gelenler üzerinden tanımlamışlardır.²³

Hüseyini aileden günümüze üç büyük yapı intikal etmiştir. Bunların birincisi Hz. Hüseyin'in torunu olan ve Emevîler'e karşı isyan eden Zeyd b. Ali Zeynilabidin'in siyâsî görüşleri etrafında şekillenen Zeydiyye fırkasıdır. Diğer bir fırka On İki İmam Şiiliği şeklinde de adlandırılan, imamlara inanmayı inanç konusu haline getiren İmâmîyye Fırkası'dır. Üçüncüsü ise Ca'fer es-Sâdık sonrası farklılaşmaya başlayan Bâtıniyye/İsmâiliyye Fırkasıdır.²⁴

Ca'fer es-Sâdık'a kadar imamın kim olduğu konusunda fikir birliği varken onun ölümünden sonra anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Çalışmamız açısından önem arz eden İsmâiliyye de bu fikir ayrılıkları neticesinde oluşmuş bir fırkadır. İsmâiliyye, Ca'fer es-Sâdık'tan sonra, imame-tin daha o hayattayken vefat eden, onun büyük oğlu İsmâil'in hakkı olduğunu savunmuştur. Bunlara Hâlis İsmâiliyye denmiştir. Bunlara göre İsmâil ölmemiş, babası onu Abbâsîlerden korumak için takiyye yapıp öldü diye göstermiştir. O kâim mehdidir, yeryüzüne hâkim oluncaya kadar da ölmeyecektir.²⁵

Klasik kaynaklarda geçtiği üzere Hâlis İsmâiliyye fırkası, Hattâbiyye'nin taraftarlarının oluşturduğu bir fırkadır.²⁶ Ebu'l-Hattâb'ın, bâtinî teviller yapan ve yayan kişi olduğu bilinmektedir. Onun görüşleri Ca'fer es-Sâdık'ın vefatı sonrasında, Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah aracılığıyla İsmâiliyye'ye intikal ettirilmiştir. İsmâiliyye fırkası bu görüş-

²³ Farhad Daftary, *İsmâilîler Tarihleri ve Öğretileri*, Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., İstanbul 2017, s.97-98.

²⁴ Uslu, *Bâtınî Dini Yapılanmalarda Döngüsel Zaman*, s.17.

²⁵ Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s.29-32.

²⁶ Kummi, Nevbahti, *Şii Fırkalar*, Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek (çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s.196.

leri kendi içinde işleyip İslâmî gelenekten farklı görüşler öne sürünce sonraki yıllarda Bâtıniyye olarak adlandırılmıştır.²⁷

İsmâiliyye içinde ortaya çıkan bir gruba göre ise İsmail, babasının sağlığında vefat etmiştir. Hasan ve Hüseyin dışında kardeşten kardeşe imamet geçmeyeceği için imamlık vazifesi İsmail'in oğlu Muhammed'e kalmıştır. Bu görüşü savunanlara İsmail'in mevlâsı Mübarek'ten dolayı Mübarekiyye denmiştir.²⁸

Bazı alimler tarafından uğurlu anlamına gelen "Meymûn" ve ilimde derinleşmiş anlamındaki "Kaddâh"ın, Muhammed b. İsmail için kullanılmış müstear bir isim olduğu da ifade edilmektedir. Bu nedenle bazı kaynaklarda İsmâiliyye için Meymûn el-Kaddâh'ın soyundan gelenler ifadesi de kullanılmaktadır.²⁹

İsmâîlîlik farklı zaman ve mekânlarda değişik isimlerle anılmıştır. Bu isimlerin bazıları muhaliflerin vermiş olduğu kınayıcı isimlerdir. Gazali eserinde onlar için Bâtıniyye, Karamita, Muhammira, Hürremiyye, Hürremdiniyye, Bâbekiyye, Ta'limiyye, Seb'iyye, Karmâtiyye gibi isimler kullanmıştır.³⁰ Bunun yanında Ca'fer es-Sâdık'tan sonra oğlu İsmail'in imametini savundukları için İsmâiliyye, hakikatin mestur imamın bildirmesiyle öğrenileceğini savundukları için Ta'limiyye, Bâbek zamanında kırmızı giyinmelerinden dolayı Muhammire, Hürrem bölgesinde bulundukları için Hürremiyye, dinen haram olan bazı uygulamalara helâl dedikleri için İbâhiyye, yedi devir anlayışını savundukları için Seb'iyye olarak adlandırılmışlardır.³¹ Zikredilen bu isimler arasında en çok öne çıkan ise Bâtıniyye'dir. Nitekim klasik kaynaklarda Bâtıniyye, İsmâiliyye'yi karşılamak için kullanılmış bir nitelemedir. İlk İsmâîlîler, Kuran'da ve şer'i hükümlerde zâhir-bâtın ayırımına gitmişlerdir. Bu anlayışa göre her zâhirin, hakiki olan bir de bâtinî vardır. Peygambere ge-

²⁷ Kummi, Nevbahti, *Şii Fırkalar*, s.197; Muhammed b. İshâk en-Nedim, *el-Fihrist*, (ed.) Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul 2017, s.504.

²⁸ Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s.31-32.

²⁹ Tan, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci*, s.32-33.

³⁰ Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *Bâtınîliğin İçyüzü*, Avni İlhan (çev.), TDV Yay., Ankara 2019, s.7.

³¹ Muhammed b. Malik b. Ebi'l-Fezail el-Hammadi, *Bâtınîler ve Karimatîlerin İçyüzü*, İsmail Hatib Erzen (çev.), Sebil Yay., İstanbul 2004, s.38-43; Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1992, c.5, s.190-194; Mustafa Öztürk, *Kuran Ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik Ve Bâtınî Tevil Geleneği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016, s.25-26.

len mesajlarda değişen sadece zâhirdir. Bâtınî öz, hep aynıdır. Bu bilgiler de İsmâîlîlere hastır. Ancak bazı araştırmacılara göre Bâtıniyye, yalnızca İsmâîliyye özel bir isim olmayıp onunla beraber Şii Gulat fırkalarının da etkisiyle aşırıya kaçmış diğer fırkalara da verilen genel bir isimdir.³² Çalışmanın ana kısmını teşkil etmesi sebebiyle “Bâtıniyye” kavramı hakkında detaylı bilgi verilecektir.

4.1. Bâtıniyye Kavramı ve Terminolojisi

“Batn” veya “butûn” kelimesinin ismi faili olan bâtn kelimesi, açıklık manasındaki zâhir kelimesinin karşıtı olup “açıklığın zıddı olan kapalılık, gizli olmak, bir şeyin iç yüzünü bilmek, bir kimsenin sırlarına vakıf olmak” gibi anlamlara gelmektedir.³³ Bâtın kelimesinden türetilmiş olan Bâtınîlik terimi ise çeşitli kaynaklardaki bilgilere göre, nassların zâhiri anlamlarını kabul etmeyen ve hakiki, gerçek manalarını ise Allah’la irtibata geçebilen masum imamların bilebileceğini savunan aşırı fırkaların ortak ismidir. Ancak bâtn kelimesine nispet ekinin eklenmesiyle oluşan Bâtınî kelimesi bir şeyin iç yüzünü bilen anlamına da gelmektedir.³⁴ Bu minvalde, Bâtıniyye kavramı yalnızca İsmâîliyye’ye has bir niteleme olmayıp geniş yelpazeli çatı bir kavramdır.

İsmâîliyye’ye verilen isimlerde zikredilenlere ek olarak farklı bölgelerde yaşayıp “Bâtınî” şeklinde nitelendirilen bazı farklı gruplar da mevcuttur. Nitekim Irak’ta Sasaniler Dönemi’ndeki Mazdek’in ortaya attığı her şeyin ortak olması anlayışını benimseyen ve bu sebeple muhalifleri tarafından kendilerine Mazdekiyye denen bir grup mevcuttur. Horasan’da Karmat’ın kardeşi Meymun’a nisbetle ortaya çıkan Meymuniyye, ahiret inanışını inkâr etmelerinden dolayı Melâhîde olarak adlandırılmıştır. Şam’da kurucularına nisbetle Nusayriyye ve Dürziyye, Kürtler arasında Ehl-i Hak, Türkler’ de Kızılbaş ve Bektaşîyye, Yemen’de Ya-

³² Ayşe Atıcı, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtınî Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri)” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005), s.1-2.

³³ İbn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, Beyrut 1968, c.13, s.54-55.

³⁴ İlhan, “Bâtıniyye”, c.5, s.190-194; Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazali, *el-Munkız mine’d-Dalal*, İlkharf Yayınevi, İstanbul 2012, s.45

miyye, İran’da Bâbiyye olarak adlandırılan çeşitli başka gruplar da mevcuttur.³⁵

4.2. Bâtınîlik Düşüncesine Genel Bir Bakış

Bâtınî düşüncenin doğuşu hakkında tarihsel süreçte farklı görüşler öne sürülmüştür. Nitekim bunlar genel çerçeve olarak üç ana başlık altında toplanabilmektedir. Bu görüşlerden ilki, bâtinî yazarların da savunduğu görüşe göre, bu hareketin menşei Ca’fer es-Sâdık zamanına dayanmaktadır.³⁶

Ehl-i Sünnet ve Mu’tazile’nin savunduğu görüşe göre ise, Bâtınîlik; Mecusilik, Yahudilik, Sâbiîlik gibi kadim din ve kültürlerin etkisiyle ortaya çıkmış bir akımdır; hatta yeni bir dindir. Buna anlayışa göre, bu topluluklar dış baskılarla İslâm’ı yıkamayacaklarını anlayınca İslâm kisvesi altında, İslâm’ı içten yıkmayı hedeflemişlerdir. Bu bağlamda da, Bâtınîlik belirtilen amaçlarla kurulmuş en sistemli yapılardan biridir.³⁷

Bâtınîlerin doğuşuyla ilgili ileri sürülen bir diğer görüş de, kimi çağdaş araştırmacılara aittir ki, bu yaklaşım Bâtınîliğin kaynağının Yeni Pisagorculuk, Yeni Platonculuk gibi gnostik felsefi akımlar olduğunu savunulmuştur. Nitekim bu düşünceye göre, Yahudi filozof Philon’un bâtinî yorumları Tevrat’a uygulamasıyla başlayan bu akım İsmâiliyye için önemli kaynak olan İhvan-ı Safa Risalelerinde aynen devam ettirilmiştir. Bunların dışında, Bâtınî mezheplerdeki, rec’at, mehdi, tenasüh, insanın ulûhiyeti gibi inanışların, Yahudilikle benzerlik göstermesi, bu düşüncenin, çağdaş araştırmacılar nezdinde felsefî gnostik akımların devamı niteliğinde olduğu fikrini güçlendirmiştir.³⁸

Mezhepler tarihi alanında araştırma yapanlara bakıldığında ise Bâtıniyye’nin bir fırka olarak doğuşu hicri III. (IX.) yüzyılın yarısından itibaren başlamaktadır. Fakat Bâtıniyye’nin ortaya çıkışını hazırlayan siyasal ve fikirselsel hadisler çok daha önceye, II. (VIII.) yüzyılın başlarına kadar götürülebilmektedir.³⁹ Buna göre, bir mezhep olmasının ötesinde gelişme

³⁵ el-Hammadi, *Bâtıniler ve Karmatîlerin İçyüzü*, s.38-43; İlhan, “Bâtıniyye”, c.5, s.190-194; Öztürk, *Kuran Ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik Ve Bâtını Tevil Geleneği*, s.25-26.

³⁶ İlhan, “Bâtıniyye”, c.5, s. 190-191.

³⁷ İbnü’n-Nedim, *el-Fihrist*, s.504-505.

³⁸ İlhan, “Bâtıniyye”, c.5, s. 190-191.

³⁹ İlhan, “Bâtıniyye”, c.5, s.191.

gösteren bu düşünce sistemi, “Bâtınîlik” adı altında çatı bir kavrama dönüşüp pek çok fırkayı içerisinde barındırmıştır. Bâtıniyye çatısı altında, İsmâliyye’den farklı olarak Nusayrîlik, Dürzîlik, Yezidilik, Bahâîlik ve Alevîlik de yer almaktadır. Çalışmanın bütüncül olarak anlaşılabilmesi açısından, zikredilen tüm bu mezheplere kısaca değinmek yerinde olacaktır.

4.2.1. Bâtınî Mezhepler

Bâtınî mezheplerden bahsetmeden önce ilk olarak Keysâniyye’ye de değinmek gerekmektedir. Keysâniyye fırkasının ismi genellikle, Muhammed b. Hanefiyye’nin öğrencisi ve Hz. Ali’nin kölesi olan ve Sıffin savaşında ölen Keysan’a dayandırılmaktadır.⁴⁰

Keysâniyye fırkası, Muhtar es-Sekafî’nin etrafında şekillenerek itikâdî ve siyasî noktada farklı fikirler öne sürmüştür. Bu fırkanın temelinde, Muhammed b. Hanefiyye’nin mehdi, imam ve vâsi olduğu düşüncesi yer almaktadır.⁴¹ Ayrıca onlara göre din imama itaat etmektir. Bu noktadan hareketle namaz, oruç, hac, zekât ve diğer dinî mükellefiyetleri te’vil etmişlerdir. Keysâniyye, imama itaat ettikten sonra dinî sorumlulukların bir anlamının kalmayacağını ve bu nedenle terkedilmesi gerektiğini öne sürmüştür.⁴² Keysâniyye fırkası bu düşünceleriyle Bâtınî mezhepleri etkileyerek tabanlarını oluşturmuştur.

Keysâniyye gibi Hattâbiyye fırkası da Bâtınî mezhepleri anlama noktasında önemli konumdadır. Zira İsmâîlîlik’ten bahsetmeden önce Hattâbiyye’nin bilinmesi gerekir. Nitekim Hattâbiyye, Ebü’l-Hattâb el-Esedî’nin (ö. 138/755) önderliğinde h. II. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan, Şiîliğin Gâliyye koluna mensup bir fırkadır. Muhtelif kaynaklarda Hattâbiye için Bâtıniyye’nin temeli olduğu söylenmektedir.⁴³

⁴⁰ Bunun yanında rivayetlere göre Hz. Ali’nin Muhtar es-Sekafiye Keysan lakabını taktığı ve ismin oradan geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır. Bunun dışında bir grup da bu ismin Becile kabilesinin azatlı kölesi Ebu Amre Keysan’a dayandığını söylemektedir. Bkz. Mustafa Öz, “Keysaniyye”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c.25, s.362-364.

⁴¹ Aytekin Şenzeybek, “Muhtâr Es-Sakafî’nin Hayatı Bağlamında İlk Keysani Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, s.368.

⁴² Öz, “Keysaniyye”, c.25, s.362-364.

⁴³ Aytekin Şenzeybek, “Ebu’l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, s.113.

Ebu'l-Hattâb el-Esedî, Şii eğilimlerin yoğun olarak söz konusu olduğu Kûfe'de yaşamış ve Ca'fer es-Sâdık'a "fanatik" olarak adlandırılabilencek taraftarlığıyla tanınmıştır. Ebu'l-Hattab'ın Kûfe'deki aşırı Şii hareketlerden etkilenmesi ve fanatik taraftarlığı, onun Ca'fer es-Sâdık'a ilâhlık atfetmesine kadar giden, aşırı görüşler ortaya atmasına sebep olmuştur.⁴⁴

Tarihsel açıdan da aralarında bir bağ olduğu anlaşılan İsmâiliyye ve Hattâbiyye fırkalarını İbnü'n Nedim, İbn Rizam'a atfederek anlatmaktadır. Nitekim ona göre İsmâiliyye'nin teşekkülünde önemli bir yeri olan Meymûn el-Kaddâh ve taraftarları Hattâbiyye fırkasına mensuplardır. Bu yüzden onlar, Hattâbiyye fırkasının görüşlerini, İsmâiliyye içinde devam ettirmişlerdir. İsmâiliyye fırkası, Hattâbiyye fırkasının görüşlerini kendi içinde işleyip aşırılara kaçınca sonraki yıllarda Bâtıniyye olarak adlandırılmıştır.⁴⁵

İsmâiliyye, Muhammed b. İsmail'in vefatının ardından Abdullah b. Muhammed b. İsmail er-Radî, Ahmed b. Abdillâh et-Takî ve Hüseyin b. Ahmed ez-Zekî adındaki imamlarla devam etmiştir. Bu dönem İsmâiliyye'de "Gizli İmamlar" dönemi olarak bilinmektedir. Hüseyin b. Ahmed ez-Zekî'nin de 286/899 yılında vefat etmesiyle yerine son hüccet olan Said b. Hüseyin el-Ubeydullah geçmiştir.⁴⁶ Özellikle ondan sonra, hareket içerisinde ciddi manada çalkantılar yaşanmıştır. Nitekim o, 286/899 yılında diğer hüccetleri, Kâim Mehdi'nin soyundan gelen hüccetler olarak kabul ederken kendisini ise gelecek olan Kâim Mehdi ilan etmiştir. Bu hareket, Hamdan b. Karmat ve Abdan gibi öncü İsmâilî dâiler tarafından tepki görmüştür. Bu olay neticesinde İsmâilîler ikiye ayrılmıştır. Ubeydullah'ın Kâim Mehdi oluşunu kabul edenler "Fâtımî" olarak anılırken, Hamdan b. Karmat'ın yanında yer alanlar ise "Karmatîler" olarak adlandırılmışlardır.⁴⁷

⁴⁴ Şenzybek, "Ebu'l-Hattab el-Esedî ve Hattabiyye Fırkası", s.114.

⁴⁵ İbnü'n Nedim, *el-Fihrist*, s.504.

⁴⁶ Muzaffer Tan, "İsmâilî Davet: Sosyo- Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, s.81.

⁴⁷ Muzaffer Tan, "İsmâilîlik: Eski ve Yeni Davet", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, s.284. Genel kabule göre ise Karmatîler, Abbasiler döneminde ortaya çıkan Zenc İsyanı (255/869-269/883) sırasında ortaya çıkmıştır. Zira o dönemdeki otorite boşluğu, Karmatîler'in fikirlerini rahat bir şekilde yaymalarına imkan sağlamış ve Bâtınlığın İslâm dünyasında yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Karmatîler'in tarih sahnesine çıktığı III/IX yüzyılın ortalarında İmamiyye Şiası'nın bir takım sorunlarla uğraşması da, Karmatîler açısından

Derin ve karmaşık bir felsefeye sahip olan Karmatîlerde Hermetik⁴⁸ ve Gnostik⁴⁹ akımların etkisi oldukça fazladır. Nitekim genel olarak bu sistemler çerçevesinde gelişmiş iki temel inanış⁵⁰ söz konusudur. Bu inanışlardan ilki, zâhir-bâtın ayrımı, ikincisi ise yedi devir anlayışıdır.⁵¹

İsmâiliyye'nin diğer bir kolu olan Fâtımîler ise isimlerini Hz. Peygamber'in kızı Fâtîma'dan almıştır. İlk Şii hanedanlığını kuran bu gruba, Ubeydullah el-Mehdi'ye binaen Ubeydîler de denmiştir.⁵²

Fâtımî hanedanının dördüncü üyesi olan Muiz (341/953-365/975) Fâtımî-İsmâîlî fikirlerin hanedanlık sınırları dışında yayılması için çaba harcayan ilk Fâtımî halifesidir. Onun bu gayretleri ise ancak Halife Müstansır zamanında netice vermiştir. Nitekim onun 427/1036-487/1094 yıllar-

olumlu bir gelişme olmuştur. Zira yeryüzünün imamsız kalmayacağına inanan İmamiyye Şiası'nın, on birinci imamının çocuğunun olmaması, mezhep içinde çözülmesi güç bir problem haline dönüşmüştür. Bu sorunla uğraşan İmamîler, İsmâîlîlerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Bu durumdan hareketle Kâim Mehdi Muhammed b. İsmail'in ortaya çıkışını bekleyen Karmatîler hızlı bir yayılma göstermişlerdir. Ancak Abbasiler uzun uğraşlar sonucu Karmatîler'i etkisiz hale getirip topraklarından atmışlardır. Bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c.24, s.510; Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, s.205; Daftary, *İsmâîlîler: Tarihleri ve Öğretileri*, s.162.

⁴⁸ Hermetizm: Eski Mısır'ın dinsel-gizemsel öğretisi. Eski Mısır'ın üç kez büyük tanrı Toth'un yapıtlarına kadar uzanan dinsel-gizemsel öğretilerinin bütünü Hermesçilik ya da Hermetik felsefe adıyla anılır. Hermes, birçok mitolojik masallara konu alan, varsayılmış bir düşündürdür. Ve bu karma öğretinin yazarı olduğu ileri sürülür. Daha geniş bilgi için bkz: Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, c.2, s.310.

⁴⁹ Gnostisizm: Bir din çerçevesi içinde, özellikle de Hristiyanlıkta ortaya çıkan ve inanç yerine bilgiyi (gnosis) geçiren öğreti. İnanç yerine geçirdi bilgide, araştırmaya dayalı bir bilgelik yerine, hakikate yönelik dolayimsız bir görüşle şekillenen bir bilgeliğin savunucusu olan, Tanrı'nın, kişiye Tanrı'yla birleşme ve Tanrı'nın doğasını, özünü kavrama olanağı veren gizemli bir aydınlanmanın sonucu olarak, tam anlamıyla bilinebileceğini savunan ve dolayısıyla kiliseden ayrılarak kişisel ve gizemli bir bilgiyi resmi dinin dogmalarından üstün sayan anlayıştır. Geniş bilgi için bkz: Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s.382.

⁵⁰ Bir olgunun inanç esası olarak değerlendirilebilmesi için delaletinin ve subûtinin kat'î olması gerekir. İncelediğimiz kısımların kültürel ve beşerî olgular olmasından dolayı inanış kelimesinin daha uygun olacağını düşündük.

⁵¹ Karmatîlerin inanç yapısının temelini Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Muhammed b. İsmail'in son mehdi oluşu oluşturmaktadır. Ali Avcu, "İsmâîlîlik'te Zekât", *Tarihte Ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2017, s.384.

⁵² Mehmet Azimli, "İlk Şii Halife Ubeydullah El- Mehdi ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *DÜİFD*, 2005, s.60.

rı arasındaki hilafeti döneminde Fâtımî öğreti, hanedan sınırlarının dışına yayılmıştır. Müstansır'ın vefatından sonra ise veziri Efdal b. Bedrel-Cemâlî iktidarda söz sahibi olmuş ve hilafete Müstansır'ın büyük oğlu Nizar'ın gelmesi gerekirken, onun yerine Mustali Billâh'ı hilafete geçirmiştir. Bu olay İsmâîlîler arasında tartışmalara neden olup Nizârî ve Mustalî olarak ikiye ayrılımlarına neden olmuştur.⁵³ Çalışmamızda da değişen ve dönüşen ibadet ritüelleriyle tipik bir Bâtınî yapı sergileyen Nizarî İsmâîlîlerinin ibadet ritüelleri ayrı bir başlık olarak ele alınacaktır.

Bâtınî karakterli yapıya sahip olan fırkalardan biri de Nusayrîlik'tir. Bu fırka, rivayetlere göre Basra'da Ebu Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemirî'nin öncülüğünde kurulmuştur. Muhammed b. Nusayr, İmamiyye Şiasının onuncu imamı Ali el-Hâdî en-Nakî ile on birinci imam Hasan el-Askerî döneminde Samarra ve Kûfe'de yaşamıştır. Onun vefatının ardından fırkanın başına sırasıyla Muhammed b. Cündeb (ö. III. yüzyılın son çeyreği), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Cenân el-Cünbülânî (ö.287/900) ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdân el-Hasîbî geçmiştir.⁵⁴

Hâsîbî'nin 346/957 veya 358/969 yılında vefat etmesi üzerine mezhep içerisinde Bağdat ve Halep kolları şeklinde çekişmeler başlamıştır. Bağdat koluna Seyyid Ali el-Cisrî önderlik etmiştir. Bu kol, Moğol istilaları neticesinde yok olmuştur. Varlığını devam ettiren Halep koluna ise Muhammed b. Ali el-Cillî liderlik etmiştir. Ondan sonra fırkanın liderliğini sırasıyla Ebu Said Meymun b. Kasım et-Taberânî, Hasan b. Mahzun es-Sincârî (646/1248), İbrahim et-Tûsî (750/1349), Hasan el-Acrûd el-Aynî (836/1432), Muhammed b. Yunus Kilâzî (1011/1602), Hüseyin el-Ahmed Hemmîn (1295/1878) devralmıştır.⁵⁵

İsmâîlîlerde olduğu gibi Nusayrîlerde de evrende var olan her şey zâhir ve bâtın olarak ikiye ayrılmaktadır. Onların inanışlarının temelini ise Hz. Ali'nin ulûhiyeti oluşturmaktadır.⁵⁶ Çalışmanın, Bâtınî mezheple-

⁵³ Farhad Daftary, *Şii İslâm Tarihi*, Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., İstanbul 2013, s.150-160; Muzaffer Tan, "Tarihsel Süreçte İsmâîlîlik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *FÜİFD*, 2012, s.124.

⁵⁴ İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, c.33, s.271.

⁵⁵ Halil İbrahim Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik", *Ortadoğu Yıllığı*, 2011, s.586.

⁵⁶ Nusayrîlerde ulûhiyet inancı Hz. Ali'nin ilâhlığına ve AMS formülüne dayanır. Bkz. Üzümlü, "Nusayrîlik", c.33, s. 271.

rin ibadet anlayışları ve kişi kültleri bölümlerinde, bu konular hakkında daha detaylı bilgi verilecektir.

Bâtınî karakterli bir diğer fırka ise Dürzîliktir. Fâtımîlerin altıncı halifesi el-Hâkim bi-Emrillah döneminde (386/995-411/1021) İsmâîlîlik içerisinden neşet etmiştir. Fırka, Hâkim'in ilâhlığına ve onun ulvî varlıklar hiyerarşisine inanmaktadır. Fırka, el-Hâkimiyye, el-Muvahhidûn, Benû Marûf, Âl-i Marûf, Muvahhidûn, ed-Durûz, Davetü't-Tevhîd ve en çok da Dürziyye ve Durûz olmak üzere farklı şekillerde isimlendirilmektedir.⁵⁷

Dürzî inancının temelini oluşturan el-Hâkim'in ilâhlığı inancını ortaya atan ilk kişi Hasan b. Haydara el-Fergânî'dir. Fergânî'nin bir suikast neticesinde öldürülmesinin ardından hareketin başına Neştekin ed-Derezî ve Hamza b. Ali geçmiştir. Hamza b. Ali Dürzî inancını sistemleştiren kişidir.⁵⁸

411/1021 yılında el-Hâkim'in ortadan kaybolması, Hamza b. Ali'nin inzivaya çekilmesi gibi olaylar neticesinde, Dürzîlikte yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde fırkanın başına Ali b. Ahmed Muktenâ Bahâuddin geçmiştir. Onun, Hamza b. Ali'den sonra mezhebin sistemli bir hale gelmesinde büyük katkıları söz konusu olmuştur. 434/1042 yılında telif ettiği *Menşûru'l-Ğaybe* adlı risalesinden sonra Dürzîlik'in sistemli bir hale geldiğini belirtip gaybete çekilmiştir. O günden sonra Dürzîlik, Hamza et-Temimî ve Muktenâ Bahâuddin'in koyduğu esaslar çerçevesinde kalmış ve mezhebe giriş çıkışlar yasaklanmıştır.⁵⁹ İlerleyen kısımlarda bu risaleler ışığında yazılmış çağdaş eserler öncülüğünde Dürzîliğin ibadet anlayışı ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Bâtınîlik altında göreceğimiz bir diğer mezhep ise Yezidilik'tir. Şeyh Adî b. Müsâfir'e (ö.557/1162) nispet edilen Yezidilik, Yezid b. Muaviye'nin insanüstü bir varlık olduğuna inanan ve karma bir inanç sistemine sahip bir mezheptir.⁶⁰

⁵⁷ Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, 2012, s.61-62.

⁵⁸ Ahmet Bağlıoğlu, "Dürzîliğin Felsefesi ve Dini Arka planı", *FÜİFD*, 2003, s.216.

⁵⁹ Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", s.64.

⁶⁰ Metin Bozan, "Şeyh Adî'siz Yezidilik: Yezidîlerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", *AÜİFD*, 2012, s.27.

Kapalı yapısı ve farklı din anlayışıyla her zaman dikkat çekmiş olan Yezidilik'in menşei konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu farklı görüşlerin ortak noktalarına bakıldığında ise Yezidiliğin Sâbiilik, Mistisizm,⁶¹ Maniheizm,⁶² Mitraizm,⁶³ Zerdüştlük, Hristiyanlık gibi pek çok din ve düşüncenin sentezi sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Fakat ilk dönem kaynakları dikkate alındığında, Yezidiliğin Şeyh Adî b. Müsâfir'le ve kurucusu olduğu Adeviyye tarikatıyla başladığı ve ondan sonraki süreçte günümüzdeki inanç sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Şeyh Adî'nin vefatının ardından müntesipleri onun vasiyeti üzerine tarikatın başına yeğeni Ebu'l Berekât b. Sahr'ı getirmişlerdir. Ondan sonra da Şeyh Hasan b. Adiy b. Ebi'l Berekât (ö. 1254) geçmiştir.⁶⁵

Tarikat Şeyh Hasan dönemiyle birlikte bâtinî unsurlardan etkilenip o yönde değişim göstermiştir. Bu dönemde Şeyh Hasan ve ona tabi olanlar siyasî bir güç gibi hareket etmeye başlamışlardır. İlerleyen zamanlarda Yezidiler, Şeyh Adî'nin ve Yezid'in insanüstü varlıklar olduğuna inanıp geleneksel İslâm çizgisinden çıkmışlar ve karma inanç yapısına sahip farklı bir dini düşünce ekolüne dönüşmüşlerdir.⁶⁶ Çalışmanın ilerleyen kısımlarında, Yezidiliğin ibadet uygulamaları, tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

19. asırda Şii gelenek içerisinde İran'da ortaya çıkan bir diğer Bâtınî mezhep de Bahâilik'tir. Mezhebin kurucusu Mirza Hüseyin Ali'dir. Bahâilik'in temelini Şeyhlik tarikatı ve onun "beklenen mehdî" düşün-

⁶¹ Mistisizm: Tanrının sezgi yoluyla kavranacağını ileri süren gizemci bir anlayıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, s.166.

⁶² Maniheizm: M. 5. veya 3. yüzyıldada İran'da Mani tarafından kurulmuş olan ikici dinsel harekete verilen isimdir. Maniheizm, Zerdüşst inançlarıyla eski Mezopotamya dinlerinin bir sentezinden meydana gelmiştir. Geniş bilgi için bkz: Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s.568.

⁶³ Mitraizm: Perslerin büyük tanrısı Mithra'ya yer altındaki odalarda ve mağaralarda gizlice tapmayı gerektiren gizemli bir dindir. Mithra, gerçekte, İÖ. XIV. yüzyılda Mitanni Hurrî'lerin taptığı bir ışık tanrısıdır. Bir kayadan doğduğuna, güneş tanrısının buyruğuyla kozmik boğayı öldürerek dünyayı yarattığına ve güneş tanrısıyla birleşmek üzere göğe çıktığına inanılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, s.183.

⁶⁴ Bozan, "Şeyh Adî'siz Yezidilik: Yezidilerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar", s.27.

⁶⁵ Mehmet Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları, *Belleten Dergisi*, 1988, s.46-47.

⁶⁶ Ferzende İdiz, "Adî b. Müsâfir, Adeviyye Tarikatı ve Yezidilik", *Ekev Akademi Dergisi*, 2013, s.196.

cesi oluşturmaktadır. Nitekim tarihsel süreç içerisinde Şeyhlik tarikatı, Bâbîlik'e o da Bahâîlik'e dönüşmüştür.⁶⁷

Bahâîlik ilk dönemlerde İslâmî bir dini yapılanma iken ilerleyen süreçte, Mirza Hüseyin Ali, Bahâîlik'in İslâm'dan ayrı bir din olduğunu açıklamıştır. Bundan kısa bir süre sonra da peygamberliğini ilan etmiştir.⁶⁸ Mirza Hüseyin Ali, vefatından önce, 23 Mayıs 1844'te oğlu Abbas Efendi'ye "Abdûlbahâ" lakabını verip onu halefi tayin etmiştir. Aynı şekilde Abbas Efendi de kendisinden sonra torunu Şükrü Efendi'yi halef olarak atamıştır.⁶⁹

Bahâîlik'i diğer inanışlardan ayıran en temel özellik dinlerin son bulmayacağı inanışdır. Onlara göre ne İslâm son dindir ne de Hz. Muhammed son peygamberdir. Allah tekrardan peygamber gönderecektir.⁷⁰ Bu düşünceden hareketle oldukça canlı bir şariat sistemi ve bu bağlamda da bir ibadet anlayışı oluşturmuşlardır. Bu oluşturdukları yeni ibadet ritüelleri çalışmanın ilerleyen kısımlarında ayrıntılı olarak işlenecektir.

Bâtınî dini yapılanmalar arasında ele alınması gereken bir diğer fırka ise Alevîlik'tir. "Alevîlik" kavramı, özel anlamda Kızılbaşlığı karşılarken genel anlamda ise hem Kızılbaşlık'ı hem de Bektaşîlik'i kapsamaktadır.⁷¹

Kızılbaşlık, Türk tarihinde yaşanan göç dalgalarının sonucu olarak ortaya çıkmış sosyo-politik bir farklılaşmadır. Temelinde Türk kültürünün izlerine ilave olarak "vahdet-i vücud" anlayışı da yer almaktadır. Kızılbaşların sûfilikle yoğrulmuş yüzeysel bir İslâm algıları ve Ehl-i Beyt'e yönelik aşırı muhabbetleri söz konusudur.⁷²

Bektaşîlik ise Hacı Bektaş-ı Veli'ye tabi olup onun öğretilerini dikkate alan bir anlayışı ifade etmekle birlikte Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren var olan ve Yeniçeri Ocağı'yla birlikte meşruiyet kazanan bir tarikata verilen addır. Bektaşîlik'in temeli Hacı Bektaş-ı Veli tarafından

⁶⁷ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Bahâîlik", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1991, c.4, s.464-468.

⁶⁸ Muhammed Fatih Demirdağ, "Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahâîlik", *İslâmî Araştırmalar*, 2017, s. 393.

⁶⁹ Fıçlalı, "Bahâîlik", c.4, s.466.

⁷⁰ Hacı Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîlik'in Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Ona Dair Bazı Yorumlar", *Kilis 7 Aralık Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2017, s.142.

⁷¹ Uslu, *Bâtınî Dini Yapılanmalarda Döngüsel Zaman*, s.29.

⁷² Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslâmîyat*, 2003, s.111.

oluşturulmuş, sistemli hale gelmesi ise Balım Sultan döneminde gerçekleştirilmiştir.⁷³

Alevî geleneğin temelinde ise bâtinî tasavvuf anlayış yer almaktadır. Nitekim bu bağlamda, “Hak-Muhammed-Ali” üçlemeleri inançlarının merkezindedir. Bu inanış, Hakka yani Allah'a inanmak, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmek ve Hz. Ali'nin velâyetini tasdik etmek manasındadır.⁷⁴ İnanışların yansıması olan ibadetleri de çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde tetkik edilecektir.

5.BÂTİNÎ MEZHEPLERİN İBADETLERE GENEL YAKLAŞIMI

“İbadet” kavramı sözlükte “itaat, alçakgönüllülük, boyun eğme, tapınma” gibi anlamlara gelmektedir. Dinî bir terim olarak ise “ibadet”, kişinin Allah’a saygı, sevgi ve itaatini göstermek, O’nun rızasını elde etmek niyetiyle ortaya koyduğu belli tutum ve davranışların ortak adıdır.⁷⁵ İlâhi olan ve olmayan tüm dinlerin kendilerine özgü ibadet şekilleri vardır. Her din, müntesiplerine belli uygulamalar çerçevesinde ibadet etme sorumluluğu yüklemiştir. Bu sorumluluklar belirli sıra, zaman ve şekillerde yerine getirilmektedir.⁷⁶ Nitekim İslâm geleneğinde de ibadetler oldukça önemli bir yer işgal ederken, İslâm geleneği içerisinde çıkan Bâtınî dini yapılanmalarda ise ibadetler, içerisinde çıktıkları İslâm geleneğine göre oldukça farklı özellikler göstermekte ve farklı ritüel örnekleri söz konusu olmaktadır. Nitekim Bâtınî dini yapılanmaların ibadet

⁷³ Yeniçeri ocağı varlığını muhafaza edene kadar Osmanlı tarafından desteklenen Bektaşîler, ocağın kaldırılmasından sonra aynı desteği görememişlerdir. Nitekim tarikat yasaklanarak tekkeler kapatılmıştır. Bu olay neticesinde Alevî-Bektaşîlerin devlete karşı duruşları değişmiş, iki zümre arasında yakınlaşmalar olmuştur. Ahmet Günşen, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında “Alevî- Bektaşî” Anlamlı Söz Varlığı Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009, s.102; Mehmet Yazıcı (Ed.), *Geçmişten Günümüze Alevîlik I. Uluslararası Sempozyumu*, Bingöl Üniv. Yayınları, Ekim 2014, c.2, s.519; Uslu, *Bâtınî Dini Yapılanmalarda Döngüsel Zaman*, s.29.

⁷⁴ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı Ve Alevîlerin Temel İslâmî İbadetlere Yaklaşımları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, s.165.

⁷⁵ Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, *DİA*, TDV Yay., Ankara 1999, c.19, s.235.

⁷⁶ Kişiler, ibadetleriyle Allah’a yakınlığına inanmaktadır. Ayrıca bu ibadetler sayesinde topluluk arasında grup bilinci de oluşmaktadır. Bkz. Özcan Güngör, “Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevîlik: Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, s.59.

anlayışlarına bakıldığında ilk olarak dikkati çeken İsmâîlîliğin ibadet anlayışıdır.

İsmâîliyye'nin ibadet anlayışı bâtinî bir düşünce yapısına dayanmaktadır. Nitekim zâhir-bâtın düşüncesi çerçevesinde gelişen bu anlayışa göre, dini metinlerin herkesçe anlaşılan zâhir manalarının yanında sadece Allah'ın yetki verdiği şahıslar tarafından bilinebilecek bâtinî manaları da söz konusudur. Onlara göre, hakiki bilgi bâtinî manadır.⁷⁷

İsmâîlîlik'teki bâtinî düşüncenin tezahürü olan yedi devir anlayışına göre yedinci devir Kıyamet Devri olup bu devirden sonra şariat gelmeyecektir. Bundan dolayı şariatın hâkim olmadığı bir dönem başlayacaktır. İşte bu noktada da, mezhep içerisindeki temel sorun ortaya çıkmaktadır. Nitekim tartışma, altıncı devir olan Hz. Muhammed'in devrinin bitip bitmediğine dairdir. Zira Hz. Muhammed'in devrinin devam ettiğine inananlar İslâm şariatını uygularken, bu devrin bitip yedinci devrin açıldığını düşünenler ise şeriatsızlık dönemine başlamışlardır.⁷⁸

İsmâîlîlerin 286/899 yılında Fâtımî-Karmatî olarak ikiye bölünmesinden sonra Karmatîler fikrîsel olarak farklı bir forma bürünmüşlerdir. İlk olarak Bahreyn Karmatîleri yedinci imam Muhammed b. İsmail'in ölümüyle altıncı devrin bitip yedinci devrin başladığını iddia etmişlerdir.⁷⁹

Daha sonraki yıllarda ise Fâtımî İsmâîlîleri yukarıda da geçtiği üzere 487/1094'te Mustansır Billâh'ın ölümüyle Nizarî ve Musta'î olarak iki kola ayrılmıştır. Musta'î İsmâîlîleri sonraki süreçlerde bölünmeler yaşasa da Fâtımî gelenek çerçevesinde İslâm'ın zâhirî şariatını da uygulamayı devam ettirmişlerdir. Nizarî İsmâîlîleri'nde ise durum gelgitli olmuştur. Nitekim Hasan Sabbah ve ardından gelen iki halifesi İslâm şariatını uygularken dördüncü hüccet olan II. Hasan (559/1164-607/1210) ise yedinci devrin başladığını ilan etmiş ve İslâm şariatine son vermiştir. Fakat 607/1210'de başa geçen Celaleddin Hasan tekrardan İslâm şariatini uygulamıştır. 654/1257 senesinde Alamut Kalesi Moğollar tarafından işgal edilince de şariatte değişiklik meydana gelmemiş ve İslâm şariatının

⁷⁷ Hulusi Yılmaz, "Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler," *Karadeniz Araştırmaları*, 2009, s.128; Avcu, "İsmâîlîlik'te Zekât", s.384.

⁷⁸ Ali Avcu, "Erken Dönem İsmâîlîliğinde Şariatın Neshi Sorunu Üzerine", *CÜİFD*, 2009, s.267; Avcu, "İsmâîlîlik'te Zekât", s.385.

⁷⁹ Avcu, "İsmâîlîlik'te Zekât", s.386.

uygulanmaya devam ettiği iddia edilmiştir.⁸⁰ Ancak sekizinci ve son Alamut hükümdarı Rüknettin Hürşah döneminde Moğol istilası sebebiyle kaleye sığınan ve ayrıca hükümdarın veziri olan Nasîruddin Tûsi, *Matlûbü'l-Mü'minîn* adlı eserinde o dönemdeki aşırı fikirleri de kaleme almaktadır. Eserinde yazılanlara göre İslâmî esaslar bâtinî tevillerle nesledilmiştir.⁸¹ III. Ağa Han⁸² zamanına kadar bir şekilde devam eden bu uygulamalar onun döneminde yayımlanan bir fermanla kaldırılmıştır. Günümüze kadar da hükmü devam eden bu fermana göre, Ağa Han Nizârîlerinin “cemaathâne” olarak adlandırılan ibadet mekânlarında, onlara özel ibadetler ifâ edilmeye başlanmıştır.⁸³ Bu çalışmada da, günümüzde küçük bir topluluk olan Musta'liyye'den ziyade çoğunluğu temsil eden Nizârî İsmâîlîlerinin ibadetlere yaklaşımları ele alınacaktır.

Nusayrîler, ibadet ritüellerini İslâm'a dayandırmakla birlikte bunları çeşitli bâtinî tevillerle yoğurup kendilerine özgü ibadet şekilleri oluşturmuşlardır.⁸⁴ İbadet noktasındaki uygulamaları isim olarak İslâm'la aynı olmasına rağmen, uygulamada farklılık arz etmektedir. Zaman zaman Yahudi ve Hristiyan inanışlarına dayanan görüşleri de mevcuttur.⁸⁵

Dürzî akidesinde ise İsmâîlî anlayışta olduğu gibi yedi sayısına ulaşan her şeyin süresi dolmakta ve sona ermektedir. Süresi dolan şeylerin yerine ise yenisinin gelmesi gerekmektedir. Zira bu bağlamda, zemmedilmiş nâtik ve esasların sayısı yediye ulaştıktan sonra, gelecek olan da önceki şeriatı tümünden değiştirmelidir. Tanrı'nın da son mukâmı⁸⁶ el-Hâkim bi-Emrillah'tır. Dolayısıyla el-Hâkim öncesi İslâmiyet de dahil olmak üzere tüm şeriatlerin, dinlerin, fırkaların ve mezheplerin hükmü

⁸⁰ Avcu, “İsmâîlîlik'te Zekât”, s.387-388;

⁸¹ İlhan Baran, *Büyük Selçuklu Ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünnî Faaliyetler*, (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2017), s. 90.

⁸² Hz. Peygamber'in soyundan geldiğine inanılan Nizârî İsmâîliyye'nin imamlarına verilen isim.

⁸³ Avcu, “İsmâîlîlik'te Zekât”, s.387-388; Mehmet Ali Büyükkara, “İsmâîlî Dai ve Fâtımî Davet”, *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, s.11; Mustafa Öz, Muhammed Mustafa eş-Şek'a, “İsmâîliyye”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2001, c.23, s.131. Çalışmada da, çoğunluğu temsil eden Nizârî İsmâîlîler ele alınacaktır.

⁸⁴ Üzümlü, “Nusayrîlik”, c.33, s.272.

⁸⁵ Bulut, “Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik”, s.589. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında bu uygulamaları ayrıntılarıyla ele alacağız.

⁸⁶ Mukam: Durulacak mekân. İkamet mevzii.

ortadan kalkmıştır. Nitekim Dürzî akidesinin temel dayanağı olan *Resailü'l-Hikme* de kendinden önceki Kuran ve diğer şeriatların zâhirî ve bâtinî hükümlerini kaldırıp yerine “tevhidi şeriatı” getirmiştir. Bu bağlamda o, İslâm’ın ameli yönünü de neshetmiştir. Bu risalelerde, tek tek kelime-i şهادetin, namazın, orucun, haccın, zekâtın iptal edilişi açıklanmıştır.⁸⁷

Resailü'l-Hikme’de fırkanın ameli yönünü açıklayan “hısâl ve vesâyâ” başlığı altında müntesiplerin uygulaması gereken yedi esas anlatılmıştır. Bu başlık Dürzî mezhebinin dördüncü farzıdır. Kaldırılan yedi akide olan şهادet, namaz, oruç, hac, zekât, cihat ve velayetin yerine bu yedi esas ikame edilmiştir. Bunlar sırayla Sıdku’l-Lisan yani doğru sözlü olmak, Hıfzu’l-İhvan yani kardeşleri korumak, Terk-i İbadetü’l-Adem ve’l-Bühtan yani var olmayan ve yalan şeylere ibadeti terk etmek, et-Teberri mine’l-ebalis ve’t-Tağut yani İblis’ten ve bütün şer güçlerden uzaklaşmak, Tevhidu’l-Hâkim yani Tanrı olarak el-Hâkim’in birliğine inanmak, er-Rıza an Külli ma yefalühü yani el-Hâkim’in hüküm ve fiillerine rıza göstermek ve Teslimü’n-Nefs yani açık ve gizli onun ilâhi iradesine teslimiyet ve rıza şeklindedir.⁸⁸

Yezidiler; Zerdüştilik, Mecusilik, Mitraizm, Hristiyanlık, Maniheizm, Yahudilik, İslâm gibi dini inançlar ile gnostik/irfânî kültür ve geleneklerden büyük oranda etkilenmişlerdir. Bundan dolayı inanç ve ibadetlerini tespit etmek oldukça zordur. Ancak günümüzde onlar hakkında -az da olsa- bazı malûmatlar söz konusudur.⁸⁹ Nitekim Yezidilerin bazı ibadet şekilleri zikredilen muhtelif dinlerdeki bir takım ibadet tarzlarıyla paralellik arz etmektedir.⁹⁰ Zira güneşe dönerek ibadet etmeleri, kötülük Tanrısı Ehrimen’e benzetebileceğimiz Melek Tavus’a inanmaları, ateşe önem vermeleri ve Zerdüştlük sembolü olan tavus kuşu sembollerini yanlarında taşımaları da bunlardan bazılarıdır. Aynı şekilde bazı yiyecekleri kendilerine haram kılmaları ise Yahudiler’le benzerlik taşımakta-

⁸⁷ Mustafa Öz, “Dürzilik”, *MÜİFD*, 1995, s.502; Aytekin Şenzyebek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, Emin Yay., Bursa 2012, s.295; Ahmet Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s.174. Hamza b. Ali bunları kaleme alırken el-Hâkim bi-Emrillah’ın fiillerinden ilham almıştır.

⁸⁸ Tan, “Geçmişten Günümüze Dürzilik”, s.71; Şenzyebek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, s.347; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, s.174-183.

⁸⁹ Ahmet Taşgün, “Yezidiyye”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2013, c. 43, s.526.

⁹⁰ Yezidilikte de geçtiği düşünülen bu şekillerden bazıları Mecusilik’te de görülmektedir.

dır. Bunun haricinde vaftiz uygulaması ve dini törenlerde mûsikî kullanımları da Hıristiyanlık'la ilişkilendirilebilmektedir. Tüm bunlara ilaveten namaz, oruç, hac ve zekât ibadetlerinde İslâmiyet'le ilişkili unsurlar da yer almaktadır.⁹¹

Yezidilerde günlük ibadetler daha çok ferdî olarak eda edilmektedir. Hac ibadeti haricinde toplu olarak îfâ edebilecekleri herhangi bir ibadetleri olmadığı için de cami veya kilise tarzı belli bir ibadet mekânına ihtiyaç duymamaktadırlar. Onlar ibadetlerini gizli ve diğer inanç mensuplarının göremeyeceği şekilde yapmaktadırlar. Ortam müsait değil ise uygun ortamın oluşmasını beklemekte veya ibadetlerini ertelemektedirler.⁹²

Bahâîlik'e bakıldığında ise bütün inanışlarda olduğu gibi Bahâî inancında da ibadet vazgeçilmez bir konumdadır. Bahâîlik'te, bireyin ruhani ve toplumsal yaşamında uyması gereken yasaların birçoğu ve ibadet uygulamaları Bahâullah'a ait olan *Kitab-ı Akdes*'te yer almaktadır. Nitekim bu kitapta namaz, oruç, zekât, evlilik, boşanma, miras hukukuna dair bilgilerle birlikte zina ve uyuşturucunun yasak olmasına dair pek çok hüküm yer almaktadır.⁹³ Bahâîler'de 15 ile 70 yaş arsında bulunan her kadın ve erkek Bahâî'nin ibadet sorumluluklarını yerine getirmesi gerekmektedir. Bu yaş sınırının dışında kalanların ibadet etme zorunlulukları yoktur.⁹⁴

⁹¹ Ahmet Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, (AÜİF Kütüphanesi, Ankara, 1977), s.4.

⁹² Mehmet Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006), s. 68.

⁹³ Bahâî Eserleri Basım ve Dağıtım Anonim Şirketleri, *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, İzmir 2016, s.83. <https://bahaitr.org/kutuphane/>

⁹⁴ Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbilik ve Bahâîlik*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010, s.217. Bahâîlik'teki ibadet anlayışını Abdolbahâ şöyle ifade etmektedir: "Tüm yetenek ve çabası ile bir tabaka kâğıt yapan ve bütün gününü onu kusursuz hale getirmek için kullanana bir kişi Tanrı'yı övmüş olur. Kısacası, insanın içinden gelerek gösterdiği her türlü uğraş ve çaba, eğer en yüksek saiklere ve insanlığa hizmet etme isteğine dayanıyorsa ibadettir. İbadet, insanlığa hizmet etmek ve insanların ihtiyacını karşılamaktır." Bu tanım İslamiyet'teki "Allah rızası için yapılan her şey ibadettir." ifadesiyle benzerlik göstermektedir. Bkz. Sümeyra Teymur, *Bahâîlikte İnanç ve İbadet* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009), s.78. Bahâîler'de ibadetler konusunda üzerinde durulan bir diğer husus ise ibadetlerin Allah'tan korkulduğu için değil de sevildiği için yapıldığı inanılmasıdır. Nitekim bu konuda Abdolbahâ şöyle söylemektedir: "İbadetlerinizi Tanrı'nın azabından korktuğunuz için veya cennet nimetine ulaşmak için yapmayın. Yalnızca onu sevdiğiniz için yapın. En yüce ibadet budur. Bkz. Hasan Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*

Alevîler ise tarihsel süreç içerisinde İslâm'ı, kitâbî bir çerçeve içerisinde tanıyıp hayata aksettirme hususunda farklı davranışlar içerisinde yer almışlardır. Zira Alevîler İslâmlaşma süreçlerinde, önce İran kökenli daha sonra Türk sûfiler tarafından geliştirilen tasavvufî-mistik bir İslâm yorumunu benimsediklerinden, inanç ve ibadet hayatları da bu sûfî eğitilmiş İslâm algısı üzerinden şekillendirmiştir. Nitekim söz konusu bu yaklaşım, onların inanç ve ibadet anlayışlarında esneklikler ve farklılıklar sergilemelerine neden olmuştur.⁹⁵

Alevîlerin ibadetlerde esneklik göstermelerinin bir diğer sebebi ise göçebe veya yarı göçebe hayat tarzını benimsemiş olmalarıdır. Nitekim içerisinde yaşadıkları sosyal ortam şartlarının elverişsizliği, ibadetleri yerine getirmeyi güçleştirmiştir.⁹⁶ Diğer bir sebebi ise İslâmlaşma sürecinde Mürcie, Kerrâmiye gibi gruplarla karşılaşmış olmalarıdır. Nitekim bu gruplar imanla, ameli birbirinden ayırmaktadır. Bu durum da, yeni Müslüman olanların da amele karşı gevşek bir tavır takınmalarına sebep olmuştur. Alevîlerin, ibadetleri uygulama noktasındaki gevşekliğinde Mürcie ve Kerrâmiye haricinde ibadetler konusundaki bâtinî yorumlar da etkili olmuş olabilir. Zira Alevîlik, İsmâîlîlik ve Hurufîlik gibi akımların tesiri altında da kalmıştır. Zikredilen tüm bu akımların etkisiyle de Alevîler, tasavvuf telakkilerini şekillendirip “dört kapı, kırk makam” prensibini benimsemişlerdir. İbadetlere dair uygulamalar ise birinci kapı olan şeriat kapısının makamlarındandır. Diğer kapıların müntesipleri, kendilerini şeriat kapısındaki vazifelerden muaf görmüşlerdir.⁹⁷

Belirtilenlerin haricinde, Türklerin, İslâmiyet'i benimseyip yaşamalarında bazı tasavvufî akımların da oldukça etkisi söz konusudur. Bunların başında Melâmetilik gelmektedir. Melâmet anlayışının temelinde, iyiliklerin Allah'tan, kötülüklerin ise insandan kaynaklandığı anlayışı yer almaktadır. Bu anlayışın gereği olarak kişinin sosyal hayat içerisinde, iyiliklerini gizleyip kötülüklerini ifşa etmesi önemlidir. Nitekim bu anla-

(Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2018), s. 24.

⁹⁵ İlyas Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, İsam Yay., Ankara 2017, s.165; Cenksu Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı” s.170; Harun Yıldız, *Anadolu Alevîliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014, s.47.

⁹⁶ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı,” s.171.

⁹⁷ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.171.

yış çerçevesinde, zâhire önem vermeme, riyaya sebep olmama, gizliliğe önem verme gibi tavırlar zamanla, ibadetlerin ihmal edilmesine ve sadece kalbi duyguların ön plana çıkarılmasına sebep olmuştur. Bu düşünce sistemi de daha sonradan şekillenerek Alevîlik'in ortaya çıkmasında büyük bir rol oynamıştır.⁹⁸

Zikredilen sebeplere ilaveten Alevîlerin benimsedikleri "teberrâ anlayışı" da ibadetlere bakışlarını şekillendirmiştir. Kavram, genelde Ali'yi sevmeyeni sevmemek olsa da özelde ötekine yani Sünnîlere benzemek anlamında kullanılmaktadır. Nitekim bu bağlamda onlar, Sünni halkın benimsediği ibadet anlayışına karşı uzak durmaktadırlar. Mesela oruçlarını açarken Sünnîler gibi akşam ezanıyla birlikte değil ezandan biraz önce veya sonra açmayı tercih etmektedirler.⁹⁹

Biz de tezimizde, Bâtınî mezheplerin kendi inançları çerçevesinde geliştirdikleri ibadet anlayışlarını, zamana bağlı ibadetler, mekâna bağlı ibadetler ve mali ibadetler şeklinde ana başlıklar altında tek tek inceleme gayretinde olacağız.

⁹⁸ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.50-51.

⁹⁹ Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.172.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMANA BAĞLI İBADETLER

Belirli bir zaman dilimi içerisinde eda edilen ibadetlere zamana bağlı ibadetler denir. İslâm dini söz konusu olduğunda gün içerisinde sabah, öğlen, ikindi, akşam ve yatsı namazları olarak beş kısma ayrılan namaz ibadeti ile Ramazan ayında tutulan oruç, zamana bağlı ibadetler kapsamında yer almaktadır.¹⁰⁰ Bu ibadetler kendi vakitleri dışında yalnızca kaza namazı ve kaza orucu olarak eda edilebilmektedir. Bu ibadetlerden bahsetmeden önce de bazı ibadetlerin makbul olmasının temel şartlarından biri olan abdest ritüelinden bahsedilecektir.

1.1. ABDEST

“Abdest” ifadesi, kelime anlamı olarak Farsça’daki ab (su) ve dest (el) kelimelerinin birleşiminden oluşup “el suyu” anlamına gelmektedir. İslâmî literatürde ise başta namaz olmak üzere bazı ibadetlerin giriş ve hazırlık aşamasında yapılan manevi niteliği bulunan hükmi bir temizlenme işlemini ifade etmektedir.¹⁰¹ Bu uygulama aynı zamanda insan bedenini de maddi olarak temizlediğinden, ibadet öncesinde vazgeçilmez bir konumda yer almaktadır.¹⁰²

¹⁰⁰ Her ne kadar “hac” ibadeti de zamana bağlı bir ibadet olarak değerlendirilebilse de, tezimizin çatısı bağlamında “mekâna bağlı ibadetler” kapsamında değerlendirilmesinin daha uygun olduğu düşünüldüğü için bu bölümde ele alınmamıştır.

¹⁰¹ Abdulkadir Şener, “Abdest”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, c.1, s.68.

¹⁰² Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.224.

1.1.1. Nizarî İsmâîlîlerde Abdest

Nizarî İsmâîlîlerine göre abdest, İslâmî gelenekten farklı olarak yalnızca “manevî” bir temizlik olarak algılanır. Nitekim İslâm geleneğinde fiziksel olarak abdest alınıp manevi arınma desteklenirken Nizarî İsmâîlîlerinde ise bu yaklaşım ciddi manada bir farklılık arz etmektedir. Zira buna göre, bir kişi işlediği günahlarını itiraf edip gelecekte de bu günahları yapmaktan kaçınır ve gelenekten uzaklaşıp zâhire uyanlardan kendisini korursa abdestli sayılmaktadır. Bu yüzden de ibadet öncesinde abdest uygulamaları söz konusu değildir. Bu bağlamda, Nizarîlere göre abdest uygulaması sadece zâhirî bir temizlenmedir. Asıl önemli olan ruhî, manevi veya bâtinî temizliktir.¹⁰³

1.1.2. Nusayrîlerde Abdest

Nusayrîlerde, İslâm geleneğindeki gibi yapılan ferdi ve toplu her ibadet öncesi abdest alınması zorunludur. Ferdi namazlar için alınan abdestte yalnızca el ve yüz yıkanırken, toplu namazlar da ise tüm vücut yıkanmakta, boy abdesti alınmakta ve abdest duası okunmaktadır.¹⁰⁴

Nusayrîlerde hem kadın hem de erkeklerin okuduğu tek ortak dua da, abdest duasıdır. Diğer duaların bilgisi yalnızca erkelere hastır. Abdest duası ise şu şekildedir:

“Elimi şu akıcı suya uzattım.

Bu su âlemlerin Rabbi Allah tarafından kutsanmış ve teşbih edilmiştir.

Bu su kutsanmış ve teşbih edilmiş sudur.

Bu Nebi Muhammed’in suyudur.

Bu suyun bir damlası bütün halkı temizler.

Sağ tarafıma bir kap su döktüm ve Müminlerin Emiri Ali’ye tevekkül ettim..¹⁰⁵

¹⁰³ Mederbek Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009), s.81.

¹⁰⁴ İnan Keser, *Gelenek-Görenek, Aile, Etnik Köken, Ekonomi, Siyaset, Tarih ve Din Açısından Nusayrîler*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2002, s.116; Hüseyin Türk, *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik İnanç Sistemleri ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2005, s.92.

¹⁰⁵ Keser, *Nusayrîler*, s.82. Duanın devamı şu şekildedir:

Ey Rabb’im beni sağ tarafımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır.

Sol tarafıma bir kap su döktüm ve Aziz Cabbar’a tevekkül ettim.

Ey Rabb’im beni sol tarafımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır

Abdest alırken okunan dua esnasında, okunan her satırdan sonra o satırda belirtilen yöne doğru su dökülmektedir. Duanın tamamı bittikten sonra, vücudun sağ tarafına su dökülmekte ve şehadet getirilmektedir. Devamında ise sol tarafa doğru ve üç defa da başa su dökülmektedir. Bu esnada da “Allah-u Ekber” denilmekte ve boy abdesti tamamlanmaktadır.¹⁰⁶

1.1.3. Yezidilerde Abdest

Yezidilerde “abdest”, mana itibariyle İslâm geleneğiyle benzerlik arz ederken, abdestin uygulanmasında farklılık söz konusudur. Zira onlarda abdest; ellerin, dirseklere kadar kolların ve yüzün yıkanması ve bu sırada abdest duasının okunmasından ibarettir.¹⁰⁷ Gusül abdesti ise mevcut değildir. Ayrıca suyun kutsal kabul edildiği su kültürü¹⁰⁸ inanışları kapsamında, evlerinde banyo ve tuvalet bulunmamaktadır. İhtiyaç duyulan su kaynakları ve çeşmeler ikamet alanlarının dışında yer almaktadır. Abdest için kullanılan su ise özel olarak yapılmış ibriklerden alınmaktadır.¹⁰⁹ Abdest duası şu şekildedir:

Abdest Duası

*Şeyhim Şeyh Hasan, pirim Hasan Manan,
Ey dostlarım, yakınlarım, akrabalarım!
Dinim Şeyh Şerafeddin ve mezhebim Şeyh Şems'tir
Derecem Melek Şemseddin ve feryadım Şeyh Şems'tendi
Nesebim Yezid, Şeyhim, Mevlam, derdim ve dermanım*

Arka tarafıma bir kap su döktüm ve 14'e, 100'e ve 1000'e tevekkül ettim.

Ey Rabbim beni arka tarafımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır.

Ön tarafıma bir kap su döktüm ve Tireyya ve Terazi'ye tevekkül ettim.

Ey Rabbim beni ön tarafımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır.

Başıma bir tas su döktüm ve ayı başımın üstünde dururken gördüm.

Ey Rabbim beni başımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır.

Ey Rabbim beni etrafımdaki pislikten ve her kirli tutan kıldan arındır.

¹⁰⁶ Keser, Nusayriler, s.82.

¹⁰⁷ Davut Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler* (AÜİF Kütüphanesi, Ayniyat No:25729, Yer No: 20061, 1979), s.38; Aydın, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, s.64; Taşğın, *Yezidiler*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005, s.22.

¹⁰⁸ Su kültürüne dair görüşleri, doğa kültürleri başlığı altında ele alınacaktır.

¹⁰⁹ Davut Okçu, *İslam'dan Ayrılan Cereyanlar Yezidilik Ve Yezidiler*, Birleşik Yayınevi, Van, 1993, s.39.

*Yol göstericim, ustam, tek Hudadır taptığım; Melek Tavus'tur inanın....*¹¹⁰

1.1.4. Bahâîlerde Abdest

Bahâîlerde ibadetlerin öncesinde, abdest şartı vardır. El ve yüzün yıkanmasından ibaret olan abdest ise sadece maddi temizlik olarak sayılmayıp aynı zamanda İslâm geleneğiyle uyumlu olarak ibadetlere manevi hazırlanma anlamına da gelmektedir.¹¹¹

Abdest alınacak suyun temiz ve akıcı olması şarttır. Şayet su abdest alınamayacak kadar soğuksa ısıtılabilmesi de mümkündür. Her ibadet

¹¹⁰ Ahmet Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, *OMÜİFD*, 1986, s.163; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.5-6;

Dua şu şekilde devam etmektedir:

*Sabah biter ve akşam gelir ve iki cellât sureti bana gözüdür
Cellâtlar ben miskin ve fakirden dinimin şahadetini sorarlar
Dinimin şahadeti Allah birdir ve Melek Şeyh Hasan onun sevgilisidir
Laleş'deki büyüklere selam olsun, selam size ey Laleş ehli
Selam olsun Kafe'ye, mağaraya, cirime, birime ve kubbelerin ilahına
O Ezidhaneye ki başlar o yere secdeye gider, kible telakki edilir
Şeyh Hadi'nin türbesi imanımızın evidir, Nasreddin canımızın cellâdıdır
Şeyh Hadi gerçek padişahımız ve Şeyh Hasan evimizin aydınlığı, çırasıdır
Melek Tavus adına ve Şeyh Adiy'in hırkasına şahadetimiz vardır
Aileme minnettarım. Ve o kimseler kördürler ki
Bu isimleri her daim hürmetle anmayı ihmal ederler
Rahman kürsüsü tan yerindedir
Haccımız kafe ve mağaralı olup pencerelidir
İşte orasıdır Şeyh Adiy ve muhterem zevatin yeri
Rahman kürsüsünün yönü göğe doğru ve beyaz çeşmelerle çevrilidir
Orası Sultan Yezid'in mekânıdır ve sünnetleri tasdik mercidir
Ön cephesi karadır. Haccımız kafe, mağara ve beyaz çeşmedir
Orası Sultan Yezid'in mekânıdır, hürmetle tavafolunur
Sünni'yim, suniyim ve kutsal bir incinin eseriyim
Beyaz çeşmenin bekçisiyim, büyük şeyhin müridiyim
Sultan Yezid için kurbanlık koyunum
Elhamdülillah bu din ve erkândan razıyım
Laleş'i nuraniye gittim ve çifte kubbe mevkiye secde ettim
Melek Tavus'un ismine iman getirdim
Ya Şeyh Adiy biz bilmeyiz, her şeyi bilen sensin*

¹¹¹ Neyir Özsuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler Ve İzahları*, Sebat Matbaası, Bursa 1984, s.7; İpek, *Bâbilik ve Bahâîlik*, s.217; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.31; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.79. Bu yüzden bir Bahâî banyodan çıkmış olsa bil ibadet öncesi abdest alması gerekir.

içinse ayrı abdest alınması gereklidir. Fakat öğle vaktinde iki namaz bir arada kılınacaksa bir abdest almak yeterlidir.¹¹²

Abdest alındığında eller yıkanırken, “İlâhi! Elimi öyle kuvvetlendir ki kitabını bütün dünyanın ordularının onu durduramayacağı bir istikametle tutabilsin. Sonra onu kendisine ait olmayan şeylere karışmaktan koru. Sen gerçekten Aziz ve Güçlüsün.” Yüz yıkanırken de şöyle devam edilir: “Ey Rabbim! Yüzümü Sana çevirdim! Onu Senin yüzünün nuruyla nurlandır. Onu Senden başkasına yönelmekten koru!” şeklinde dua edilmektedir.¹¹³

Ortamda su bulunmazsa veya kişinin suya dokunmaya dair herhangi bir özü varsa, abdest almak için sadece beş defa “Temizler temizi Allah’ın adıyla” denmesi de yeterlidir.¹¹⁴

1.1.5. Alevîlerde Abdest

Alevîler, suyu “mürşit”e benzetmektedirler. Nitekim onlar, nasıl bir mürşit insanı kötülüklerden uzaklaştırıp feraha erdirirse, suyun da insanı kirlerden arındırıp ferahlatacağını düşünmektedirler. Bu yüzden de ibadet öncesinde abdest almayı oldukça önemsemekte ve bunu bir şart olarak kabul etmektedirler.¹¹⁵

Alevîler, abdesti Maide Suresinde geçen abdest ayeti¹¹⁶ çerçevesinde İslâmî usule uygun olarak almaktadırlar. Buna göre önce, üç defa eller, üç defa yüz yıkanmakta, üç defa yukarıdan aşağıya kollar yıkanmakta, sonra da, baş ve çıplak ayaklar mesh edilmektedir. Yalnız onlar da genel İslâmî anlayıştan farklı olarak farz, sünnet, mekruh, müstehap gibi hükümler bulunmamaktadır. Onlara göre abdestle ilgili bu kadar ayrıntıya girmek de gereksiz kalmaktadır.¹¹⁷

Belirtilenlerin haricinde Alevîlik’te bulunan dört kapı inanışının da kendilerine has abdest almayı gerektiren halleri ve abdest alma şekilleri mevcuttur. Nitekim “şariat kapısının” abdest gerektiren durumu Sünni

¹¹² Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.31.

¹¹³ Bahâî Eserleri Basım ve Dağıtım Anonim Şirketleri, *Bahâî Duaları*, Ankara, 2013, <https://bahaitr.org/kutuphane/s.4>.

¹¹⁴ Çiçek, “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri”, s.144.

¹¹⁵ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.224.

¹¹⁶ Maide Suresi, 5/6.

¹¹⁷ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.225.

kaynaklarda geçen bilgiler dâhilindedir. Diğer kapılarda ise abdest ritüeli dönüşmektedir. Zira “tarikat kapısının” abdest gerektiren hali, şeyhsiz yola çıkmaktır. “Marifet kapısının” abdest gerektiren hali nefsinin bilmesidir. “Hakikat kapısının” abdest almaya sebep olan hali ise kendi ayıbını örtüp başkasının ayıbını ortaya çıkarmaktır.¹¹⁸

Şeriat kapısının abdesti normal su ile alınan zâhiri abdest şeklindedir. Tarikat kapısının abdesti, ikrar verip şeyhe tabi olmaktır. Marifet kapısının abdesti, nefsinin bilip Allah’ı tanımaktır. Hakikat kapısının abdesti ise kendi kusurlarını bilip başkalarının kusurunu örtmektir.¹¹⁹

Zamana bağlı ibadetlerin uygulanmasından önce önemli bir şart olan abdest ritüelinden sonra zamana bağlı ibadetlerin en önemli parçası olan namaz ibadetinden bahsedilecektir.

1.2. NAMAZ

Namaz; sözlükte dua etmek, yalvarmak, bağışlanma dilemek anlamlarına gelir. Fıkhi bir terim olarak ise tekbirle başlayıp selamla son bulan, belirli fiil ve özel uygulamalar aracılığıyla Allah’a kulluk etmektir. Namaz zâhirde bir takım hareket ve dualardan ibaret görünse de mahiyetinde Allah’a yakarış, O’nu anma, O’nunla konuşup O’na yaklaşma anlamı taşımaktadır.¹²⁰ Sünni Müslümanlar tarafından günde beş vakit olarak eda edilen namaz, Bâtınî mezheplerde ise kendilerine özgü ibadetlere dönüşmüştür. Nitekim onlar, Sünni gelenekte “namaz” olarak çevrilen Arapça aslındaki salât “صلاة” kelimesinin diğer anlamı olan “dua” manasını dikkate almaktadırlar. Bu durumun örneklerini neredeyse bütün Bâtınî mezheplerde görmek söz konusudur.

1.2.1. Nizârî İsmâîlîlerde Namaz

Nizârî İsmâîlîlerinde namaz, ferd veya cemaat halinde yapılan dualardan oluşmaktadır.¹²¹ Ancak bu grup açısından namaz ibadeti bölgesel

¹¹⁸ Üçer, “Geleneksel Alevilikte İbadet Hayatı”, s.173; Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.226.

¹¹⁹ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, s. 167; Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s. 227.

¹²⁰ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Namaz”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2006, c.32, s.350.

¹²¹ Bu durum, Sünnîler’in namaz uygulamalarından oldukça farklıdır. Buna göre bu ibadeti ifâ eden ve yardım dileyen kişi Hz. Ali’yle birlikte günümüzde Ağa Han’dan da istemelidir. Bkz. Topaloğlu, “İsmâîliyye’de İnanç Esasları ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme”, *Milletler Arası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1993, s.658.

olarak farklılık göstermektedir. Zira Hindistan dışında yaşayan Nizarî İsmâîlîler namazlarını bulundukları bölgedeki halkın genel inancına göre eda etmişlerdir. Nitekim Sünni bölgelerde, Sünni esaslara, Şii bölgelerde ise Şii esaslara göre namazlarını îfâ etmektedirler. Lâkin Hindistan'da yaşayan Nizarî topluluğun, namaza yaklaşımlarında bir dönüşüm söz konusu olmuş, kendi dil ve usullerine uygun olarak farklı bir namaz ibadeti ortaya çıkartmışlardır.¹²² Hint yerli kültürü etkisi altında kalmış Nizarî İsmâîlîlerinde namaz vakitleri sabah, akşam ve yatsı ya da gece olmak üzere üç vakittir. "Subhoji dua" yani "sabah duası" denilen dua, gece yarısından sonra müsait bir vakitte yapılacağı gibi genellikle 04.00 ile 05.00 arasında eda edilmektedir. "Sanjiji dua" denilen "akşam duası" güneş battıktan sonra, "somnaji dua" yani "gece duası" ise yatmadan önce genellikle 20.00 ile 21.00 saatleri arasında yapılmaktadır. Dualar imamın bulunduğu yere doğru yönelerek îfâ edilmektedir.¹²³

Cemaatle yapılan ibadetlerde Sünni gelenekte olduğu gibi duaları yöneten bir imamın olması zorunlu değildir. Nitekim Bombay'da¹²⁴ bulunan bir Nizarî okulunun öğrencileri bu işi yerine getirmek adına sırayla nöbetleşerek duaları yüksek sesle okumakta, cemaatte bu duaları içerisinde tekrar etmektedir.¹²⁵

Dualar Kur'an ayetlerinden, imamların listesinden ve Ağa Han'ın sözlerinden oluşmaktadır.¹²⁶ Nizarî Hocalarda, dua on sekiz kısma ayrılmaktadır. Her bölümün sonunda dua eden, duasının Ağa Han tarafından kabul olması için: "Ey benim efendim, yardımsever Kerim Han Hüseyini¹²⁷ ..."diyerek niyaz eder. Duanın birinci bölümü niyettir. Ve ilâhi bereketi niyaz etmektir. Dua eden: "Ey Şah, ey Ağa Han, ilâhi ruhunda benim akşam yahut sabah veya yatsı dualarımı kabul et." der ve yerdeki tespihe secde eder. Duanın ikinci kısmında pek bir eylem yok-

¹²² Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s. 82.

¹²³ Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.84; Mustafa Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1993, s.620.

¹²⁴ Hindistan'ın Maharaştra eyaletinin başkenti olan Bombay, günümüzde Mumbai olarak bilinir.

¹²⁵ Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", s.620.

¹²⁶ Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.84.

¹²⁷ Nizarî İsmâîliyye'nin kırk dokuzuncu ve şimdiki imamı. Duanın bu kısmı Ağa Han'ın vefat edip yerine başkasının gelmesiyle değişir.

tur. Üçüncü kısmında dua eden kimse, Niskalanki Avatar¹²⁸'ı hatırlar ve kendisini affetmesi için ona dua eder. Dördüncü kısımda tespih üzerinde: "Ey hakikatin efendisi" diyerek Vişnu¹²⁹'nun on yedi şeklinin isimlerini anar. Çünkü Vişnu, on yedi şekilden sonra inkarnasyonla insan şeklinde görünmüştür. Beşinci ve altıncı bölümlerde dua eden kişi yere eğilip Ali ve Ağa Han için birer dua okur. Yedincide yapılan duada, Ali'nin ilâh olduğu söylenilir. Daha sonra sekiz, dokuz, on ve on birinci kısımlarda Ağa Han'a dua edilir. Bunun ardından Ali'nin neslinden geldiğine inanılan Pencan-ı Pak için dua edilir. On beş ve on altıncı bölümlerde dua eden yere eğilirken, Allah'a, Muhammed'e ve Ali'ye dua eder. Kendisinden bütün kötülüklerin uzaklaştırılması için yalvarır. Ardından yere on beş kez secde eder. Her secdede arzu ettiği şeyler için içinden dua eder. Secdeden sonra tespihi eline alarak Şah Garib Mirza'nın¹³⁰ ismini yüz defa anar. On yedi ve on sekizinci kısımlarda dualarının kabul olması için Ağa Han'a yalvarır. Yere eğilip kalkar ve niyetini sâlih kılması için Ağa Han'a dua eder. Duadan sonra secdeye gider ve Ağa Han'dan yardım ister. Secdeden sonra, pirlerin ve Hz. Muhammed'in de yardımını ister. Dua eden kimse bunların ardından önce sağa, daha sonra da sola üfler. Sonunda ise dua eden kişi yere eğilir ve: "Ey efendim Ağa Han, dua esnasında işlediğim suçları affet." diyerek duayı sonlandırır. Dua bittikten sonra Kerbelâ toprağından yapılan tespihle pirleri anar.¹³¹

Bir Nizarî İsmâilî'nin, Ağa Han tarafından belirlenen vakitlerde cemaatle namazını eda etmesi gerekir. Şayet bunu yapamazsa namazını başka bir yerde de kılması mümkündür. Namaz kılınmadan önce vakti bildirmek adına ezan okunmaz. Zira gerçek bir müminin namaz vakitlerini unutmayacağına inanılır. Ayrıca Allah'ın mekândan münezzeh olduğu düşüncesinden hareketle namaz kılarken Mekke'ye dönülmez.

¹²⁸ 17. asır ortalarında, Hindistan'da kuralan Pirzadeler tarikatının mensuplarıncı Niskalanki Avatar, günahlardan münezzeh olarak bilinen Vişnu'yu dünyaya onuncu gelişinde en münezzeh bir ilah olarak kabul etmiştir. Bkz. Öz, "İsmailiyye Mezhebi", s.643

¹²⁹ Vişnu, Hinduizm inancında koruyucu Tanrıdır.

¹³⁰ Şah Garib Mirza 34. Nizari İmamıdır.

¹³¹ Öz, "İsmâiliyye Mezhebi", s.621. Dualarında görüldüğü üzere Hristiyanların Papa'dan günahlarının aflarını dilemelerine benzer olarak Nizarilerde Ağa Han'dan dualarının kabul edilmesini ve günahlarının affedilmesini isterler. Bkz. Kadyrov, *Ağa Han İsmâilîlileri*, s.85.

Lâkin imamın bulunduğu yere dönerek kılmak ise daha efdal kabul edilmektedir. Cuma namazı söz konusu değildir.¹³²

Palmir bölgesinde¹³³ yapılan araştırmalarda oradaki Nizarî İsmâîlîlerin namazlarını bilinenin aksine, üç vakit değil sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit kıldıkları görülmüştür. Ezansız kılınan bu namazlar, oturularak kılındığı için rek'ât yoktur. Namaz boyunca ise sadece İsmâîlî imamların ismi zikredilmektedir. Seccade yerine ise bir bez parçası kullanılmaktadır. Buna, namaz yeri manasına gelen “câ-i namaz” denmektedir.¹³⁴

1.2.2. Nusayrîlerde Namaz

Nusayrîlerde namaz, İslâm geleneğine göre oldukça farklılaşmıştır. Nitekim namazın temel şartı, beş masum¹³⁵ olan Muhsin, Muhammed, Fatır (Fatıma), Hasan ve Hüseyin'i bilmektir. Farz namazlar sırasıyla bu kişilere tahsis edilmektedir. Muhsin sabah namazını, Muhammed öğlen namazını, Fatır ikindi namazını, Hasan akşam namazını, Hüseyin ise yatsı namazını temsil etmektedir. Bunun dışındaki şartlar ise dua esnasında gülmemek, konuşmamak, Abbasi rengi olan siyah takke takmak, gizliliğe riayet etmek ve namazı “Müminleri emiri büyük ve yüce Ali bize merhamet et.” diyerek bitirmektir.¹³⁶

Namaz, bireysel ve toplu olmak üzere iki şekilde kılınır. Namaz esnasında Kuran'dan bazı ayetlerle birlikte “kuddâs” adı verilen özel dualar okunur. Bireysel namaz îfâ edilirken, abdest alınır ve güneşin doğuşuyla birlikte ibadete başlanır. Beş vakit şeklinde olan bu namazda, vaktine göre bir seçkin anılıp ona dua edilir.¹³⁷

Nusayrîlerin namaz ibadeti, manevi bir yöneliş olduğu için yerine getirilirken herhangi bir ibadet mekânına gerek yoktur. Kibleye yönelmek zorunlu değildir. Namaz, dışarıdan anlaşılmaması koşuluyla ve

¹³² Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.84.

¹³³ Palmir bölgesi, İsmâîlîler arasında “pâ-e Mîr” yani Ali'nin ayağı olarak isimlendirilir. Günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

¹³⁴ Hulusi Yılmaz, “Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler”, *Karadeniz Araştırmaları*, 2009, s.129.

¹³⁵ İnsan suretinde olup Tanrının nurundan yaratılmış varlıklar.

¹³⁶ Harun Işık, “Kitabu Ta'limi Diyaneti'n-Nusayriyye Işığında Nusayrî Teolojisi”, *Bi limnâme*, 2013, s.54; Bulut, “Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik”, s.596.

¹³⁷ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, Karahan Kitabevi, Adana 2016, s.120.

abdestli olmak şartıyla, yürürken, vasıta üzerindeyken dahi îfâ edilebilir. Önemli olan Allah'ı çokça anmak ve onun için dua etmektir.¹³⁸

Bireysel olarak kılınan namazların isimleri ve rek'ât sayıları Sünni gelenekten farklıdır.¹³⁹ Bu namaz eda edilirken sırasıyla Fatihâ Suresi, Arınma duası, Kuran-ı Kerim'den kısa sureler, Fatihâ Suresi, Reyhan duası, Fatihâ Suresi, Tib duası, Fatihâ Suresi, Bağur duası, el-Evvel Suresi, Sücud Suresi, İbn-i el-Veli'yi Yüceltme Suresi, Ebu Said'i Yüceltme Suresi, Nisbe Suresi, Fetih Suresi, Selam Suresi, İşara Suresi, Ayn el-Aleviyye Suresi, el-Akid Suresi, Şehadet Suresi, İmamiye Suresi, Müsafere Suresi, Beyt'ül-Mamur Suresi, el-Hicaybiye Suresi, en-Nakibiyye Suresi ve Sonlama duası okunur. Bu duaların okunmasıyla birlikte namaz tamamlanmış olur.¹⁴⁰

Toplu namazlar; adaklarda, yağmur duasında, cenazenin yedinci gününde, bayramlarda ve amcalık geleneğinde¹⁴¹ şeyh liderliğinde îfâ edilmektedir. Diğer ibadetlerde olduğu gibi toplu namazlar da yoldan uzak başkalarının göremeyeceği mekânlarda kılınmaktadır. Ayrıca namaz kılınacak yerde kötü koku olmaması, temiz ve günah işlenmemiş bir mekân olması oldukça önemlidir. Bu namazlara, Nusayrî olmayanlar kişilerin alınmamasıyla birlikte, ritüelin, Nusayrî olmayan kişilere açıklanması da yasaktır.¹⁴²

Toplu namaza katılanlar dikkat çekmemek adına herhangi bir özel kıyafet giymemektedirler. Şeyh dahil herkes, uzun kollu ve temiz olmak şartıyla günlük kıyafetleriyle ibadete katılmaktadırlar.¹⁴³ Namaz kılınmaya başlanınca da alın ve enseyi örtecek bir bez kafanın üstüne örtülmektedir.¹⁴⁴

¹³⁸ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.66; Işık, "Kitabu Ta'limi Diyaneti'n-Nusayriyye Işığında Nusayrî Teolojisi", s.55; Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik", s.596.

¹³⁹ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.66.

¹⁴⁰ Keser, *Nusayrîler*, s.121-122.

¹⁴¹ Nusayrîlik'in dine giriş törenlerinde çocuğun; inanın kurallarını, dua ve sureleri öğrenmesi adına yaklaşık bir aylık bir sürede din amcasına teslim edildiği törendir. Bkz. Keser, *Nusayrî Alevilik Tarih İnanç Kimlik*, s.65-67.

¹⁴² Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.66; Keser, *Nusayrîler*, s.116-117.

¹⁴³ Fakat son dönemlerde uzun kollu olması kuralına pek riayet edilmemektedir.

¹⁴⁴ Keser, *Nusayrîler*, s.117.

Toplu namaz eda edilirken Fatiha, İhlas ve *Kitâbu'l-Mecmu'*da geçen “kuddâs” adı verilen dualar okunur. Namaza, Fatiha okunarak başlanır. Ardından Reyhan Duası okunur ve reyhan otu dağıtılır. Reyhan duası bitiminde tekrardan Fatiha Suresi okunur. Fatiha’dan sonra “Tib duası” ardından tekrardan Fatiha okunur. Fatiha bitince cemaat arasında buhur gezdirilerek Buhur duası okunur. Buhur duası bitince nakib¹⁴⁵, ezan duasını okur. Şeyh, namaza geçmeden namazda konuşulmaması ve gülünmemesi gerektiğini anlatan kısa bir konuşma yapıp Fatiha Suresini okur.¹⁴⁶

Namaz öncesinde topluca, “Arınma duası” okunur ve herkes sağ ve solunda bulunan kişiyle selamlaşır. Bu duanın okunması bir tür günah çıkarmadır. Ardından namaz başlar ve tüm cemaat Fatiha Suresini okur. Selamlaşma bitince, şeyh sesli bir şekilde Fatiha ve Kevser Surelerini okur. Ardından cemaat hep bir ağızdan *Kitabu'l Mecmu'*da geçen İşara Suresini okur. Bu sure okunurken inanç gereği el öpülüp başın üzerine konur. Devamında Nusayrîler’in iki kolundan biri olan Kilaziler’de sağ el göğsün üstüne konur. Diğer kolu olan Haydariler de ise başparmak içe katlanarak sağ el, göğsün üstüne konulur.¹⁴⁷ Ardından şeyh gür bir sesle “Güneşe ve aya tapınmayınız. Tapınacak iseniz bu âlemin yaratıcısı olan Allah’a tapınız.” der. Devamında ise Sücud ve el-Aleviyye Surelerini okur.¹⁴⁸

Belirtilen uygulamaların ardından nakfi¹⁴⁹ dolu bir sürahi şeyhe getirir. Şeyh, bu sürahiye dualar okuyarak üç kadehe doldurur. Bu kadehlerden birinden kendisi yudum alır. Diğer ikisinden de nakib ve necib¹⁵⁰ birer yudum alıp cemaate dağıtırlar. Elden ele dolaşan kadehler yanındakine uzatılırken alan kişi sadece yanındakinin duyacağı bir şekilde “Sırr-ı Ayn-ı Mim-i Sin¹⁵¹” sözlerini söyler. Uzatan kişi de afiyet olsun dileklerini sunar. Bunun amacı cemaatte yabancı birinin olup olmadığını

¹⁴⁵ Dini törenlerin icrasında şeyhe yardım eden kişidir. Şeyh adayı statüsündedir.

¹⁴⁶ Keser, *Nusayrîler*, s.117.

¹⁴⁷ Gadiri Hum olayında Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’den yüzüğü alırken elinin bu şekilde olduğuna inanılır.

¹⁴⁸ Keser, *Nusayrîler*, s.118; Türk, *Anadolu’nun Gizli İnançları Nusayrîlik*, s.93.

¹⁴⁹ Üzüm Suyu.

¹⁵⁰ Neciplik, bir makam olmaktan çok dini törenlerde Şeyh ve nakibe yardımcı olmak amacıyla itibarlı veya yaşlı birinin yerine getirdiği ara bir görevdir.

¹⁵¹ Ayn, Mim ve Sin harfleri, Ali, Muhammed ve Selman üçlüsünü temsil etmektedir.

tespit etmektir. Kişi, bu sözleri söylemezse o kişinin Nusayrî olmadığına inanılır ve cemaatten uzaklaştırılır. Cemaatin tamamı, nakfiden bir yudum aldıktan sonra kadehler nakip ve necip vasıtasıyla Şeyhe verilir. Daha sonra topluca Sücud Suresi, Kuran-ı Kerim'den bazı sureler ve Selâm duası okunur. Selâm duasında 100.000 ve 24.000 nebi ifadeleri geçince cemaat başlarıyla sağa ve sola selam verir. Dua esnasında selam verilirken "Sağ omzumdaki Mikdad el-Yemin'e selam olsun sol omzumdaki Ebu Der eş-Şimal'e selam olsun" denilir. Daha sonra Şeyh yine dua okumaya başlar ve Buhur duası okunduktan sonra secde edilir.¹⁵²

Sücud Suresi okunduğunda başların öne eğilmesi gerekir. Bunun tek istisnası Gadir Bayramı¹⁵³'dir. Bu bayramda başlar göğze kaldırılır. Bunun sebebi ise Tanrı'nın o gün zuhûr edip insanların Ona aşağıdan bakmasıdır. "Ben sizin Rabbiniz isem Ali'de sizin Rabbiniz'dir." demesidir. Bu önemli günün tarihi insanların avuç içlerinde yazılmaktadır.¹⁵⁴

Son olarak "Sonlama" adı verilen bir dua okunur. Böylece namaz bitmiş olur. Fakat cemaat hemen dağılmaz, cemaat, başta şeyh olmak üzere nakib, necib ve maddi sıkıntı yaşayan kişilere zekât adı altında bir miktar yardımda bulunur. Ardından şeyh, problemi olan kişilerin sorunlarını dinleyip nasihatlerde bulunur, küskünleri barıştırır. Daha sonra herkes toplu bir şekilde Fatiha Suresini okur, hep bir ağızdan Allah kabul etsin denilerek sağ ve sol taraflarındaki kişilere selam verilir. Verilen zekâtlar için Sücud ve Selam duaları okunur. Selam duası okunup tekrar selamlaştıktan sonra herkes dağılır.¹⁵⁵

Nusayrîlerde ferdi ve toplu namazın dışında pek yaygın olmamakla birlikte kılınan bir diğer namaz da Nefli Namazı'dır. İçerik ve biçimsel olarak ferdi namazdan farksızdır. Tek farkı bu namazın gece yerine getirilmesidir.¹⁵⁶

¹⁵² Keser, *Nusayrîler*, s.118-119; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.93.

¹⁵³ Nusayrî inanışına göre bu bayramın kutlandığı günde Hz. Muhammed Veda Haccı'ndan dönerken Gadir Hum'da kendisinden sonra Ali'ye vasiyet etmiştir. Gadir bayramı Nusayrîlerin en önemli günü olup gün boyu ibadet, dua ve bayramlaşmayla geçirilir. Bkz. Nihat Yenmiş, "Arap Aleviliğinde Kutsal Günler ve Bayramlar", *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2010, s.308.

¹⁵⁴ Keser, *Nusayrîler*, s.119.

¹⁵⁵ Keser, *Nusayrîler*, s.120.

¹⁵⁶ Keser, *Nusayrîler*, s.122-123.

1.2.3. Dürzîlerde Namaz

Dürzîlik'te namaz ibadetine baktığımızda, ibadetin süreç içerisinde doğal bir biçimde, İslâm geleneğinden farklılaştığı görülmektedir. Zira Hamza b. Ali'nin açıklamalarına göre, hem Kuran'da hem de hadislerde namaza ve önemine dair vurgu yapılmasına rağmen el-Hâkim bi-Emrillah insanlara uzun yıllar boyu imamlık etmeyi tercih etmemiş, toplu namazlara da iştirak etmemiştir. Kevser Suresi'nde de emredilen kurban ibadetini de eda etmeyince, Dürzîler tarafından süreç içerisinde bu ibadetlerin hükmünün ortadan kaldırıldığına dair bir inanç benimsenmiştir. Hamza b. Ali'nin ifadelerine göre el-Hâkim bi-Emrillah, bu ibadetlerin eda edilmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Fakat Hamza b. Ali, bunun sebebini, ibadetlerin terkine dair ruhsatın sadece el-Hâkim ve muvahhitlere verilmiş olmasıyla açıklamıştır. Ferdi namazlarla birlikte aynı zamanda toplu kılınan bayram ve Cuma namazları da nakzedilmiştir.¹⁵⁷

Zâhiri manada hükmü neshedilen namazın, İsmâîlîlerce benimsenen bâtinî manası da neshedilmiştir. Nitekim bâtinî manada "sevgi, bağlılık" anlamına gelen namaz, Hz. Ali ile kurulan bâtinî sevgi bağıını ifade etmektedir. Zira Ali'ye bağlanan kişi aynı zamanda Ebu Bekir ve Ömer'e karşı sevgi de beslememelidir. Böylece namaz, Ali'ye yapılan ahit ve Ebu Bekir ve Ömer'den uzak durmak anlamına da gelmektedir.¹⁵⁸

Namazın Dürzî inanışındaki teviline göre, günde beş defa kılınması farz olan namaz, beş hudud olan es-Sabık, et-Tali, el-Cedd, el-Feth ve el-Hayal'e kalben bağlanmaktadır. Zâhirî ve bâtinî mana haricinde gerçek olan namaz bu şekildedir. "Namazı kasıtlı olarak üç defa terk eden küfre girmiştir" hadisinde anlatılan ise zü-Maah, zü-Massa ve el-Cenah diye nitelendirilen üç hudud vasıtasıyla Tanrı'yı birlemektir. Buna göre, üç hudud günümüzde mevcuttur fakat yalnızca muvahhitler görebilir.¹⁵⁹

Dürzîlerde namaz ibadetinin yerine pratikte "doğru sözlü olmak" fiili (Sıdku'l-Lisan) ikame edilmiştir. Nitekim buna göre, namaz İlâhi Bir'le birlik olup ona bağlanmaktadır. Zira doğruluk, bağ kurmak; yalan ise bu

¹⁵⁷ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.339; Bağlioğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.176.

¹⁵⁸ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.339.

¹⁵⁹ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.340.

bağı koparmaktır. Bu yüzden doğruluk, namazın yerine konulmuştur. Yaratanla bağ ancak doğru olmakla kurulur. Aynı şekilde sıdk, Dürzî akideyi tasdik etmek, tekammus inancını kabul etmek ve kaza ve kaderin Allah'ın işleyen adaleti olduğuna inanmak demektir.¹⁶⁰

Resailu'l-Hikme'de "Sıdku'l-Lisan" ilk ve en önemli farz olarak kılınmıştır. Ahirette en yüksek derece doğru sözlü olanlara aittir. Tüm esaslar içerisinde de en üst sırada yer almaktadır. Buna göre, bedende başın konumu ne ise esaslar arasında da "Sıdku'l-Lisan"ın konumu odur. Hamza b. Ali risalelerinde el-Hâkim bi-Emrillâh'ın yedi tevhidi özelliği farz kıldığını söylemekte ve bunların en önemlisinin de "Sıdku'l-Lisan" olduğunu ifade etmektedir.¹⁶¹

Doğru sözlü olmanın dokuz mertebesi vardır. Mertebeler sırasıyla şu şekildedir:

1. Tanrı'nın bir ve tek olduğuna iman edip O'nu her şeyden üstün görmek.
2. Tanrı'nın devamlı insan suretinde tecelli ettiğine, beşerî sıfatlardan beri olduğuna inanmak ve Tanrı'nın tezahürlerinin sonuncusunun el-Hâkim bi-Emrillah olduğunu kabul etmek.
3. Hamza b. Ali'nin kâimu'z-zaman olduğunu bilip onun helal ve haram koyma yetkisinin olduğuna itikad etmek.
4. Hududları bilip onaylamak.
5. Dürzîlerin diğer inançlar arasında kurtuluşa erecek tek fırka olduğuna inanmak.
6. Tekammusa inanmak.
7. Kaza ve kadere inanmak.
8. Kıyametin geleceğine inanmak.
9. Güvenilir Dürzî kardeşlerin dediklerine inanmak.¹⁶²

Doğruluk, Dürzîlerin dini ve dünyevi görevleri arasındadır. Doğruluk, Dürzî ahlak anlayışının temelinde olup tevhidle de özdeşleştirilmiştir. Ancak zor durumda kalındığı takdirde başka mezhepten olanlardan "hakikat" gizlenebilir. Fakat Dürzî toplumunun kendi içerisinde doğru-

¹⁶⁰ Öz, "Dürzîlik", s. 502-503; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.350; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.176.

¹⁶¹ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.356; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.175.

¹⁶² Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.175-176.

luk akidesinin bozulması ise kesinlikle mümkün değildir. Nitekim bir Dürzî'nin bir başka Dürzî'ye yalan söylemesi şirk kabul edilmektedir.¹⁶³

1.2.4. Yezidilerde Namaz

Yezidilerin, nüfuslarının az olmasından ve dağınık bir halde yaşamalarından dolayı çevre kültürlerden etkilendikleri düşünülmektedir. Onların namaz ibadeti konusunda da, iç içe yaşadıkları farklı din mensuplarının ibadet şekillerinden bazı alıntılar yaptıkları ön görülmektedir.¹⁶⁴ Namaz kılma şekilleri rükû ve secde bakımından Müslümanlarla benzerlik arz etmektedir. Okudukları dualar da Kürtçe olduğu halde çevre dillerin etkisiyle, okudukları dualar arasında yer yer Arapça ve Süryanice ifadeler de yer almaktadır.¹⁶⁵

Yezidilerde namaz, duadan ibaret olup ferdi ve gizli îfâ edilmektedir. Cemaatle namaz olmadığı için büyük ibadethânelere ihtiyaç duyulmamıştır.¹⁶⁶ Her Yezidi erkek ve kadına namaz kılmak farzdır.¹⁶⁷ Namaz günde iki vakit olup bazı ilâhiler eşliğinde yapılan sınırlı hareketlerden ibarettir. Namazın şartı; vakit, abdest ve kıbledir. Mekân şartı yoktur. İbadetlerini Hüdâ'nın nuru kabul ettikleri güneşe karşı dönerek, ellerini göğüslerinde çapraz bağlayarak îfâ ederler.¹⁶⁸

Yezidiler namazlarına başlamadan önce abdest alırlar. Namazların ilki sabah namazıyla ilişkilendirilebilecek bir namazdır. Nitekim bu namazı, sabah güneş doğunca, doğuya dönerek îfâ ederler. Sabah namazı için güneşe dönüp temiz bir yerde veya seccade üzerinde güneşe dönerler. Ayakta, kıyam vaziyetinde ellerini göğüslerinin üzerinde çapraz birleştirerek sabah namazı duasını okurlar.¹⁶⁹ Duadan sonra ise üç defa rükûya giderler. Ardından gömleklerinin yakalarını dudaklarının arasına alarak secdeye giderler ve güneş ışınlarının düştüğü yeri öperler.

¹⁶³ Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, s.175.

¹⁶⁴ Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.64; Mehmet Said Çakar, *Yezidilik*, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s.141.

¹⁶⁵ Çakar, *Yezidilik*, s.144.

¹⁶⁶ Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s. 68.

¹⁶⁷ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.38.

¹⁶⁸ Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s.16; Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.64.

¹⁶⁹ Lescot, *Yezidiler Din, Tarih ve Toplumsal Hayat*, Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri, Avesta Yayınevi, İstanbul 2014, s.63; John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi Melek Tavus ve Mushaf-ı Reş'in İzinde*, İbrahim Bingöl (çev.), Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s.369; Çakar, *Yezidilik*, s.141.

Secde iki defa yapılır. Böylece namazları tamamlanmış olur. Bu ritüelle birlikte, her şeyin topraktan geldiğine ve güneşin dirilticiliğine şükrettiklerine inanırlar.¹⁷⁰ Sabah namazında şu duayı okurlar:

“Ya Rabbi sen Hüdâsın, sen Ezdâ’sın. Sen övgü ve meth sahibisin / Tertemiz ve günahsızsın, bin bir isim sahibisin / “Huda” ismin bu isimlerden en şirini en güzelidir / Ya Rabbi sen daimsin, sen kadimsin, yeri göğü yaratansın / Bütün dertlere sen hekimsin / Ya Rabbi sen şefkatsin yer ve göğün sahibisin / Bütün dertlerin dermanısın / Ya Rabbi; Şeyh Şems ve güneşin, Melek Şeyh Hasan ve Âdânın, Şeyh Ebubekir ve Kâtânın hatırı için bizi bağışla / Ya Rabbi âmin, âmin, dinin mübarek ve huzur doludur / Şeyh Hasan, Huda’nın sevgilisidir ve kuludur / Şemseddin, Nasreddin, Secadeddin, İmadeddin, Babadin Melek Fahrettin ve Şeyh Hasan’dır kuvveti dinin / Şeyh Adiy evvelden ahire kadar vardır ve rahmet saçar / Sultan Yezid rahmet kapılarını açar ve şer kapılarını kapar / Elhamdülillah, Huda’ya ve Âlemin rabbine olsun / Güneşin kızılığı zâhir olmadan Melek Emin orada olur / Evlerden evlere kadar Şeyh Şems’tir veren o aydınlığı / Şeyh Şems’imi aydınlıktan ayrı düşünemem / Dereceden dereceye kadar Şeyh Şems’tir veren aydınlığı / Şeyh Şems’imi hac yerine tavaf ederim / Sütundan sütuna kadar kırk anahtar hazinede / Şeyh Şems onları marifetli ve ölüye hürmet edene dağıtır / Şeyh Şems’imin mührü göklerden ayağa kadar dolaşır / Baştan ayağa kadar Şeyh mührü dolaşır / Şeyh Şems’imden ümidimi asla kesmem / Ya Şeyh Şems, bizler zaten taltif edilmiş bir nesebiz / Hareketlerimizde bir hayır kapısı bir aydınlık isteriz / Sünniler ki takatsiz ve güçsüzlerdir / Şeyh Şems’den aman dilerler / Şeyh Şems nurdur ve Melek Hasan gafurdur / Din ve imanımızı bize açıkla senden kabulüz / Şeyh Şemsim güzeldir, fakirlere kısmet ve vazifelerini vermiştir / Şeyh Şems’den aman dilerler / Şeyh Şems nurdur ve Melek Hasan gafurdur / Din ve imanımızı bize açıkla senden kabulüz / Şeyh Şemsim güzeldir, fakirlere kısmet ve vazifelerini vermiştir / Şeyh Şemsimi aydınlıktan ayrı düşünemem / Şeyh Şemsim nurdandır, altın tahttan kaididir ve kudret asası elindedir / İyiliğin ve cennetin anahtarı elindedir / O kişiyi yetmiş bin kez kıskanırız ki gerçek Yezididir / Huda ve Şeyh Şems o kişiye yardımcıdır.”¹⁷¹

¹⁷⁰ Lescot, *Yezidiler Din, Tarih ve Toplumsal Hayat*, s.63; Çakar, *Yezidilik*, s.141-142.

¹⁷¹ İbrahim Agah Çubukçu, “Yaşayan Yezidilik”, *AÜİFD*, 1986, s.7; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.7.

İki vakit namazlarının bir diğeri ise akşam namazı olarak değerlendirilebilecek bir namaz olup güneş batınca, batıya dönülerek icra edilmektedir. Bu namazı da yine aynı şekilde güneşe dönerek elleri göğüslerine çapraz bağlı bir şekilde eda edip ona özel dua okurlar ¹⁷² Akşam namazı duası şu şekildedir:

“Ya Hüda bizi güneş doğumu ve gün batımının keremi, / Bizi analık ve beyzadaki civanmerdin hatırı için bağışla / Ya Rabbi beni ve bütün Yezidileri kazadan ve beladan esirge / Ya Rabbi bizi levh ve kalem, Âdem-Havva’nın sırrı ve İsa b. Meryem’in hürmeti için bağışla / Sen dünya ve diyanetimizden, ahvalimizden her zaman haberdarsın / Ya Rabbi, bizi cennet, buğday ağacı, zemzem suyu, mağara Beyt-el Fark’daki kırk civanmert için din ve diyanetimizde bu gece vakti için bir aydınlık Lütfet. / Ya Rabbi, bizi felek ve çark hatırına huri ve melek hatırına on dört tabakanın sahibi sırrı Melek-i Tavus hatırı için bağışla. / Ya Rabbi bize, din ve diyanetimize bu akşam vakti bir çıkış kapısı göster / Ya Rabbi bizi beyaz inci, perilerin padişahı ve sultan Yezid’in nefesi hatırına bağışla / Ya Rabbi din ve diyanetimize bir ışık göster / Ya Rabbi bizi sarı inci hatırı için bağışla / Ya Rabbi bizi yer, gök ve atmosfer hatırına; su, toprak ve ateş hatırı için bağışla / Ya Rabbi bizi incinin, Kafe’nin hatırına bağışla / Deniz altındaki ihtiyarlar hatırına bizi ve bütün Yezidileri bağışla / Ya Rabbi bizi kubbeler ve türbeler, hayır sahiplerinin ve Melek Fahreddin (ki dört bir taraftan bilinir) hatırı için bağışla / Bu akşam vakti hatırı için bütün Yezidilere din ve dünyalarında bir kurtuluş göster / Ya Rabbi marifet pazarının marifeti, genç delikanlılar, gece gündüz ibadet eden dervişlerin, beş hakiki farzın hatırı için biz Yezidilere din, dünya ve sair işlerimizde muvaffakiyet nasip et / Ya Rabbi Rahman kürsüsü ve cananlar rızası için Mukaddes Kudüs ve Şeyhimiz Melek Fahreddin hatırı için Şeyh Adiy’in Laleş¹⁷³’deki mezarı başında bizi bağışladığını müjdele / Ya Rabbi on dört kat yer ve gök hakkı için, Tanrı kürsüsü hakkı için bütün Yezidileri af buyur. / Hayır sahipleri ve çocukların duaları, Melek Fahreddin ve dört yardımcısı için bize ve tüm Yezidilere bir çıkış dergahı göster. / Ya Rabbi, Azrail, Cebrail, Derdail, Mikail, Şemmail, İsrail ve Nurail ki yedi büyük melektirler, eşsiz ve bedelsizdirler. / Kilit

¹⁷² Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s. 69; Taşgın, *Yezidiler*, s.22.

¹⁷³ Laleş bölgesi, Irak’ın Duhok ilinin Şeyhan ilçesinin 12 km uzağında yer alan vadinin ismidir. Yezidilerin önemli ibadet mekânıdır.

ve anahtarlar ellerinde olup Huda'nın hazinesini beklerler / Ya Şeyh sen çok büyüksün, sen gözlerimin nurusun, feryat ve imdadımsın / Ya Şeyh Şems, sen hem ruh hem nefesimsin, müracaat merciimsin / Ya Rabbi bizi imanlı ve itaatkâr kıl, vesveseden kurtar / Ya Rabbi Şeyh Şems'in hatırı için bizi bağışla ki kilit ve anahtarlar elindedir, ondan hediyeler dağıtır. Suniler dahi ondan ümit bekler, ona yalvarırlar / Ya Rabbi akşam vakti hatırı için biz doğu ve batı Yezidilerini mahcup eyleme ve lütfunla aydınlat"¹⁷⁴

Yezidiler ibadetlerini îfâ ederken farklı bir inanç mensubu birinin yanlarında olmasından hoşnut olmazlar. Vakit girmesine rağmen uygun ortamın oluşmasını beklerler. Şayet ortam namaz için uygun değilse de ellerini güneş ışınlarının bir kaya ya da duvara yansımaya değdirip orayı öperler. Böylece namaz ibadetinin vücûbiyeti üzerlerinden kalkmış olur.¹⁷⁵ Yezidiler, ibadet esnasında güneşe dönme sebeplerini güneşin Tanrı'nın gücünden meydana gelen ışık kaynağı olması şeklinde açıklamaktadırlar. Nitekim bu bağlamda, güneşe hürmet ettiklerini fakat tapmadıklarını belirtirler. Thomas Bois¹⁷⁶ de bunun bir tapınma anlamına gelmediğini özellikle ifade etmiştir.¹⁷⁷

Yezidilerin ibadetlerini îfâ ederken güneşe dönmeleri başka dinlerden etkilendikleri fikrini de akla getirmektedir. Nitekim Doğu Hristiyan kiliselerinin bazıları ve sonradan kilise halini almış Sâmi dinlerin mabetlerinin yönü güneşe dönüktür. İşte bu durum da, onlarla aynı kültür ve coğrafyayı paylaşmalarından dolayı, Yezidilerin de bu kültürlerden etkilennemelerine sebep olmuş olabileceğini düşündürmektedir.¹⁷⁸ Zira güneşe dönerek ibadet etmelerini Zerdüşt geleneğine bağlayanlar olduğu gibi Babil'in Meşhur tanrısı Tammouz, Shamash ile bağlantılı görenler de olmuştur.¹⁷⁹

¹⁷⁴ Çubukçu, "Yaşayan Yezidilik", s.9; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.8-9.

¹⁷⁵ Çakar, *Yezidilik*, s.144-145. Yezidilerde çarşamba günü dinlenme günü olmasına rağmen Müslümanların Cuma günü kıldığı namaz gibi veya Hristiyanların Pazar günü ayinleri gibi bir uygulamaları da yoktur. Bkz. Lescot, *Yezidiler Din, Tarih ve Toplumsal Hayat*, s.63.

¹⁷⁶ Thomas Bois, 1900-1975 yılları arasında yaşamış; azınlıklar, etnik gruplar, siyaset ve politika üzerine eserler yazmış Fransız yazar.

¹⁷⁷ Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.64; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s. 70.

¹⁷⁸ Çakar, *Yezidilik*, s.144.

¹⁷⁹ Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.64.

1.2.5. Bahâîlerde Namaz

Bahâîlerin en önemli ibadetlerinden biri namazdır. Onlara göre, namaz, samimi bir kalple Allah'ı anmaktır.¹⁸⁰ Bahâîlere göre, namaz Bahâullah'ın *Kitab-ı Akdes*'te bulunan "Sizin ve atalarınızın Rabbi olan Tanrı'dan namaz ve oruç, ergenlik çağından itibaren farz oldu." sözü gereğince farz kılınmıştır. Bu ibadet ergenliğin başlangıcı olan 15 yaş ile ibadetlerden muafiyetin başlangıcı olan 70 yaş aralığındaki her kadın ve erkeğe farzdır. Bu aralığın dışında kalanların namaz kılma zorunluluğu yoktur.¹⁸¹

Bahâîlerde namaz, Bahâullah'ın mezarının bulunduğu Akka şehrine dönülerek ve *Kitab-ı Akdes*'deki belirli duaların okunmasıyla eda edilmektedir.¹⁸² Ayrıca ferdi olarak kimseye tâbi olmadan ve çağrı beklenmeden îfâ edilmektedir. Bunun tek istisnası, toplu kılınan cenaze namazıdır.¹⁸³

Bahâîlerde farz olan namaz dokuz rek'attır. Nitekim bu, Bahâullah'ın *Kitab-ı Akdes*'inde "Ayetleri indiren Allah'a, sabah öğle ve akşam suna-çağınız dokuz rek'at namazı farz kılındı. Allah'ın Kitabı'nın bir emri olarak sizi daha fazlasından affettik." ifadelerinden çıkarılmaktadır. Fakat günümüzde Bahâîlerin kılmış olduğu namaz, dokuz rek'at değildir. Buna göre, namaz üç kısma ayrılmaktadır ve gün içerisinde üçünden birini kılmak yeterli olmaktadır.¹⁸⁴ Bu namazlar büyük, orta ve küçük namazlar olarak adlandırılmaktadır.¹⁸⁵ Namazların büyük-orta-küçük şeklinde isimlendirilmeleri de, bu namazların her re'katında ve rek'atlardaki her harekette farklı uzunlukta dualar okunmasından kaynaklanmaktadır.

Büyük namaz, Allah'a yakarış için istek duyulduğunda günde bir defa, istenilen vakitte kılınabilmektedir. Secde ve rükûdan oluşan hareketleri vardır. Her harekette de, harekete özel dua okunmaktadır.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.32.

¹⁸¹ İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.217; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.32.

¹⁸² Ali Acar, "Sosyolojik Açıdan Bahâîlik", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 1986, s.215; Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.144.

¹⁸³ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.32.

¹⁸⁴ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.33; İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.217.

¹⁸⁵ Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.145.

¹⁸⁶ *Bahâî Duaları*, s.1; Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.145; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükmeler Ve İzahları*, s.9.

Büyük namaz ve duaları ise şu şekildedir: Öncelikle ayağa kalkılır ve sağa ve sola dönülür. Daha sonra Akka'ya doğru yönelerek "Ey isimlerin ilâhı ve göğün Yaratanı! Namazımı, cemalini görmekten alıkoyan perdeleri yakacak bir ateş ve beni senin vuslat denizine yönlendirecek bir ışık yapmanı, nurlar nurlusu ve yüceler yücesi Gayb Matlalarının hatırı için senden diliyorum." denir. Sonra avuç içi gökyüzüne doğru gelecek şekilde eller yukarı kaldırılır ve "Ey Âlemlerin maksudu ve ümmetlerin mahbubu! Sana yöneldiğimi ve özgenden kesildiğimi ve hareketiyle bütün varlıkları harekete geçiren ipine yapıştığımı görüyorsun. Ey Rabbim! Ben Senin kulunum ve kulunun oğluyum. Senin istek ve irade ellerin arasında ayağa kalkmış emrine hazır duruyorum ve Senin hoşnutluğundan başka bir isteğim yoktur. Kuluna sevdiğin ve hoş gördüğün gibi davranmanı rahmet denizin ve fazıl güneşin hatırına Senden dilerim. Senin anılmaktan ve övülmekten çok yüce olan kudretine yemin olsun ki, Senden zuhûr eden her şey kalbimin arzusu ve gönlümün sevgilisidir. İlâhi İlâhi! Emel ve amellerime değil, gökleri ve yeri kaplayan irade ne bak. Ey ümmetlerin Maliki! Senin İsm-i Azamına yemin olsun ki, sadece Senin istediğini istediğim ve yalnızca Senin sevdiğini sevdim." denilerek secde edilir ve secdede "Sen, kendinden başkasının tanımlamasından ve Senden başkasının idrakinden münezzehin." denir. Ardında ayağa kalkılır ve "Ey Rabbim! Namazımı ve Senin hâkimiyetin sürdükçe yaşamımı ve Seni âlemlerinin her birinde anmamı sağlayacak yaşam kevseri kıl" denir. Sonra tekrardan eller yukarı kaldırılır. "Ey ayrılığın dan ötürü kalplerin ve ciğerlerin eridiği ve sevgisinin ateşiyle tüm dünyanın tutuştuğu Kimse! Ey tüm insanlara hükmeden Kimse! Sende olan dan beni mahrum buyurmamanı, tüm yaratık âlemine boyun eğdiren ismin hatırına Senden diliyorum. Ey Rabbim! Bu garibin Senin azamet kubbenin gölgesinde ve rahmetinin gölgesinde bulunan en yüce yurdu na koştuğunu; bu günahkârın Senin bağışlama denizini; bu zelilin Senin izzet alanını ve bu fakirin Senin zenginliğinin ufkunu aradığını görüyorsun. İsteddiğini emretme yetkisi Senin'dir. Tanıklık ederim ki, Sen yaptıkları övülen, buyruklarına itaat edilen ve emrinde özgür olansın." denilir. Duanın akabinde eller indirilmeden "Allah'ü Ebha"¹⁸⁷ diye üç defa tekbir getirilip rükûya gidilir. Rükûda "Ey İlâhım! Sana tapmak özlemiyle ve

¹⁸⁷ Bahâî Tekbiri: 'Allah-u Ebha' kelimesidir.

Seni anıp ululamak iştiağıyla uzuvlarımın ve organlarımın nasıl titrediğini; emir dilinin Senin beyan melekûtunda ve ilim ceberutunda tanıklık ettiğini görüyorsun. Ey Rabbim! Kendi fakirliğini ispat edip Senin bağışını ve zenginliğini yüceltmekteki kendi güçsüzlüğümü gösterip Senin güç ve kudretini ortaya çıkarabilmek için, Senden olanın hepsini bu halde Senden dilemek istiyorum.” Rükûdan doğrulup eller bir kez daha kaldırılır. O an da “Senden başka aziz ve vehhab ilâh yoktur. Başlangıçta ve sonda Senden başka emredici ilâh yoktur. İlâhi İlâhi! Affın beni cesaretlendirdi, rahmetin beni güçlendirdi, çağrın ve uyandırdı ve fazlın beni kaldırıp sana kılavuzladı. Yoksa ben kim oluyorum ki Senin yakınlık şehrinin kapısı önünde ve yüzümü Senin irade göğünün ufkundan parlayan ışıklara çevirmeye cesaret edebileyim? Ey Rabbim! Bu zavallının fazıl kapını çaldığını ve bu faninin Senin bağış ellerinden ebedi yaşam kevserini aradığını görüyorsun. Emir her zaman Senden’dir, ey isimlerin Mevla’sı; her bir halde teslim olmak ve rıza göstermek ise benden, ey göklerin Yaratıcı!” denilir. Sonra eller üç defa kaldırılıp indirilerek “Allah her büyükten daha büyüktür!” denilir. Sonra secdeye gidilip “Sana yakın olanların zikrinin Senin yakınlık göğüne çıkamayacağı veya Sana içtenlikle bağlı olanların gönül kuşlarının Senin kapının önüne ulaşamayacağı kadar yücesin. Senin tüm sıfatlardan mukaddes ve isimlerden münezzehe olduğuna tanıklık ederim. Yüceler yücesi ve nurlular nurlusu ilâh sadece Sensin.” denilir. Ardından oturarak “Yaratılmış her şeyin, mele-i âlâ’nın, en yüce cennetin ve onun ötesinde en nurlu ufuktan azamet dilinin tanıklık ettiğine ben de tanıklık ederim ki, Sen Allah’sın, Senden başka İlâh yoktur ve zuhûr eden kimse ilâhi sırdır, saklı simgedir ve onun vasıtasıyla Kaf ve Nun harfleri birleşmiş ve kaynaşmıştır. Adı kalemi ala tarafından yazılan ve arşın ve yerin Rabbi olan Allah’ın kitaplarında sözü edilen kimsenin O olduğuna tanıklık ederim.” diye dua edilir. Tekrardan ayakta dik durulur ve “Ey varlığın İlâhi ve görünen ve görünmeyen her şeyin maliki! Gözyaşlarımı ve ah çekişimi görüyorsun, sızlanışımı, feryadımı ve kalbimin iniltisini işitiyorsun. İzzetine yemin olsun! Suçlarım Sana yakın gelmekten beni alıkoymuş; günahlarım Senin kutsiyet alanına girmeme engel oldu. Ey Rabbim! Sevgin beni perişan etti, Senden ayrı olmak beni bitirdi ve Senden uzak olmak beni yaktı. Senin bu çöldeki ayak izlerinin ve seçkinlerinin bu uçsuz bucaksız yerde söyledikleri “Lebbeyk Lebbeyk!” sözlerinin, vahyin esintilerinin ve zuhûr fecrinin tatlı rüzgârlarının hatırına sana yalvarıyorum ki, cemalini

ziyaret etmemi ve kitabında olan her şeye uymamı takdir eyle.” denilir. Sonra üç defa “Allah’u Ebha” diyerek tekbir getirilir ve rükûa gidilir. Orada “Ey İlâhım! Sana hamdolsun ki, Seni hatırlamama ve Seni övmeme yardım ettin, ayetlerinin doğuş yeri olan kimseyi bana tanıttın, Rabliğinin önünde eğilmemi, ulûhiyetin önünde alçakgönüllü olmamı ve azamet dilinden çıkanları itiraf etmemi sağladın.” denilir. Sonra doğrulup “İlâhi İlâhi! Günahlarım belimi büktü ve gafletim beni mahvetti. Ne zaman kötü amelimi ve Senin iyiliğini düşünsem, ciğerim erir ve kanım damarlarımda kaynar. Ey Âlemin Maksudu! Cemaline yemin olsun ki yüzüm Sana yönelmeye utanıyor ve ümit ellerim Senin kerem göğüne kalkmaya sıkılıyor. Ey İlâhım! Gözyaşlarımın Seni hatırlamaktan ve seni övmekten nasıl alıkoyduğunu görüyorsun. Ey arşın ve yerin Rabbi! Melekûtunun ayetleri ve ceberutunun sınırları hatırına Sana yalvarıyorum ki dostlarına ve senin keremine yaraşır ve inayetine yakışır biçimde davran. Ey varlığın Maliki ve görünen görünmeyenin sultanı!” denilerek devam edilir. Ardından üç defa daha “Allah’u Ebha” denilerek tekbir getirilip secdeye gidilir. Secde de “Ey İlâhım! Bizi Sana yaklaştıracak şeyi bize gönderdiğin kitaplarında ve sayfelerinde indirdiğin bütün şeylerin bize verdiğin için Sana hamdolsun. Ey Rabbim! Bizi boş zan ve kuruntu askerlerinden korumanı Senden diliyoruz. Sen gerçekten de kudretli ve her şeyi bilensin!” denilir. Son olarak namaz kılan bir Bahâî başını yerden yukarı doğru kaldırıp ve oturarak “İlâhım! Seçkinlerinin tanıklık ettiğine ben de tanıklık eder, en yüce cennet sakinlerinin ve azametli arşının tavaf edenlerin itiraf ettiğini ben de itiraf ederim. Mülk ve melekût Senin’dir Ey âlemlerin İlâhı!” denilir.”¹⁸⁸

Kıyam ve rükûdan oluşan orta namaz ise sabah, öğlen ve akşam olmak üzere günde üç kez kılınmaktadır. Sabah namazı güneşin doğuşundan öğlene kadar, öğlen namazı güneşin tepede olduğu andan batışına kadar, akşam namazı ise güneşin batışından ve batışından iki saat sonraki zaman diliminde kılınabilmektedir.¹⁸⁹

Orta namaz’ın da her hareketinde farklı dua okunmaktadır. Nitekim bu namaz için abdest alınıp kible olan Akka’ya doğru dönüşmekte ve şöyle denmektedir: “Allah kendisinden başka İlâh bulunmadığına tanık-

¹⁸⁸ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.9-13; *Bahâî Duaları*, s.7.

¹⁸⁹ Çiçek, “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri”, s.145; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.84; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.9.

lık etti. Emir ve varlık âlemleri O'nundur. O, gerçekten de zuhûrun doğuş yeri olan Tur'da konuşanı izhar etti. O'nun zuhûrlarıyla ki yüce ufuk parladı ve Sidretü'l-Münteha dile geldi ve Mülk ve melekûtun sahibi işte geldi! Yer ve gök, izzet ve ululuk tüm insanların Mevlası ve arşın ve yerin Maliki olan Allah'ındır." Ardından rûkûya gidilir ve "Benim anmamdan ve başkasının anmasından, benim nitelendirmemden ve göklerde ve yerde olan herkesin nitelendirmesinden münezzehsin!" denilir. Sonra avuç içi yukarı bakacak şekilde ayakta durularak "Ey İlâhım! Yalvaran parmaklarla rahmet ve inayet eteklerine yapışanı hayal kırıklığına uğratma, ey merhamet edenlerin en merhametlisi!" denilir. Sonra oturulup "Senin birliğine ve teklğine, Senin Allah olduğuna ve Senden başka ilâh bulunmadığına tanıklık ederim. Sen, gerçekten de emrini gösterdin, ahidini yerine getirdin ve inayet kapını göklerde ve yerde oturan herkese çaldın. Salât, selam, tekbir ve baha, dünya işlerinin Sana yönelmekten alıkoymadığı ve kendilerinde olan her şeyi Sende olanı elde etmek umuduyla feda eden dostlarına olsun. Sen gerçekten de affediciisin, kerimsin." denilerek namaz bitirilir.¹⁹⁰

Küçük namaz ise sadece bir ayetten oluşmakta ve öğle vakti Akka şehrine dönülerek kılınmaktadır.¹⁹¹ Küçük namazın duası da, "Ey İlâhım! Beni Seni tanımak ve Sana tapmak yarattığına tanıklık ederim. Şu an da kendi aczime ve Senin kudretine, kendi zayıflığıma ve Senin güçlülüğüne, kendi fakirliğime ve Senin zenginliğine şahadet ederim. Senden başka tehlikenden koruyan ve kendi kendine var olan İlâh yoktur."¹⁹² Şeklinde dir.

Bahâîler, namazda okunan duaların doğru okunmasına oldukça önem vermektedir. Nitekim bu yüzden, namaz ve dualarla ilgili bilgiler birçok dile tercüme edilmiştir. Bu duaların, ana dilde okunması da mümkündür. Buna göre, kişinin Allah'a yöneldiğinde, kendini ifade edebildiği ve anladığı dilde ibadet etmesinin daha efdal olacağına inanılmaktadır.¹⁹³

¹⁹⁰ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler Ve İzahları*, s.13-14; *Bahâî Duaları*, s.5.

¹⁹¹ Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.145; *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.88; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler Ve İzahları*, s.9.

¹⁹² *Bahâî Duaları*, s.3; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler Ve İzahları*, s.15.

¹⁹³ Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.145; *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.88.

Bahâîlikte namazlar bireysel olup kimseye tabi olmadan kılınmaktadır. Bu namazlarda, kadınların başlarını örtme zorunluluğu da yoktur. Güneş, ay ve bayram namazı gibi farklı namazları da söz konusu değildir. Ayrıca kıl veya hayvan derisinden yapılmış giysilerle kılınan namazlar da makbul değildir.¹⁹⁴

Kadınlar özel günlerinde ise namaz kılmamakta, onun yerine öğlen vakti “Güzellik ve cemale sahip Allah münezzektir.” cümlesini 95 defa söylemeleri yeterli olmaktadır.¹⁹⁵

Bahâîlerde, yolculuk gibi namaz kılmak için müsait ortamın olmadığı zamanlarda, geçen her bir namaz için sonradan kaza secdesi yapılmaktadır. Secdede “Her şeyden münezzeh olan Allah, azamet, celal, mevhibet ve fazilet sahibidir.” denilerek dua edilmektedir. Sonra oturulup on sekiz defa “Mülk ve melekût sahibi Allah her şeyden münezzektir.” ayeti okunmaktadır. Kazaya kalan namaz sayısı kadar secde yapılmakta ve aynı dua okunmaktadır.¹⁹⁶

Cenaze namazı ise Bahâîlik’te toplu kılınan tek namazdır. Ölünün arkasından kılınan bu namaz öncesinde gerçekleşen, yıkama ve kefenleme işlemleri ise Sünni gelenekle benzerlik göstermektedir. Kefenleme işlemi yapıldıktan sonra cenazenin parmağına “Tanrı tarafından yaratıldım, ondan başka her şeyden kesilerek, O’nun Rahman adına sarılmış bir halde O’na dönüyorum.” sözleri yazılı olan bir yüzük takılmaktadır. Cenaze namazı, iki aşamalı olarak eda edilmektedir. Cenaze namazı öncesi gerçekleşen ilk aşamada, cenaze merasimine katılanlar, ayakta sessizce beklemekte ve aralarından bir kişi cenaze dualarını yüksek sesle okumaktadır.¹⁹⁷

Cenaze duaları şu şekildedir: “Ey İlâhım! Bu senin kulundur. Sana ve ayetlerine inanıp Senden başka her şeyden tümüyle koparak yüzünü Sana dönen kulunun oğludur. Sen gerçekten de merhamet edenlerin en merhametlisisin. Ey günahları yargılayan ve ayıpları örten! Ona cömert-

¹⁹⁴ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.8; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.33.

¹⁹⁵ Çiçek, “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri”, s.145; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.8.

¹⁹⁶ Acar, “Sosyolojik Açıdan Bahâîlik”, s.215; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.8.

¹⁹⁷ *Bahâî Duaları*, s.178; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.86.

lik göğüne ve inayet denizine yakışanı yap. Onu yer ve gök var olmazdan önce var olan büyük rahmetine kavuştur. Senden başka affedici ve kerem sahibi İlâh yoktur.” Vefat eden kişi kadın ise şöyle denilmektedir: “Bu Senin cariyendir. Sana ve ayetlerine inanıp yüzünü sana çevirendir...”¹⁹⁸

Dua bittikten sonra ise ikinci aşamaya geçilmekte ve cenaze namazı, cemaatle birlikte eda edilmektedir. Namaz şu şekilde kılınmaktadır: Öncelikle altı defa “Allahu Ebha” tekbiri getirilmekte, ardından her biri on dokuz defa tekrarlanacak olan “Biz hepimiz Tanrı’ya ibadet edenleriz.”, “Biz hepimiz Tanrı’ya secde edenleriz.”, “Biz hepimiz Tanrı’ya dua edenleriz.”, “Biz hepimiz Tanrı’yı ananlardanız.”, “Biz hepimiz Tanrı’ya şükredenlerdeniz.”, “Biz hepimiz Tanrı için sabredenlerdeniz.” duaları okunmaktadır.¹⁹⁹ Bu işlem bittikten sonra cenaze tabuta konularak bir mezara defnedilmektedir.²⁰⁰

1.2.6. Alevîlerde Namaz

Alevîlik’te namaz ibadetiyle ilgili, açık ve kesin bilgi bulmak oldukça güçtür. Ancak kültürel kaynaklarında sayıca az olsa da, yer yer abdest ve namazla ilgili bir takım göndermeler bulunmaktadır. Bu az sayıda bilgilerden anlaşılan nokta ise namaz ibadetinin İslâm geleneğine göre oldukça farklılaştığıdır. Nitekim önemli bir kültürel kaynak olan *Makalat*²⁰¹ adlı eserde namaz ibadeti, İslâm geleneğinden oldukça farklı özellikleri ifade etmektedir. Zira bu eserde, sabah namazının çocukluk, öğlen namazının ergenlik, ikindi namazının delikanlılık, akşam namazının olgunluk, yatsı namazının ise ihtiyarlık dönemlerine benzetilmesine dair bilgiler yer almaktadır.²⁰²

Namaz ibadeti *Buyruk*²⁰³’ta ise farklı açıdan ele alınmakta ve makamlarla ilişkilendirilmektedir. Buna göre Şeriat makamında, cemaatle na-

¹⁹⁸ *Bahâî Duaları*, s.178-179.

¹⁹⁹ *Bahâî Duaları*, s.179.

²⁰⁰ Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.87.

²⁰¹ Hacı Bektaş-ı Veli tarafından kaleme alınmış olup Alevîlik’in önemli dini kaynaklarından biridir.

²⁰² Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.169; Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.174.

²⁰³ Büyük ve küçük olmak üzere iki şekilde yazılmış olan Buyruklar, Alevîlerin ibadet ve erkânlarını tarif eden kitaplardır.

maz kılmak, veli insanlara yakın olmak için gerekli ve önemli bir uygulamadır. Aynı şekilde Tarikat kapısında da, şeyh huzurunda cem olmak, sohbet halkasında bulunup günahlardan dolayı pişmanlık duymak önemli ve gereklidir. Temel kaynakların haricinde namaz ibadeti Alevî şiirlerinde de ele alınmaktadır:

Pir Sultan Abdal'ım ölürüm deme

Kıl beş vakit namaz kazaya koma

Sakin bu dünyada kalırım deme

*Tenim teneşirde, özüm sağdadır.*²⁰⁴

Her ne kadar temel kaynaklarda ve şiirlerde namaz ibadetine vurgu yapılsa ve namaz kılmamanın hata olduğu belirtilse de Alevîler arasında namaz ibadeti pek yaygın değildir. Nitekim kendileri de namaz kılmamalarını çeşitli sebeplerle açıklamaktadırlar. Kimisi Hz. Ali'nin camide öldürülmesinden dolayı camiye gitmediklerini ve namaz kılmadıklarını söylerken, kimisi Kuran ve hadislerde beş vakit namazın olmadığını bu uygulamanın Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ömer veya Emevîler döneminde bu şekle getirildiğini söylemektedir. Kimisi ise kendisinin tarikat ya da diğer kapıların ehli olduğunu belirtip namaz ibadetine şeriat kapısındakilere farz olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁵

Her ne kadar namaz ibadeti yaygın olmasa da, tarikat namazı olarak da adlandırılan "halka" veya "halkacık namazı" Alevîler arasında önemli bir kabul edilen bir dini ritüeldir. Bu namaz, cem ayinlerinin başında, sabah ve akşam vakitlerinde, arzu edenlerin okuduğu Türkçe dualardan oluşmaktadır. Bu namaz İslâm geleneğinden farklı olarak arka arkaya değil, yüz yüze kılınmaktadır. Şekil ve muhteva olarak farklı olan bu namaz beş vakit namazın yerine kılınmaktadır.²⁰⁶

Alevîler arasında namazın sabah, öğle ve akşam olmak üzere üç vakit olduğuna ve İslâm geleneğine benzer şekilde ifâ edildiğine inanlar da vardır. Bunlar sabahı iki, öğleni bir, akşamı ise üç rek'at kılmaktadırlar. Bunlar "Ya Rabbi! Durdum divana, uydum Kur'an'a, yönüm kible, kıblem Hak-Muhammed-Ali." diyerek niyet getirirler. Kıyamda iken eller

²⁰⁴ Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.175-176.

²⁰⁵ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.229-230; Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.177.

²⁰⁶ Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.178; Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.232.

Caferilerde olduğu gibi salık bırakılır. Birinci rek'atta Fatıha ve İhlas Sureleri okunup rükû ve secde yapılır. İkinci rek'atta da aynı dualar okunur. Sonra oturulur ve "Lâ Fetâ İllâ Ali, Lâ Seyfe İllâ Zülfikar, Nasrun minellahi ve fethun gârib ve beşşiri'l-mu'minîne ya Allah, ya Muhammed, ya Ali, senden medet, Ehl-i Beytin yüzü suyu hürmetine Ya Allah sen kabul et." denilir. Daha sonra önce sağa "Essalâmu Aleyküm Aliyye'l-Murtaza" sonra da sola "Esselâmu Aleyküm Muhammed Mustafa" denilerek selam verilir. Böylece namaz bitmiş olur.²⁰⁷

Günümüzde Alevî dedelerle yapılan röportajlarda, dedelerin %78.1'i beş vakit namazın Alevîlikte olmadığını, %18'inin ise beş vakit namazın olduğunu söylemişlerdir. Geriye kalanlar ise fikir beyan etmemişlerdir. Namaz ibadetinin Alevîler arasında var olduğunu iddia edenlerin de %14'ü bu ibadetle halka namazının, geri kalanlarını ise normal namazın kastedildiğini ifade etmişlerdir.²⁰⁸

Alevîlerde, ibadetlerin îfâsının gizli, kimsenin göremeyeceği şekilde yapılmasına özen gösterilmekte, diğer şekilde kişinin riyaya düşebileceğine inanılmaktadır.

Birinci bölümün ilk kısmında zamana bağlı ibadetlerin en önemli uygulamalarından olan namaz ibadetini ele alıp Bâtınî mezhepleri bu bağlamda değerlendirdik. Nitekim Bâtınî mezheplerin büyük çoğunluğunda namaz ibadetinin kendi inançları bağlamında çeşitli değişikliklere uğrayıp farklılaştığını hatta Sünni namaz ibadetinden farklı başlı başına ayrı ibadetlere dönüştüğü tespitini yaptık.

Namaza ibadetinden sonra ise, zamana bağlı ibadetlerin son başlığı olan oruç ibadeti ele alınacaktır.

1.3. ORUÇ

Zamana bağlı olarak gerçekleştirilen ibadetlerden bir diğeri "oruç" ibadetidir. Sözlükte bir şeyden uzak durmak, engellemek, bir şeye karşı kendini tutmak anlamına gelen oruç, Arapça'da "savm", Farsça'daki "ruze" kelimelerinin Türkçeleşmiş halidir. Fıkıh literatüründe ise imsak vaktinden iftar vaktine kadar nefislerin temiz ve tezkiyesi için yeme, içme ve cinsel birliktelikten uzak durmak anlamına gelmektedir.²⁰⁹

²⁰⁷ Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.234.

²⁰⁸ Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, s.169.

²⁰⁹ Ali İhsan Yitik, "Oruç", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c. 33, s.414

Hemen hemen bütün dinlerde oruç veya oruca benzer bir ibadet şekli mevcuttur.²¹⁰ Bu bağlamda, benzer şekilde, Bâtînî mezheplerin pek çoğunda, İslâm geleneğinden şekilsel olarak farklılıkları söz konusu olsa da, oruç ibadeti mevcuttur.

1.3.1. Nizârî İsmâîlîlerde Oruç

İlk İsmâîlîlerde “oruç” ibadeti, İslâmî uygulamadaki aslından tamamen dönüşmüş ve oruç mezhebin “öğretilerini ifşa etmemek, sırrını saklamak” anlamında bir mahiyete sahip olmuştur. Fakat Nizârî İsmâîlîlerin oruca yaklaşımı, İsmâîlî gelenekten farklıdır.²¹¹ Nitekim Nizârîlere özellikle de Hocalar²¹² koluna göre, oruç ibadeti, Ramazanın otuz günü boyunca değil, sadece bir günü eda edilmesi yeterlidir. Bu orucun da Ramazan ayının yirminci gecesi başlayıp ertesi günün öğle vaktinde sona ereceği kabul edilmektedir. Ayrıca Nizârîler arasında, Kuran’ın indirildiği gece olan Kadir Gece’sinin de Ramazan ayının on dokuz ve yirmi üçüncü geceleri olduğu ön görülmekte ve arasındaki günler kutsal sayılarak günahların affı için cemaathânelere gidilmektedir.²¹³ Eğer ki yeni ayın başı Cuma gününe denk gelmişse, o gün “Sambha” olarak adlandırılmakta ve bir sonraki gelecek Cuma günü Ramazan orucu gibi bir gün oruç tutulmaktadır. Nizârîlerin önemli bir önderi olan Sultan Muhammed Şah ise,²¹⁴ oruç ibadetinin İslâm geleneğinden farklılaşmış şeklini ön plana çıkararak, oruç ibadetinin dönüşmüş yönünü vurgulamaktadır. Zira o gerçek müminin sadece Ramazan ayında değil tüm yıl boyunca oruçlu olması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun yolunun da tüm yıl boyunca kimseyi incitmeyip kötü söz söylememekten geçtiğini anlatmaktadır.²¹⁵

1.3.2. Nusayrîlerde Oruç

Nusayrîlerde de “oruç” ibadeti, İslâm geleneğine göre oldukça farklılaşmıştır. Nitekim onlara göre oruç, Nusayrî sırlarının gizlenmesi anla-

²¹⁰ Nihat Tosun, *İbadet Esasları*, Ravza Yay., İstanbul, 2014, s.243.

²¹¹ Öz, “İsmâîliyye Mezhebi”, s.622.

²¹² Günümüzde Nizârî İsmâîliyye’yi teşkil eden iki büyük cemaatten biri. Bkz. Öz, “İsmâîliyye Mezhebi”, s.625-626.

²¹³ Öz, “İsmâîliyye Mezhebi”, s.622.

²¹⁴ III. Ağa Han. 1885-1957 yılları arasında görev yapmıştır.

²¹⁵ Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.87.

mına gelmektedir. Bu durumu da, tarihsel bir referans üzerinden temellendirmekte ve orucu, “sırrı başkalarından saklamak” anlamındaki Hz. Muhammed’in babası Abdullah’ın sessizliğiyle ilişkilendirmektedirler. Aynı şekilde, Ramazan ayını da, Abdullah’la sembolize etmektedirler. Bunun yanında oruç ibadetini, kadınlardan uzak kalmak ve kitaplarda belirtilen otuz erkek ve otuz kadının ismini anmak anlamında da değerlendirilmektedirler.²¹⁶

Her ne kadar Nusayrîler açısından, orucun sembolik bir manası söz konusu olsa da Ramazan orucu bir takım farklılıklarla beraber Nusayrîler için de geçerlidir. Nusayrîler bu orucu bilinen tarihinden bir gün önce başlatıp bir gün önce bitirmekte ve Ramazan Bayramıyla sonlandırmaktadırlar.²¹⁷ Kaynaklarda, nadir de olsa iki gün önce de başladıklarına dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Ramazan Ayı içerisinde Kur’an’ın nazil olduğuna inandıkları, Ramazan’ın 1., 13., 17., 19., 21., 23., ve 27. günlerini de bayram olarak kabul etmektedirler.²¹⁸

Nusayrîlerde, İslâm geleneğine uygun olarak tutulan orucun süresi, güneşin doğuşundan batışına kadardır. Bu süre zarfında, her türlü yiyecek, içecek ve cinsel ilişkiden uzak durmak gereklidir. Orucun amacı Hristiyanlıktakine paralel şekilde, dini bir emri yerine getirmek ve vücudun dinlenmesini sağlamak anlamlarına da gelmektedir. Oruç tutulurken, iftar ve sahur olmak üzere iki öğün yemek yenmekte, gün boyu aç kalmanın neticesinde iftar yemeği, bir şölen havasında geçmektedir. İftarda aile bireylerinin bir arada olmalarına da özen gösterilmektedir. Bu günlerde iftara misafir davet etme, yapılan yemeklerin komşularla paylaşılması da sıkça söz konusu olmaktadır ²¹⁹

Nusayrîler, Anadolu Alevîlerinden farklı olarak Muharrem ayında oruç tutmamaktadırlar. Ancak Hz. Hüseyin’in şehadet günü olan Muharrem’in onuncu gününde imamlar ve şehitler için dualar edip salavatlara getirmektedirler. O, gün “hırsı”²²⁰ pişirilmekte, kurbanlar kesilip adaklar dağıtılmaktadır. Bu gelenekte, Muharrem’in onuncu günü

²¹⁶ Üzümlü, “Nusayrîlik”, c.33, s.273.

²¹⁷ Yenmiş, “Arap Aleviliğinde Kutsal Günler ve Bayramlar”, s.308. Ayrıca bu bayrama fitır sadakasının verilmesinden dolayı Fıtır Bayramı da denir.

²¹⁸ Türk, *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.66.

²¹⁹ Türk, *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.66-67.

²²⁰ Nusayrîlerin genellikle dini ayinlerde pişirdiği et ve buğdayla yapılan bir yemek çeşidi.

Alevîlerdeki gibi matem havasında olmayıp Hz. Hüseyin'in cennetle müjdelendiği düşüncesinden hareketle şenlik havasında kutlanmaktadır.²²¹

1.3.3. Dürzîlerde Oruç

Dürzîlikte oruç ibadeti, İslâm geleneğine göre oldukça farklılaşmıştır. Nitekim Dürzî risalelerinde, orucun zâhiri ve bâtinî manasına dair bilgiler yer almaktadır. Nitekim zâhiri şeriata göre bakıldığında, Ramazan orucu mevcut olup bu orucu kasten bozmanın cezası da 2 ay 1 gün oruç tutmaktır. Eğer kişi, Ramazanın herhangi bir gününde orucu bozmanın helal olduğuna inanarak orucunu bozarsa, bütün orucunu yıkmış olduğuna inanılmaktadır. Ancak Hamza b. Ali'nin iddiasına göre, el-Hâkim bi-Emrillah yıllarca Ramazanın bazı günlerinde oruç tutmamanın kendine helal olduğu düşüncesiyle oruç tutmamış hatta o günlerde Hamza b. Ali ve yanındakilere de oruç tutmamalarını emretmiştir. Onun bu görüşleri bağlamında da, orucun zâhiri hükmünün kalktığına inanılmıştır. Orucun bâtinî tevili ise "Samt"(sükût)tır. Bu yoruma ise, "Ye iç. Gözün aydın olsun! Eğer biriyle karşılaşacak olursan bugün merhametli Allah'a oruç adadım, kimseyle konuşmayacağım de."²²² manasındaki ayeti tevil ederek ulaşılmıştır. Dürzî inanişinde orucun İsmâîlîler tarafından kabul edilen bu bâtinî manası da neshedilmiştir.²²³

Dürzîlerde, pratikte oruç ibadeti yerine var olmayan ve yalan şeylere ibadeti terk etmek manasındaki Terk-i İbadeti'l-Adem ve'l-Bühtan anlayışı, ikame edilmiştir. Bu anlayış, genelde tüm dinlerin ve alt kollarının ortaya koyduğu Tanrı düşüncesini inkar etmektir. Özelde ise İslâm'ın zâhirî ve bâtinî şariatlarının ortaya koyduğu hissedilmeyen, semavatın fevkindeki Tanrı anlayışını inkar etmek anlamına gelmektedir.²²⁴

Önceki din ve şariatların hükmünün kaldırıldığını bildirdikten sonra Hamza b. Ali, tevhidi akide olarak isimlendirilen Dürzî şeriatına göre "orucun" asıl manasının, Mevla'nın tevhidi ile kalpleri muhafaza etmek

²²¹ Güngör, "Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi", s.61.

²²² Meryem 19/26.

²²³ Şenzyebek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.341.

²²⁴ Bahauddin Hamza b. Ali b. İsmail et-Temimi, *Resailu'l-Hikme*, Daru Li-ecl'i-Marife, Lübnan 1986, s.66; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.178; Şenzyebek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.361.

olduğunu açıklamaktadır. Buna göre “oruç” Tanrı’nın bilgisi ile kendini cehaletten korumaktır. Bir kimse tevhide, 30 hududu ayırıp onların ruhani ve cismani isimlerini bilmekle ulaşmaktadır. Bunlar Kelime, Sabık, Tali, Feth, Ceddi, Natık, Esas, Hayal, Hüccet, Mütim, Dai, 7 İmam ve 12 Hüccettir. Toplamda 30 etmektedir. Bu hududları bilen kimse onların Allah’a kulluk edenler olduğunu ve yaratıcılarının Allah olduğunu aynı zaman da yaratıcılarının hem onların içinde hem de onların dışında münezzeh olduğunu bilmektedir. İnsan kendini yaratılış amacından geri çeviren fiillerden uzak durmakla hakiki orucu eda etmiş olmaktadır. Buradan hareketle oruç insanı inkâra sürükleyen her türlü inancı da reddetmektedir.²²⁵

1.3.4. Yezidilerde Oruç

Yezidilerde, oruç ibadeti şekilsel uygulama bağlamında İslâm geleneğiyle paralellik arz etse de, mahiyet itibarıyla oldukça farklıdır. Nitekim onlara göre, oruç günlerinden maksat, Melek Şeyh Hasan’ı onurlandırmak anlamına gelmektedir.²²⁶

Yezidiler orucu, genel ve özel olmak üzere iki kısımda ele almaktadırlar.²²⁷ Genel oruç, “mürid” olarak nitelenen genel Yezidi halkın tuttuğu oruçtur. Bülûğ çağına gelmiş her erkek ve kadın Yezidi’ye farz olan bu oruç, Aralık ayının 3, 4 ve 5. günlerinde tutulmaktadır.²²⁸

Yezidilere göre, oruç nazil olan kitapta mücmel olarak ifade edilmiş ancak kimse onu gerektiği gibi tefsir edememiştir. Aslında oruç üç günden ibarettir. Kürtçe inen kitapta Hüda oruçlu gün sayısı için Kürtçe’de üç anlamına gelen “se” ifadesini kullanmıştır. Ama Kürtçe bilmeyen Araplar bunu otuz anlamına gelen “sî” şeklinde anlamışlardır. Bu yüzden aslı üç gün olan orucu otuz gün şeklinde tutmuşlardır. Bir başka rivayete göre de En’am Suresi 160. ayetteki manaya dayanarak Hüdâ

²²⁵ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzilik*, s.342-363; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzilik*, s.178.

²²⁶ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s.370.

²²⁷ Taşgün, *Yezidiler*, s.22.

²²⁸ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s.165; Taşgün, *Yezidiler*, s.22; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s. 74.

katında yapılan her iyiliğe on kat sevap yazılmaktadır. Bu yüzden de, üç günlük oruç da otuz günlük oruç sevabındadır.²²⁹

Yezidilerin genel orucunun önceden de belirtildiği üzere, şekilsel olarak İslâm geleneğiyle benzerlik arz eden yönleri söz konusudur. Nitekim onlar da sabahtan akşama kadar yemeden, içmeden ve cinsi temastan uzak durmaktadırlar.²³⁰ Ancak oruçlarının İslâm geleneğindeki kadar sıkı kuralları yoktur. Mesela onlara bir şey ikram edildiğinde, geri çevirmemektedirler. Bu şekilde bozulan orucun da kaza edilmesine gerek olmadığına inanmaktadırlar. Çünkü en başta niyet edilip oruca başlandığı için, orucun farzîyetinin üzerlerinden kalktığını kabul etmektedirler.²³¹

Yezidilerin sahur ve iftarlarındaki uygulamalar da İslâmî gelenekten farklılık arz etmektedir. Zira bir rivayete göre orucu açarken başlangıçta bir parça ekmeği tuza banıp yememektedirler.²³² Bir başkasına göre ise, bir Yezidi kendi bölgesi dışında oruç tutamamaktadır. Çünkü her sabah oruca başlarken ve her akşam orucu sonlandırırken, onun şeyhinin ya da pirinin evine gidip onun sunacağı şaraptan bir yudum alması gerekmektedir.²³³

Genel oruç yöreden yöreye farklılık göstermektedir. Irak'taki Yezidiler oruçlarını yukarıda bahsettiğimiz şekilde tutarken Siirt Kurtalan'da ikamet edenlerde ise durum daha farklıdır. Siirt Yezidileri oruç tutmaya Irak'taki Yezidilerle aynı tarihte başlasa da devamındaki uygulamaları farklıdır. Pazartesi'den başlayıp üç gün oruç tuttuktan sonraki dördüncü günü "Şeyh Şems" olarak isimlendirilen bayramı kutlarlar. Bayramdan sonra oruç tutmayıp bir sonraki pazartesi günü tekrar oruç tutmaya başlarlar. Üç gün oruç tuttuktan sonra dördüncü gün "Şeyh Sin" bayramını kutlarlar. Daha sonraki pazartesine kadar oruç tutmayıp pazartesi tekrar oruç tutmaya başlarlar. Üç günü oruçlu geçirdikten sonra dördüncü gün "Şeyh Yezid" bayramını kutlarlar. Bu bayramların her birinde kurban

²²⁹ Turan, "Yezidi İnanç Ve İbadetleri", s.165; Çakar, *Yezidilik*, s.145.

²³⁰ Taşkın, *Yezidiler*, s.22.

²³¹ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.38; Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s.25.

²³² Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s.25.

²³³ Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s. 74; Çakar, *Yezidilik*, s.145.

kesmeyi de ihmal etmezler. Bu şekilde Siirt Yezidileri toplamda dokuz gün oruç tutmuş olurlar.²³⁴

Yezidilerin “Çilhâne” olarak adlandırılan özel orucu ise seksen günlük olup din adamlarına mahsustur.²³⁵ Bu orucun kırk günü kışın en soğuk ile yazın en sıcak zamanları olan Aralık ve Temmuz ayında, geriye kalanı ise Şeyh Adî türbesini ziyarette 15-20 Eylül tarihlerinde ve ondan sonra 40’a tamamlanarak tutulmaktadır.²³⁶

Zikredilen oruçlara ek olarak hem din adamları hem de Yezidî halkın ortak tuttuğu oruçlar vardır. Bunlar Şubat ayında Hıdır İlyas bayramından sonra üç gün tutulan Hıdır-İlyas orucu, 1 Aralık’ta kutlanan Güneş Bayramından sonra tutulan üç günlük oruç ve Sultan Ezi Bayramından önce tutulan üç gün oruç şeklindedir.²³⁷

1.3.5. Bahâîlerde Oruç

Bahâîlikte oruç her zaman önem verilen ibadetler arasında yer almıştır. Nitekim onlar oruç ibadetini genel bir çerçevede değerlendirmektedir. Birçok Tanrı elçisinin hayatlarının bir dönemini derin tefekkür ve oruçla geçirdiklerini ve yaratıcıyla yoğun irtibat halinde oldukları bu dönemde evrenin sırlarını ve kendi vazifelerinin özünü düşünüp keşfettiklerini ifade etmektedirler.²³⁸

İslâmiyet’teki oruç ibadetiyle benzerlik gösteren Bahâî orucunda da sabahtan akşama kadar yeme içme ve nefsin istek ve arzularından uzak durmak hedeflenmektedir. Temelinde manevi özellikler taşıyan bu ibadette, kişinin iç dünyasına eğilerek, ruhunda saklı bulunan manevi güçleri canlandırması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda oruç sembolik olarak bedensel hazlardan arınmayı hatırlatmaktadır.²³⁹

²³⁴ Çakar, *Yezidilik*, s.145; Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s. 165; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.75.

²³⁵ Çakar, *Yezidilik*, s.146; Taşgın, *Yezidiler*, s.22.

²³⁶ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s.165.

²³⁷ Lescot, *Yezidiler Din, Tarih ve Toplumsal Hayat*, s.64-65; Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler* (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006), s.22; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.38.

²³⁸ *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.90.

²³⁹ Özsuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.16; *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.91.

Bahâîlerde oruç ayı, Bahâî takvimin 19. ayı olan “Ala” ayıdır. Bu ay 2-21 Mart tarihleri arasına denk düşmektedir. Oruç, 19 günlük süre içerisinde güneşin doğuşundan batışına kadar olan süre içerisinde tutulmaktadır. Bu süreçte herhangi bir şey yenilip içilmemekte, cinsi münasebetten uzak durulmaktadır. Orucun bittiği günün akşamından ertesi günün akşamına kadar olan süre de Oruç Bayramı olarak kutlanmaktadır. 21 Mart tarihine denk gelen bu süre aynı zamanda Bahâî yılbaşını da ifade etmektedir.²⁴⁰

Bahâîlerde oruç ayı dışında oruç tutmak doğru değildir. Fakat çeşitli sebeplerle oruç ayı içerisinde de tutulamayan oruçların kazası ve bazı gerekçelerle edilen yemin ve adak oruçlarının başka vakitlerde tutulması mümkündür.²⁴¹

Orucun kimler tarafından tutulup tutulamayacağı da Bahâullah tarafından *Kitab-ı Akdes*’te belirtilmiştir. Nitekim o, “Yolcu, hasta, hamile olanlar veya bebek emzirenler için oruç farz değildir. Onlar Allah’ın lütfunun bir işareti olarak bundan muaf tutulmuşlardır.” Ayrıca “Ağır işlerde çalışanların, günah sınırları olan 15-70 yaş dışında olanların, adet dönemindeki kadınların oruç tutması farz değildir. Yalnız adet dönemindeki kadınların her öğle vaktinde “Allahu Ebha” tekbirini getirmeleri şarttır.” demiştir.²⁴²

Bahâîlik’te oruç ibadeti ise, güneşin doğuşundan önce kendilerini tefekkür ve dua ile hazırlamalarıyla başlamaktadır. Bu bağlamda onlar, Bahâullah tarafından yazılan oruç için özel duaları okumaktadırlar.²⁴³ Bu dualardan bir tanesi de şu sözlerle başlamaktadır: “Sübhansın Sen ey İlâhım Allah! Bu günler senin tüm insanlara oruç tutmalarını emrettiğin günlerdir. Öyle ki onun sayesinde ruhlarını arıtılsınlar, kendilerini Senin dışındaki bütün bağılıklardan kurtarabilsinler ve kalplerinden Senin azamet meydanına yaraşır ve birlik vahyinin tahtına yakışır şeyler yükselebsin. Ey Rabbim! Bu orucun bir abıhayat kaynağı olmasını ve Senin ona bahşettiğin fazileti ortaya çıkarabilmesini sağla. Dünyanın

²⁴⁰ İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.218; Çiçek, “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri”, s.145; Acar, “Sosyolojik Açıdan Bahâîlik”, s.216; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.17.

²⁴¹ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.43.

²⁴² Özşuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.16; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.42; Çiçek, “Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri”, s.145; *Bahâî Duaları*, s.238.

²⁴³ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.44.

kötülüklerinin Senin nurlular nurlusu adına yönelmekten alıkoymadığı ve Senin kuvvet, kudret, azamet ve izzetle donattığın mazharının tecellisine eşlik eden en göz kamaştırıcı işaretlerini inkâr edenlerin kopardığı kıyamet ve kargaşadan etkilenmeyen kullarının yüreklerini onunla temizle. Onlar ki Senin çağrını duyar duymaz Senin merhametine doğru koşan, dünyevi olayların ve hiçbir sınırlamanın Sana yaklaşmaktan alıkoymadığı kullardır... ”²⁴⁴ Ancak Bahâullah tarafından yazılan bu özel dualar bilinmiyorsa, onun yerine diğer duaların okunmasında da bir sıkıntı yoktur.²⁴⁵

1.3.6. Alevîlerde Oruç

Alevîlik’te orucun mahiyetiyle ilgili açık bilgi bulmak oldukça güçtür. Ancak genel olarak bir oruç ibadeti olduğu ve bu oruç ibadetinin kendi akidevi esasları çerçevesinde geliştiği bilinmektedir. Nitekim Alevîlik’in temel kitaplarından olan *Buyruk*’ta, oruçla ilişkilendirilebilecek bazı ifadeler yer almaktadır. Buna göre, oruç ibadeti, şariat kapısının üçüncü makamı olarak belirlenmiştir. Ama bu orucun Ramazan orucu olup olmadığı konusunda herhangi bir ifade de belirtilmemiştir.²⁴⁶

Her ne kadar Alevî gelenekte, Ramazan orucuyla da ilişkilendirilebilecek bazı mefhumlar söz konusu olsa da, Alevîler genel olarak Ramazan orucu tutmayı tercih etmemektedirler. Bu durumu da, Hz. Ali’nin bu ayda şehit edilmesi, Muaviye’nin de bundan dolayı bu ayın sonunu bayram ilan etmesi ve Yezid’in de otuz gün boyunca oruç tuttuğu gibi gerekçelerle temellendirmektedirler. Ancak Ramazan orucu tamamen de terk edilmemiştir. Zayıf da olsa Alevîlerin Ramazanın bazı günlerinde oruç tuttuklarına dair rivayetler mevcuttur. Kadir gecesi ve ondan sonraki iki gün olmak üzere üç gün boyunca art arda oruç tutanlar olduğu gibi Hz. Ali’nin şehadetinin yası anlamında 19-20-21 günlerini de oruçlu geçirenler vardır. Ayrıca başında ortasında ve sonunda olmak üzere toplam üç gün oruç tutanların da olduğu belirtilmektedir.²⁴⁷

²⁴⁴ Bahâî Duaları, s.239-240.

²⁴⁵ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.44.

²⁴⁶ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.171.

²⁴⁷ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s. 235; Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.178-179; Hasan Coşkun, “Sivas Alevîlerinin Din Anlayışına Sosyolojik Bir Bakış”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, s.221.

Oruçla ilgili bazı Alevî çevreler ise bâtinî yorumlarda bulunmaktadır. Onlara göre gerçek oruç, aç susuz kalmak değildir. Kişinin kendi nefesine hâkim olmasıdır. Yine oruç bazısına göre mütevazı bir şekilde ihtiyaç sahiplerine yardımcı olmaktır. Bazılarına göre ise bir sûfinin yol kardeşine saygı göstermesi, oruç sayılmaktadır. Bu oruca “sırr-ı hakikat orucu da” denmektedir. Kötülüklerden sakınmayı adet edinenin bu orucu tuttuğu varsayılmaktadır. Bu anlayışa göre ağza giren değil ağızdan çıkan şey, orucu bozmaktadır.²⁴⁸

Alevîlerle yapılan araştırmada röportaja katılanların %13’ü Alevîlerde Ramazan orucu olduğunu ifade ederken %62’si ise olmadığını söylemiştir. Geri kalanı ise bu konuda fikir beyan etmemiştir.²⁴⁹

Bütün Alevîlerin üzerinde ittifak ettiği oruç ise Muharrem ayının ilk on veya on iki günü tutulan Muharrem orucudur. Bölgeden bölgeye farklılık göstermekle birlikte bu oruçlar genellikle sahur yapılmadan tutulmaktadır.²⁵⁰ Muharrem orucu için sahur yapanlar ise “Bism-i Şah, Allah Allah, Er Hak Muhammed Ali aşkına, İmam Hüseyin Efendimizin susuzluk orucu niyetine, Fatıma anamızın şefaatine, on iki imamlar aşkına oruç tutmaya niyet ettim. Yuh münkire, lanet Yezid’e, hürmet mü’mine Allah eyvallah hû.” şeklinde niyet getirmektedirler.²⁵¹

Hz. Hüseyin ve ailesinden yetmiş iki kişinin şehit edilmesi anısına tutulan bu oruçta, Alevîler “su” tüketmezler. Bu ihtiyaçlarını, sulu gıdalarla karşılarlar. Ayrıca hayvan kesimi ve eğlenceler bu süre zarfında iptal edilir, sert toprakta yatılır, gülünmez ve siyah giysiler giyilir. Besin değeri yüksek yiyecekler yenilmez. Düğün, nişan, gibi törensel eğlenceler düzenlenmez. Oruç, on ikinci günün akşamında yapılan aşurelerin halka dağıtılmasıyla son bulur.²⁵²

²⁴⁸ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.236.

²⁴⁹ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.172.

²⁵⁰ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.173; Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.179.

²⁵¹ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.237; Muhammet Ali Soltani, “Serencam, Velayetname ve Buyruk’ta Alevîlerin Ortak İnançları”, Esra Doğan Turay (çev.), *Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 2017, s.314; Danimarka İnanç Alevî Toplumu, *Alevî-Bektaşî İnançının Esasları*, Danimarka, 2008, [https://turuz.com/storage/Turkoloji/Mofolojia/2012/b117-Alevi-Bektashi_Inancinin_Esaslari_\(DABF-Baghli_Qurul\)_\(Danimarka_2008\).pdf](https://turuz.com/storage/Turkoloji/Mofolojia/2012/b117-Alevi-Bektashi_Inancinin_Esaslari_(DABF-Baghli_Qurul)_(Danimarka_2008).pdf), s.59.

²⁵² Bu orucu on iki gün tutmalarını on iki imam anlayışına bağlayanlar da bulunmaktadır. Bu yüzden on iki imam orucu olarak da adlandırılır. Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*

Zikredilen oruçlara ek olarak bölgesel farklılıklar göstermekle birlikte özellikle yaşlı kesim arasında tutulan “Hızır Orucu”ndan da bahsedilmektedir. Alevîlere göre, bu orucun kökeni Nuh Tufanına dayanmaktadır. Nitekim Tufan esnasında oradakiler, “Ya Hızır bizi kurtar.” diye dua etmişler. Bunun üzerine fırtına dindirmiştir. Bu olayın anısına 13-15 Şubat veya 31 Ocak-2 Şubat tarihleri arasında üç gün oruç tutulmaktadır. Orta Anadolu’daki bazı Alevîlerin ise bu orucu yedi gün tuttuğu söylenmektedir. Bu orucun tutulduğu yerlerin Hızır tarafından ziyaret edildiğine inanılmaktadır. Bu minvalde, bu oruç bir bayram havasında eda edilmektedir.²⁵³

Belirtilen oruçların dışında, genelde dindar ve yaşlı Alevîler tarafından tutulan 48 Perşembe orucu da kaynaklarda geçmektedir. Nitekim bu oruç, Hz. Peygamber’in Perşembe gecesi miraca çıkmasından hareketle sünnet olarak tutulmaktadır.²⁵⁴

1.4. ZAMANA BAĞLI İBADETLERİN TAHLİLİ

Çalışmamızın birinci bölümünde Bâtınî mezheplerde zamana bağlı ibadetleri ele aldık. Zamana bağlı ibadetlerden kastedilen ise belli bir zaman diliminde gerçekleştirilme şartı bulunan ibadetlerdir. Nitekim namaz ve oruç ibadeti bu kapsamda ele alınmaktadır. Ancak zikredilen bu ibadetlere başlamadan önce ibadetlerin ön koşullarından biri olan abdest uygulamasını inceledik.

Abdest ibadetlerin hazırlık aşamasında bulunan manevi niteliği bulunan bir temizlenme eylemidir. Ancak Bâtınî mezheplerde abdest uygulamasının, İslâmî gelenekten farklılaştırılarak farklı formlara büründürüldüğü tespiti yapılmıştır. Nitekim Nizarî İsmâîlîlerinde abdestin mad-di uygulaması tamamen kaldırılarak abdest yalnızca manevi, ruhi temizlenme hissiyatı olarak kabul edilmiştir. Nusayrîlerde ise abdest ferdi ve toplu namaz için farklı şekillerde alınmaktadır. Ferdî namazlarda yalnızca el ve yüz yıkanırken toplu namazlarda tüm vücut yıkanmaktadır. Tüm vücut yıkanırken de abdest duası okunmaktadır. Dürzîlerde de

Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları, Demos Yayınları, İstanbul 2015, s. 78; DABF, *Alevî-Bektaşî İnancının Esasları*, s. 52; Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.238; İbrahim Agah Çubukçu, “Yaşayan Alevîlik”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 1980, s.73

²⁵³ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.240; DABF, *Alevî-Bektaşî İnancının Esasları*, s.54.

²⁵⁴ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.179.

eylemsel olarak ibadet ritüeli bulunmadığı için herhangi bir abdest uygulaması da mevcut değildir. Yezidiler ise abdesti, yalnızca elleri, dirsek- lere kadar kolları ve yüzü yıkayıp bu sırada abdest duasını okuyarak almaktadırlar. Bahâîlere bakıldığında ise, abdestin Yezidi ve Nusayrîler- le benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira onlarda da abdest, el ve yüzün yıkanması ve abdest duasının okunmasından ibarettir. Alevîlerde ise abdest diğer Bâtınî mezheplerden farklı olarak İslâm tasavvufunun da etkisiyle dört kapı kırk makam çerçevesinde dört farklı şekilde alın- maktadır. İlk kapı olan şariat kapısının abdesti İslâmî gelenekle aynıy- ken, diğer üç kapının abdesti ise farklı şekillerdedir.

Zamana bağlı ibadetlerin en önemlilerinden olan namaz da Bâtınî mezheplerde İslâmî usulden oldukça farklılaşıp farklı şekillerde icra edilmiştir. İslâmî gelenekte beş vakit şeklinde kılınan namaz, Bâtınî mezheplerde ise farklı uygulamalara dönüştürülmüştür. Namaz ibadeti genellikle ferd veya cemaat halinde yapılan dualar şeklindedir. Nitekim Nizarî İsmâîlîlerinde namaz günde üç vakit olmak üzere ferd veya ce- maat halinde yapılan dualara dönüşmüştür. Nusayrîlerde namaz ibadeti, ferdi ve toplu olmak üzere iki şekilde kılınır. Ferdi kılınan namaz beş vakit olmakla birlikte İslâmî gelenekten farklı olarak her vakit bir seçkine tahsis edilir. Ayrıca bu namaz eda edilirken Kuran’dan okunan bazı su- relere ek olarak Nusayrîlerin temel kaynağı olan *Kitabu'l-Mecmu'*dan kuddas adı verilen dualar okunur. Dürzîlerde ise namaz ibadeti İslâmî çerçevedeki şeklinden tamamen uzaklaştırılarak bir ahlak kuralına dö- nüştürülmüştür. Doğru sözlü olmak manasındaki “Sıdku'l-Lisan” kuralı namaz yerine ikame edilmiştir. Yezidilerde de cemaatle kılınan bir na- maz şekli olmayıp namazlar ferdi ve gizli kılınır. Ferdi namaz sabah ve akşam olmak üzere günde iki vakit güneşe dönülerek kılınır. Bahâîlerde ise namaz, İslâmî uygulamadan farklı olarak gün içinde birini kılmakla namaz vazifesinin tamamlanmış olacağı büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşittir. Alevîlerin temel kaynaklarında namaz ibadetine vurgu yapılsa da İslâmî uygulamadaki gibi beş vakit namaz mevcut değildir. Bunun yerine Perşembe akşamları icra edilen halka namazı veya bazı kesimler arasında yaygın olan günde üç vakit olarak da kılınan başka bir namaz mevcuttur.

Zamana bağlı ibadetlerin son başlığı olan oruç, imsak vaktinden iftar vaktine kadar yeme, içme ve cinsel birlikteliklerden uzak durmak anla- mına gelir. Bâtınî mezheplerin bazılarında zamansal ve bazı şekilsel fark-

lılıklarla beraber bu kurala uyulmuştur. Bazılarında ise oruç ibadeti olduğundan daha farklı bir şekle dönüştürülmüştür. Nitekim Nizârî İsmâîlîlerinde oruç, otuz gün değil sadece Ramazan'ın bir günü tutulmaktadır. Nusayrîlerde oruç, sembolik ve pratik olmak üzere iki şekilde değerlendirilmektedir. Sembolik oruç mezhep sırlarını ifşa etmeyip Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın sessizliğini ifade etmektedir. Pratikteki oruç ise genel çerçevede İslâmî geleneğe uygun olarak tutulurken zaman olarak bir gün öncesinden başlanmaktadır. Dürzîlerde oruç ibadeti de İslâmî uygulamadan tamamen farklılaşmakta ve batıl inanışların tamamını terk edip Dürzî akidesine bağlanmak anlamına gelmektedir. Yezidîlerde ise oruç, halka ve din adamlarına has iki çeşittir. Genel oruç olarak da isimlendirilen Yezidi halkın tuttuğu oruç Aralık ayında tutulan 3 günden ibarettir. Din adamlarının orucu ise daha zorludur. Yazın en sıcak ve kışın en soğuk günlerine denk getirilip toplamda seksen gün tutulmaktadır. Bahâîlerde oruç ibadeti, "Ala" ayında ve 19 gün olarak tutulmaktadır. Alevîlerde ise birkaç istisna dışında Ramazan orucu uygulaması yoktur. Onlar Hz. Hüseyin'in şehadetinin anısına Muharrem ayının ilk on veya on ikinci gününü oruçlu geçirmektedirler. Genel olarak bakıldığında, Bâtınî mezheplerde, oruç ibadeti İslâm geleneğinden oldukça farklılaşmış ve bu farklılaşma ise daha çok 30 gün olan oruç ibadetinin gün sayısının azaltılması şeklinde söz konusu olduğu anlaşılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKÂNA BAĞLI İBADETLER

Belirli bir mekân dâhilinde gerçekleştirilen ibadetlere mekâna bağlı ibadetler denir. Bu ibadetlerin kabul olma şartı, kutsal kabul edilen mekânın sınırları içinde gerçekleşmesidir. Hac ibadeti, türbe inancı ve Bâtinî inanışlarda sıkça görülen doğa kültleri, mekâna bağlı ibadetler kapsamında değerlendirilir. İslâmî uygulamada hac ibadetini eda etmek için Mekke'ye gidilirken Bâtinî mezheplerde bu uygulamadan farklı olarak kendi inanışlarında kutsal kabul ettikleri mekânlara gidilir. Bu ibadetlere geçmeden önce, kutsal kabul edilen mekânların anlaşılabilmesi açısından, beşer üstü olduklarına inanılan ve konumları kutsallaştırılıp ibadet mahalli olarak kabul edilen şahısların incelenmesi konunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

2.1.KUTSAL MEKÂNLARIN ÖZNESİ OLARAK KİŞİ KÜLTLERİ

İslâm'ın tevhid anlayışında, Allah ile yarattıkları/mahlûkat arasında keskin bir ayrım söz konusudur. Allah'tan başka beşer üstü varlık yoktur. Bu sebeple Allah ile yaratılanlar arasında beşer üstü araçlar bulunması mümkün değildir. Kişi kendi istek ve arzularını araçlara başvurmadan el açıp doğrudan Allah'tan ister.²⁵⁵ Bâtinî mezheplerde ise bu anlayışın aksine bazı şahısların beşer üstü tanrısal niteliklerinin bulunduğu inanılmaktadır.

²⁵⁵ Topaloğlu, "İsmâiliyyede İnanç Esasları ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme", s.656.

Kişi kültü bir toplumda, bazı şahısların tanrısal niteliklerinin bulunduğuna inanmaktır. Mekâna bağlı ibadetler öncesi, beşer üstü olduklarına inanılan varlıkların kişi kültürüne dönüşmeleri ve bulundukları mekânların kutsallaştırılmaları hususu tetkik edilecektir.

2.1.1. Nizarî İsmâîlîlerde Kişi Kültü

İhvân-ı Safa felsefesiyle de etkileşim içinde bulunan Nizarî İsmâîlîlerinin ulûhiyet telakkisi, tevil anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu anlayışa göre, Allah var olmakla birlikte ilim, kudret gibi kemal sıfatlar da dâhil olmak üzere herhangi bir vasıfla nitelenememektedir. Yani Allah vardır fakat fiili mevcudiyetiyle irtibat mümkün değildir. Bu anlayıştan hareketle ortaya çıkan manevi boşluğu doldurma rolü de zorunlu olarak imamlara; sonrasında ise Ağa Hanlara kalmıştır. Onların feyiz ve tecellileriyle, bu boşluğun doldurulması mümkün olmaktadır. Bu bağlamda, ulûhiyet makamı aşkın olup oraya ancak imamlar vasıtasıyla ulaşmak mümkündür.²⁵⁶

Dini statü içerisinde imamların konumu önemlidir. Onlar, Allah'ın eli, yüzü ve yanı anlamlarına gelen "yedullah", "vehullah" ve "cenbullah" isimleriyle adlandırılmaktadır. Peygamberler için bile uygun görülmeyen bu ifadelerin imamlar için kullanılması Nizarî İsmâîlîler nezdinde hulul vasfıyla Allah'ın imamlara tecelli ettiğini göstermektedir. Onlara göre imamlar insanları kıyamet günü hesaba çekecek kimselerdir.²⁵⁷ Her ne kadar Nizarîler, peygamberlik müessesini de bir inanç esası olarak benimseseler de, onların sunduğu öğretilerin yorumlanmaya muhtaç olduğuna inanmaktadırlar. Bu tevil işlemi de, yine devrin imamı vasıtasıyla gerçekleşmektedir. El-imamu'l-kâim vasfına haiz, mevcut imam konumundaki Ağa Han'ın fermanları her şeyin üstünde olmaktadır. İbadet esnasında isimleri zikredilince secde edilmektedir. Onların emirlerine uymak dinin rükünlerindendir. Hatta Hindistan'daki Ni-

²⁵⁶ Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", s.612; Topaloğlu, "İsmâîliyyede İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme", s.656.

²⁵⁷ Öz, "İsmâîliyye Mezhebi", s.615; Topaloğlu, "İsmâîliyyede İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme", s.658.

zarîlerin bir kolu olan Hocalara göre Ağa Han, Allah'ın hulul ettiği kimsedir.²⁵⁸

İmamı sevip emirlerine itaat etmek dinin en önemli şartıdır. İmama bey'at ortadan kalkarsa, İslâm'ın emirleri olan namaz, oruç, zekât, temizlik ve cihat gibi emirlerin de ortadan kalkacağına inanmaktadırlar.²⁵⁹

2.1.2. Nusayrîlerde Kişi Kültü

Nusayrî inanişında Tanrı, bâtın âlemde “nurların nuru”dur.²⁶⁰ Fakat bazen zâhir âlemde de insanlara kendini göstermektedir. Tanrı, Habil'den önce yedi, Habil'den sonra yedi olmak üzere on dört defa zâhir âlemde görünmüştür. Tanrı her zuhûrunda farklı beden ve kişi şeklinde görünse de öz olarak hep aynıdır. İlk zuhûrdaki özle, on dördüncü zuhûrdaki öz aynıdır. Tanrı'nın Habil'den önceki zuhûrları sırasıyla el-Hannu, el-Yennu, Ezdşir, Ahnuh, Durettüd, el-Berru er-Rahim, Yusuf el-Hâkim (Aristoteles)'dir. Habil ve sonrasındaki zuhûrları ise sırasıyla Habil, Şiş, Yusuf, Yuşa, Asaf, Şem'un es-Safa'dır. Tanrı'nın son zuhûru ise Ali'dir. Ali'ye ve zikredilen kişilere, insanî özellikler atfetmek Nusayrîlere göre büyük suçtur. Allah'ın zuhûrlarına bakıldığında zâhirde imam olarak görünürken bâtında ilâhtırlar.²⁶¹

Nusayrîlerin temel kaynağı olan *Kitabu'l-Mecmu'*da, Hz. Ali'nin ulûhiyetine vurgu yapılmıştır. *Kitabu'l-Mecmu'*nun birinci suresinde, Ali'nin adıyla başlayıp, ondan yardım dileyip ona sığınılmıştır. İkinci suresinde, Ali'nin zâhirde imam bâtında ilâh olduğu “Ey Ali b. Ebi Talib! Ey her arzu edenin sevip dilediği! Ey ulûhiyeti ile ezeli olan! Ey bütün yaratılmışların aslı! Sen bizim gizli ilâhımız, açık imamımızsın.” ifadeleriyle açık bir şekilde belirtilmiştir. Diğer surelerde de ilâhlık için kullanılan ifadelerin Ali için kullanıldığı görülmektedir. Onun anne, babasının ve kardeşlerinin olamayacağı, bunlardan münezzehe olduğu, tövbe eden-

²⁵⁸ Öz, eş-Şek'a, “İsmâiliyye”, c.23, s.132. Ayrıca Ağa Han'lara yüklenen kutsiyetten dolayı onların istedikleri zaman mucize gösterebileceklerine de inanmaktadırlar. Bkz. Topaloğlu, İsmâiliyyede İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme, s.657; Öz, “İsmâiliyye Mezhebi”, s. 613.

²⁵⁹ Öz, “İsmâiliyye Mezhebi”, s.617.

²⁶⁰ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, s.69.

²⁶¹ Keser, *Nusayrîler*, s.38-39; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.49; Işık, “Kitabu Ta'limi Diyaneti'n-Nusayriyye Işığında Nusayrî Teolojisi”,s.41; Güngör, “Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, s.49.

lerin tövbesini kabul ettiği, ezeli, bir ve samed olduğundan bahsedilmektedir.²⁶² Bu anlayış, Nusayrîlerin şehadet sözcüklerine de yansımıştır. Onların şehadetleri, “lâ ilâhe illâ Ali” şeklindedir.”²⁶³

Nusayrîlere göre, Ali belirtilen zuhûrların haricinde, başka halklardan kişilerin bedeninde de görünmüştür. Bu kişilerden bazıları Danyal, İskender, İdris, Hıdır, Salih, Nuh, Hud, Lut, İbrahim, İsmail, Davud, Süleyman’dır.²⁶⁴

Nusayrîlerde “mana” olarak isimlendirilen Tanrı’nın yanında her zaman ondan bir parça taşıyan “isim” bulunmaktadır. Zira Tanrı emirlerini, insanlara doğrudan iletmeyip araçlar vasıtasıyla iletmektedir. Bu bağlamda, “isim” de, peygambere denk gelen bir makamı ifade etmektedir. İsimlerin zuhûru da, Tanrı’nın zuhûruyla birlikte söz konusu olmaktadır. Nitekim Habil dönemindeki Adem’den önce yedi, Adem ve ondan sonra da yedi olmak üzere toplamda on dört zuhûr vardır. Adem öncesi zuhûrlar sırasıyla Şid, Hermes el-Herami, Dükna, Hendeme, Zedenev, Yusuf ibn Makkan, Eflatun şeklindedir. Adem den sonraki zuhûrlar ise Adem, Nuh, Yakup, Musa, Süleyman, İsa, Muhammed şeklindedir. Muhammed’den sonra ise bu görev on iki imam tarafından devam ettirilmiştir.²⁶⁵

Belirtilen isimler bağlamında zikredilen peygamberler, Tanrı’nın kendi nurundan yarattığı nurlardır. Sudûr teorisinin özelliklerini taşıyan Nusayrî inancında peygamberler Tanrı’nın ilk sudûrudur. Peygamberler dışında evrende yaratılan her şey Tanrı’dan bir parça taşır. “Mana” ile “isim” arasındaki fark “manın” susan anlamındaki “sâmit”, “ismin” ise konuşan anlamındaki “nâtık” olmasıdır.²⁶⁶

Nusayrî inancında “peygamber”den sonra onun yaratmış olduğu üçüncü nurlu varlık, Tanrı’ya giden yola açılan kapı manasındaki “bâb”dır. Peygamberlerle birlikte sürekli zuhûr eden bâblardan son bâb ise Selman-ı Farisi’dir. Nusayrî inancında, Selman-ı Farisi’nin önemli

²⁶² Ahmet Turan, “Kitabu’l-Mecmu Tercümesi”, OMÜİFD, 1996, s.8-9.

²⁶³ İlyas Üzümlü, “Türkiye’de Alevî/Nusayrî Önderlerinin Eserlerinde İnanç Konularına Yaklaşım”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2000, s.183; Keser, *Nusayrîler*, s.40.

²⁶⁴ Keser, *Nusayrîler*, s. 40.

²⁶⁵ Keser, *Nusayrîler*, s.45; Güngör, “Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, s.50; Türk, *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.49.

²⁶⁶ Güngör, “Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, s.50; Keser, *Nusayrîler*, s.45; Türk, *Anadolu’nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.49.

olmasının bir diğer sebebi onun Cebrail olduğu yönündeki itikatlarıdır.²⁶⁷

Zikredilenlere ilaveten Nusayrî teolojisinde Hasan, Hüseyin ve Muh-sin, Ali b. Ebi Tâlib'in çocukları değil, nurlu varlıklardır. Aynı şekilde Fatır sıfatıyla anılan Fatıma da nurlu bir varlıktır.²⁶⁸

Belirtilenlerin dışında meleklerin zuhûru olduklarına inanılan beş eytam da mevcuttur. Bunlar Selman-ı Farisi tarafından seçilmiş onun nûrundan yaratılmışlardır.²⁶⁹ Beş eytam tamamen günahsızdırlar. Onlar, âlem yaratılmadan önce ilk olarak yaratılan yedi yıldızın arasındaydı. Beş eytam ve görevleri sırasıyla şu şekildedir: *el-Mikdad b. Esved el-Kindi*: Mikail meleğidir. Tabiat ve gökyüzü olaylarıyla ilgilenir. Zuhâl yıldızıdır. *Ebu Zerr el-Gıfari*: İsrail meleğidir. Yıldızların hareketiyle ilgilenir. Terazi Yıldızıdır. *Abdullah b. Revaha el-Ensari*: Azrail meleğidir. Canlıların hayatının idaresi ve rüzgarların sevkıyla ilgilenir. Merih yıldızıdır. *Osman b. Mazun en-Necaşi*: Derdayıl meleğidir. Cesetlerin hareketi, rızıkların temini ve insanların hastalıklarıyla ilgilenir. Zühre yıldızıdır. *Kanber b. Kadan ed-Devsî*: Cesetlere ruh üfleme veya cesetlerden ruh almakla görevli melektir. Safsiyail yıldızıdır. Zikredilen meleklerin en önemli özelliği, dünyayı yaratmaları ve düzenini sağlayıp insanoğlunun hizmetine sunmalarıdır.²⁷⁰

Nusayrîlerdeki başka bir kişi kültü de Hızır'dır. "Hızır" kelimesi isim değil, lakaptır. Bu kelimenin aslı el-Hadır'dır. Türkçe'de Hızır nadi-ren de Hıdır şeklinde kullanılır. Yeşil anlamına gelen bu kelime Şiiler arasında önemli bir konuma sahiptir. Onlara göre yeşil hem İslâm'ın temsili rengi hem de Hz. Ali ve ailesinin kutsal rengidir.²⁷¹

Hızır, halk arasında sıkıntıda olanların yardımına koşan, insanlara iyilikte bulunan ölümsüz veli veya nebi bir şahsiyettir. Nusayrîlere göre o, bereket, bolluk ve zenginliğe kavuşturur. Müslüman askerlere yardım eder. Bitki ve hayvanların çoğalmasında, insanların kuvvetlenmesine yardımcı olur. Uğur ve kısmet dağıtır. İnsanlara bu şekilde yardımı dokunan Hızır, nur yüzlü sevimli bir ihtiyardır. Derviş veya dilenci kılığında

²⁶⁷ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.49; Keser, *Nusayrîler*, s.47-48.

²⁶⁸ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, s.80.

²⁶⁹ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, s.80.

²⁷⁰ Keser, *Nusayrîler*, s.51-52.

²⁷¹ Hüseyin Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2002, s.23.

dolaşır.²⁷² Bütün bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, Hızır inancı, Nusayrîler açısından önemli bir yere sahiptir. Zira çok sayıda Hızır türbesi bulunmaktadır. Fakat Hızır'ın kimliği hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunun temel gerekçesi olarak, inancın önemli ilkelerinden biri olan "sır saklama"yı göstermek mümkündür.²⁷³

2.1.3. Dürzîlerde Kişi Kültü

Dürzîleri diğer inanışlardan ayıran temel özelliklerin başında tanrı tasavvurları gelmektedir. Dürzîlerde Tanrı, "lâhûtî" ve "nâsûtî" olmak üzere iki yönlü ele alınmaktadır. Tanrı, lâhûtî yönüyle kemal sıfatlarla mücehhez, noksanlıklardan münezzehtir. Hiçbir yaratıcısı olmayan tüm varlıkların yaratıcısıdır. Eşi, benzeri ve dengi olmayan mükemmel bir varlıktır.²⁷⁴

Tanrı'nın nâsûtî yönü ise cismani âlemdeki tecellisiyledir. Tanrı, merhameti ve hikmeti gereği yaratılmışların kendisini bilip tanımalarını istemiştir. Nitekim yaratılmışlar içinde düşünme ve anlama kabiliyetine sahip tek varlık insandır. Ancak insanoğlu da sadece maddi suretlerin varlığının bilgisini elde edecek kapasitede yaratılmıştır. Zaman ve mekânla sınırlıdır. İnsan, Tanrı'yı sadece Tanrı'nın kendini yansıttığı kadarıyla bilebilir. Sınırlı aklıyla Tanrı'yı tam olarak idrak edemediği için Tanrı, merhameti gereği insan suretinde tecelli edip maddi forma bürünmüştür. Zira Tanrı'nın insana açılımı, insan sınırlarının ötesinde olsaydı, insanlar Tanrı'yı tanımaları mümkün olmazdı.²⁷⁵

²⁷² Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik", s.597; Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.24. Müslüman kesim arasında bulunan Hızır inancı da Kuran-ı Kerim'de el-Kehf Suresinde geçen Hz. Musa ile Hızır anlatısına dayanır. Kuran'ın dışında Hızır inancının Gilgamesh, İskender, Yahudi ve Glaukos Efsanelerine dayandığı da söylenilmektedir. Bkz. Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.28-30.

²⁷³ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.65. Hızır ve İlyas peygamberin aynı kişi olma ihtimali vardır. Hıdırellez kelimesi de Hızır ve İlyas'ın birleşimidir.

²⁷⁴ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.146-149; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.155; Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", s.65.

²⁷⁵ Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.157; Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.147.

Zikredilenlerden de anlaşılacağı üzere, “lâhût” idrak edilemeyecek Zat’tır. “Nâsût” ise insanın idrakine sıfat ve eğilimlerine göre yansıyan, bir varlığa tecelli eden ilâhî nurdur.²⁷⁶

Zuhûr ve tecelli de hulûlden farklı olarak lâhût ile nâsût arasında bir ayniyet, birliktelik yoktur. Hulûlda, Tanrı zat ve sıfatlarıyla bütünüyle görünürken, tecelli ve zuhûrda lâhût ve nâsût birbirinden farklı iki varlıktır. Aralarında ayniyet bulunmamaktadır. Nâsût, lâhûtun tecelli vasıtasıyla suret edinip görüldüğü mukaddes bir varlıktır.²⁷⁷

Dürzîlere göre Tanrı, külli aklı²⁷⁸ yaratmasından el-Hâkim bi-Emrillah’a tecelli etmesine kadar ki geçen sürede on defa tecelli etmiştir. Bunlar: el-Aliyy, el-Bâr, Aliyy, Muill, Ebû Zekeriyya, Kâim, Mansur, Muizz, Aziz ve el-Hâkim’dir. Bu şekilde *Resailiü’l-Hikme*’de 10 makam zikredilmiştir.²⁷⁹

Dürzîlerce ulûhiyetine inanılan el-Hâkim bi-Emrillah 15 Ağustos 985’te Kahire’deki hilafet sarayında dünyaya geldi. Asıl adı Ebu Ali el-Mansur’dur. Altıncı Fâtımî halifesidir. Babası Aziz 386/996’da vefat ettiğinde on bir yaşında olan el-Mansur biat edilerek hilafet makamına el-Hâkim bi-Emrillah lakabıyla oturtulmuştur.²⁸⁰ Dürzî akidesine göre el-Hâkim bi-Emrillah devri, Tanrı’nın son ve en mükemmel nâsûti dönemidir. Bu yüzden Dürzîler ona kulluk eder ve onu yüceltirler. Gaybetinden sonra tekrar zuhûr etmesini beklemektedirler. Tanrı’nın daha önceki tecellilerinden olan el-Aliyyü’l-A’la devri, dünyanın başlangıcını, el-Bâr, dünya devrinin sonunu, el-Hâkim bi-Emrillah ise ahiret devrini temsil etmektedir. El-Hâkim öncesi diğer zuhûrlar ise onun zuhûruna hazırlık dönemidir.²⁸¹

²⁷⁶ Tan, “Geçmişten Günümüze Dürzîlik”, s.65; Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.147.

²⁷⁷ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.169.

²⁷⁸ Külli Akl, Dürzî inanişında ilk yaratılan varlık ve diğer varlıkların illetidir.

²⁷⁹ Öz, “Dürzîlik”, s.490; Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.163; Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.169.

²⁸⁰ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.54; Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.71.

²⁸¹ E. Toftbek, “Kısa Dürzî İlmihali”, çev. Ethem Ruhi Fırlı, *AÜİFD*, 1982, s.216; Bağhoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.164-165; Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.196.

Dürzîlerde, Tanrı'nın insanlara tecelli etmesi aynı zamanda O'nun azamet ve kudretinin tezahürüdür. Zira mahlûkatın hiçbirisi tecelli kabiliyetine sahip olmayıp bundan acizdir. Bu yönüyle Tanrı'nın tecelli etmesi yaratılmışlara acziyetlerini fark ettirmesi, vahdetini ortaya çıkarması, sıfat ve fiilleri yönüyle tek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Tecelli ve zuhûr, Tanrı'nın varlığı hakkındaki şüphelerin izalesi açısından da önemlidir.²⁸²

Dürzî inanisinde Tanrı'nın insan suretindeki zuhûrunun bir diğer sebebi ise insanların yalnızca mevcut ve zâhir olana ibadet etme eğiliminde olmasıdır. Her zaman ve mekânda ibadet yalnızca görülen ve hissedilen varlığa yapılır. Buradan hareketle nâsût suretindeki lâhûta yapılan ibadet asıl ibadettir. Diğer din mensuplarının ibadeti, âdeme yapıldığı için makbul değildir.²⁸³

Zikredilenlere ek olarak Dürzî akidesine eklenmiş olan hudud anlayışı vardır. Hududlar İslâm'daki peygamber anlayışına uygun olarak el-Hâkim veya Hamza tarafından görevlendirilen salâhiyetli ve belirli görevleri bulunan şahıslardır. Hududlar cismani ve ruhani olmak üzere iki kısma ayrılır. Hududların mertebeleri bilinmeden, onlara bağlanmadan iman gerçekleşmez. Hududlar Tanrı'nın elçileri ve kapıları olduğu için onları bilip itaat etmek kesin bir hükümdür. Hududlar bilinmezse tevhid inancı eksik kalır. Hududlar ölmez yalnızca farklı dönemlerde farklı cisimlere girerler.²⁸⁴

Ruhani hududlar dünyanın sırlarını, yaratılış silsilelerini yönetirler. Tanrı'nın var etme ameliyesinde ilk sırada yer aldıkları için maddi ve manevi tüm varlıkları kapsayan varlığın özüdürler.²⁸⁵

Dürzî felsefesinde insanlar akledilir şeyleri, yalnızca hissedilir şeylerde bilebildiği için ruhani hududlar da cismani hududlara dönüşüp varlık sahasında yerlerini almışlardır. Tanrı'nın nâsût şekline dönüşmesi anlayışı gibi yaratılış noktasında da hududlar, insanlar şeklinde tezahür etmektedir. Ruhani hududlar nâsût şeklinde tecelli ederek dünyada tem-

²⁸² Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.151-165.

²⁸³ Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik," s.66; Öz, "Dürzîlik", s.491.

²⁸⁴ Öz, "Dürzîlik", s. 499; Tan, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", s.68.

²⁸⁵ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.227.

silci vazifesinde olup dini sınırları insanlara gösterirler. Hududlar da Tanrı gibi tecelli edip göründükten sonra gaybete girmektedirler.²⁸⁶

Kaynaklarda ruhani hududların isim, sayı ve mertebeleri hakkında ihtilaf varsa da cismani hududlar için açık ve net ifadeler vardır. Cismani âlemdeki hududlar şu şekildedir: Külli Akl olan Hamza b. Ali b. Ahmed ez-Zûzenî hududların başıdır. İnsanlık âlemindeki Tanrı'nın tüm tecellilerinde, Tanrı'yla birlikte çeşitli suretlerde tecelli etmiştir. Hududların ikincisi Ebû İbrahim İsmail b. Muhammed b. Hamid et-Temimi ed-Dai'dir. O, el-Hâkim dönemindeki en-Nefsu'l-Küllîye'nin tecessüd bulmuş halidir. Üçüncü hudud, Ebu Abdillâh Muhammed b. Vehb el-Kuraşı ed-Dai'dir. El-Kelime'nin, nâsûti tecellisidir. Hududların dördüncüsü, Ebu'l-Hayr Selame b. Abdî'l-Vehhab es-Samiri ed-Dai'dir. Es-Sabık'ın tecellisidir. Beşinci hudud da daha çok Muktena Bahaüddin olarak bilinen Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed et-Tai es-Semuki ed-Dai'dir. Et-Talî'nin tecellisidir. Belirtilen cismani hududların hepsi el-Hâkim dönemindeki zuhûrlardır.²⁸⁷

Belirtilenlerden anlaşılacağı üzere Tanrı insanlara el-Hâkim bi-Emrillah şeklinde kendisini göstermiştir. El-Hâkim, Tanrı'nın son makamıdır. Külli aklın cismani dünyadaki tezahürü olan Hamza b. Ali'nin görevi, insanlara el-Hâkim vasıtasıyla Tanrı'nın birliğini kabul ettirerek insanların kendi varlıklarını gerçekleştirebilmeleri için onlara yardım etmektir. İslâm'ın zâhiri şekli ve bâtınî yorumu dâhil tüm dinler, el-Hâkim'le fesh olmuştur. Böylece insanlığın son devri başlamıştır. İnsanların tek vazifesi el-Hâkim'de görünen Tanrı'ya ibadet etmektir. Dürzîler Tanrı'nın birliğine verdikleri önemden yola çıkarak kendilerine Ehlü't-Tevhid veya Muvahhidun demişlerdir.²⁸⁸

²⁸⁶ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.271.

²⁸⁷ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.271-294; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.169-170. Hududların her birinin kendine has renkleri vardır. Yeşil Akl'ı, kırmızı Nefs'i, sarı Kelime'yi, mavi Sabık'ı, beyaz Talî'yi temsil etmektedir. Dürzîlerin bu renklerden oluşan bayrakları bugün Beyrut'ta ve ABD'deki Dürzî merkezlerinde asılıdır. Bkz. Öz, "Dürzîlik", s. 501; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s. 170.

²⁸⁸ Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.165.

2.1.4. Yezidilerde Kişi Kültü

Yezidî inanişında Şeyh Adî b. Müsâfir, menkıbevi bir kişiliğe büründürülmüş ve onun hakkında çeşitli efsaneler anlatılmıştır. O, Lübnan'ın Bekaa iline bağlı Ba'lebek ilçesinin 60 km güneyindeki Beytfar köyünde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. 90 küsur yaşlarında 1162 yılında Lâleş'te vefat etmiştir. Şeyh Adî, burada kendi yaptırdığı zaviyesine gömülmüştür.²⁸⁹

Abdulkâdir Geylânî ile birlikte yaptığı hac ibadeti dışında Laleş'ten çıkmayan Adî b. Müsâfir ara sıra vadiye inip halkı, bilgileriyle aydınlatmıştır. O dönem, halk arasında el-Hakkarî künyesiyle bilinmiştir. O, müritlerine verdiği vaazlar dışında vaktinin geri kalanını ibadet ve tefekkürle geçirmiştir.²⁹⁰ Abdulkâdir el-Geylânî'nin onun hakkında "Eğer peygamberlik çalışmakla elde edilseydi Şeyh Adî peygamber olurdu" dediği nakledilmiştir.²⁹¹

Adî b. Müsâfir'in şöhreti zamanla artmış ve hakkında aslı olmayan sıra dışı rivayetler de ortaya çıkmıştır. Şeyh Adî hakkındaki bu rivayetler, onun doğumundan başlayıp sonraki yaşantısını da kapsamaktadır.²⁹²

Şeyh Adî daha hayattayken bazı hikâyeler anlatılmaya başlanmıştır. Nitekim Şeyh'in arkadaşı olan Hammad'a nispet edilen bir rivayete göre, Şeyh Adî'nin bir ata bindiği ve ölene dek ondan inmediği söylenir. Devamında, gündüzlerini oruçla gecelerini zikirle geçirdiği aktarılır. Şeyh Adî bunları duyunca halkın algısını yıkmak adına karşılırlarına geçip yemek yemiştir. Ama onun bu hareketi de, o dönem yaygın olan tasavvufî bir dille izah edilmeye çalışılmıştır. Ölümünden sonra da rivayetler arta-

²⁸⁹ Yusuf Öz, *Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007), s.14; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.13.

²⁹⁰ Çakar, *Yezidilik*, s.34-35.

²⁹¹ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s.45.

²⁹² Buna göre Şam'ın Beytfar köyünde ikamet eden Şeyh'in babası Musafir bir gün hanımdan habersiz evden ayrılarak ormana gider. Orada 30 yıl yaşar. Bir gece rüyasında evine, hanımına dönmesi gerektiğini görür. Çünkü Allah ona şanı her tarafa yayılmış bir çocuk nasip edecektir. Bu rüyadan dolayı evine dönen Musafir'i hanımı içeri almayıp minareden tüm halka eve döndüğünü haber vermesini ister. Bunun üzerine Musafir minareden eve döndüğünü duyurur ve bu gece kim eşyle birlikte olursa veli bir çocuğunun olacağını söyler. Bu gecenin ardından Şeyh Adî dünyaya gelir. Bkz. Öz, *Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, s.15.

rak devam etmiştir. Her gece iki hatim yapması, kendi yetiştirdiği meyvelerden yemesi, ürettiği pamuktan giyinmesi, dağların yerini değiştirebilmesi, müritlerin göğsüne elini koyup Kuran'ı ezberletebilmesi, her türlü vahşi hayvana söz geçirebilmesi, kapalı kapıları sırlı kelimelerle açabilmesi, kendisinin ve müritlerinin cennete gireceğine dair Allah'tan şahadetname alması, susuz topraktan su çıkarabilmesi, hastaları iyileştirebilmesi, ölümlerle konuşması, ölümleri diriltmesi, muhatabın zihnini okuyabilmesi, körlerin gözünü açabilmesi, istediğinde kendini görünmez kılması, müritlerin her hallerinden haberdar olması hatta uyurken yataklarında kaç defa döndüklerini dahi bilmesi, nehirleri tersten akıtabilmesi, uzak diyarlardaki olaylardan haberdar olması, gökte nurdan bir vasıtayla uçabilmesi, ölümlerle konuşması, uzaktaki bir insanın ne düşündüğünü bilmesi, Kâbe'nin her gece onun ziyaretine gelmesi, uzak mesafeleri kısaltması ve verimsiz toprakları verimli hale getirmesi zikredilen rivayetlerden bazılarıdır.²⁹³

İlerleyen süreçlerde Şeyh Adî, menkıbevi bir kişilikten arındırılmış ve onun lâhûti yönüne vurgular yapılmıştır. O, meleklerin dahi kendisine secde ettiği mutlak ölümsüz Tanrı'ya dönüşmüştür. "Gökyüzü, semavi âlemin hükmü Allah'a, yeryüzü âleminin hükmü Şeyh Adî'ye mahsustur." gibi ifadelerle itikadi noktada yüceltilmiştir. İtikadi noktadaki yüceltme ibadetlere de yansımıştır. Lâleş'teki zaviyesi hac mahalli olarak görülmeye başlanmıştır.²⁹⁴

Yezidilerde Şeyh Adî'ye atfedilen kutsiyet dışında yedi büyük meleğin her bin yılda bir bedenleşmesinden oluşan şahsiyetler de kutsal kabul edilmiştir. Allah, kâinatı yarattıktan sonra göklere çekilip yeryüzündeki tüm işlerin idare ve sevkini, bu yedi meleğe devretmiştir. Bundan dolayı Yezidilerce bu melekler Tanrı-melek şeklinde kabul edilmiştir. Bu meleklerin en büyüğü Azazil'dir.²⁹⁵

Yezidilerin dinleri "meleklerin dini" olarak da adlandırılmaktadır. Hüdâ, Pazar günü Azazil meleğini yaratmıştır. Bu tüm meleklerin başı Emin Cebrail ya da diğer bir ifadeyle Melek Tavus'tur. Tanrı meleklerin her birini haftanın ayrı bir gününde yaratmıştır. Pazartesi günü, Dardail

²⁹³ Metin, Bozan, *Şeyh Adî b. Müsâfir Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezidi İnanıcındaki Yeri*, Nûbihar Yayınevi, İstanbul 2012, s.75-76; Çakar, *Yezidilik*, s.34-35.

²⁹⁴ Bozan, *Şeyh Adî b. Musafir Hayatı*, s.103-104.

²⁹⁵ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s.66

meleğini yaratmış, onun dünyadaki tezahürü Şeyh Hasan'dır. Salı günü, İsrail meleği yaratmış, onun dünyadaki tezahürü güneş meleği olarak da nitelenen Şeyh Şemseddin'dir. Çarşamba günü, Mikail'i yaratmış, onun bedenleşmiş hali Şeyh Ebu Bekir'dir. Perşembe günü, Cebrail'i yaratmış, o dünyada Seccâdin şeklinde görünmüştür. Cuma günü, Şemmail'i yaratılmış, o da dünyada Şeyh Nasirüddin olarak görünmüştür. Son olarak ise Cumartesi günü, Nurail'i yaratmış, o Yezid b. Muaviye veya Şeyh Fahreddin olarak bedenleşmiştir. Bu melekler ezeli olup Allah'ın hükümlerinin dünyadaki uygulayıcılarıdır.²⁹⁶

2.1.5. Bahâîlerde Kişi Kültü

Bahâîler Tanrı'nın bir, tek ve eşsiz olduğuna inanmakla beraber onun peygamberlere ve özellikle Bahâullah'a hulul ettiğine inanmaktadırlar.²⁹⁷ Nitekim Bahâî inanisinde evreni ve içindekileri yaratan Allah'tır. Evren O'nun emriyle var olup şekillenmiştir. Ancak varlığı öncesiz ve sonrasız olan Tanrı'yı ölümlü canlılar tam manasıyla kavrayamazlar. Örneğin bir masa kendini yapan marangozu yansıtsa da, onu kavrama yeteneğine sahip değildir. Bunun gibi mertebeler halinde yaratılan varlık âleminde alt mertebedeki bir varlık, üst mertebeyi idrak edemez. Bitkiler âlemindeki bir canlı, hayvanlar âlemindekini kavrayamadığı gibi, hayvanlar âlemindeki bir canlı da daha üst mertebede olan insanları kavrayıp idrak edemez. Aynı şekilde biz insanların da sınırlı aklıyla Allah'ı anlaması mümkün değildir. İnsanlar Allah'ı ancak mazharları vasıtasıyla bilebilirler.²⁹⁸

Mazhar kelimesi, daha önce bilinmeyen bir şeyi ortaya koymak, göstermek anlamına gelen "izhar" kelimesinden türetilir. Bahâî inanisinde Allah'ın iradesini ve sözünü fertlere gösteren ilâhî varlıklar anlamına gelmektedir. İnsanlar da onları dinledikleri ölçüde Allah'ın çağrısına cevap vermiş olmaktadır.²⁹⁹

²⁹⁶ Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s. 48-49; Hatice Küpra Ergun, *Yezidilerde Sosyo-Kültürel Hayat Ve Din Viranşehir Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008), s. 17; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.46.

²⁹⁷ Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.40; İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.210.

²⁹⁸ *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.35-36-37; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.40-43.

²⁹⁹ Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.152; İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s. 210. Mazhar kavramına fiziki alemden güneş ışınlarını mükemmel bir şekilde yansıtan şeffaf temiz

Bahâîlere göre, Allah gerçek manasıyla insanoğlunun idrakinin ötesinde olsa da, insanın yaratılış amacı onu tanıyıp sevmektir. Tanrı hakkındaki bilgiler, Tanrı'nın mazharları olan ilâhî elçiler vasıtasıyla edinilmektedir. Bahâî inanışındaki Tanrı mazharları, Hz. İbrahim, Krişna, Zerdüş, Hz. Musa, Buda, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve yakın tarihte zuhûr eden Bab ve Bahâullah'dır.³⁰⁰

Zikredilen ifadelerden de anlaşıldığı üzere Bahâîlik'te Tanrı, peygamberlere zuhûr etmiştir. Onların şahsında kendisini göstermiştir. Böylece peygamberlerin de beşerî ve ilâhî olmak üzere iki yönleri söz konusu olmuştur. Beşerî yönüyle yer, içer, toplum hayatına katılırlar. İlâhî yönleri ise Tanrı'nın mazharı olmalarıdır. İnsanlar onunla konuşurken Tanrı'yla konuşmuş gibi; Ona secde ettiklerinde Tanrı'ya secde etmiş gibi olmaktadırlar.³⁰¹

2.1.6. Alevîlerde Kişi Kültü

Günümüzde Alevîler, "ulûhiyet" anlayışı noktasında Sünni inancı bağli olduklarını belirtmekle birlikte tarihi geçmişlerinden de tamamen kopmayıp çevre kültürlerden de etkilenen esnek bir yapıda olmuşlardır. Bu etkilenme Allah'ın Hz. Ali'ye hulul etmesine kadar farklı boyutlara ulaşmış olsa da, Alevî akidesinin ağırlıklı kısmı, yüzeysel bir "vahdet-i vücud" düşüncesine dayanmaktadır.³⁰²

ayna örneğini verebiliriz. Güneş hayat kaynağıdır. O olmasaydı hayat olmazdı. Ama güneş dünyaya inemez veya biz ona yaklaşamayız. Fakat onu yansıtan temiz bir ayna da onun suretini temaşa edebiliriz. Aynalar için güneştir denilmez fakat güneşi tüm akisleriyle yansıtan da bu aynalardır. Bu aynalarda Tanrı Mazharı diye isimlendirdiğimiz ilâhî şahsiyetlerdir. Bu sebeple onlara secde edildiğinde Tanrı'ya secde edilmiş olur. Bahâullah Abdülbahâ'ya ithafen söylediği "Aziz ve Hakim olan Allah'tan, latif ve habir olan Allah'a" sözlerinde Tanrı Mazharı olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Bahâî Dini Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.40.

³⁰⁰ İpek, *Bâbilik ve Bahâîlik*, s.210; *Bahâî Dini Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.35-36-37. Bu noktada Bahâullah'ın şu sözleri dikkat çekicidir: "Bu Kutsal Aynaların her biri ve hepsi evrenin merkezi, küresi, ruhu ve en son maksadı olanın dünyadaki yorumcularıdır. Bilgilerini ve güçlerini ondan alırlar, hükümranlıkları ondan gelir. Yüzlerinin güzellikleri sadece O'nun cemalinin yansımasıdır ve vahiyler O'nun ölümsüz celalinin bir işaretidir." Bkz. Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.40-43.

³⁰¹ Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.44.

³⁰² Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s. 89; Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.176.

Vahdet-i vücud, gerçekte varlığın sadece Allah olduğunu, yaratılan her şeyin O'nun tecelli ve zuhûrundan ibaret bulunduğunu kabul eden düşünce sistemidir. İslâm düşünde tarihinde birçok kişiyi ve grubu derinden etkileyen bu düşünce Alevî-Bektaşî çevrelerinde de etkisini göstermektedir. *Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyetnâmesi*³⁰³nde, *Abdal Musa Vilâyetnâmesi*³⁰⁴nde vahdeti vücud izleri görünmezken, *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*³⁰⁵nde ve temel erkân kitabı olan *Buyruk*'ta bu yönde azımsanamayacak kadar fazla ifade söz konusudur. Ayrıca yedi büyük ozandan olan Nesimî'nin şiirlerinde de vahdeti vücud anlayışı ağır basmaktadır. Divanının ilk şiirlerinden itibaren bu etki hissedilmektedir. Divanında her şeyin hak olduğunu ve "ene'l-hak" dediğini anlatan ifadeler mevcuttur.

"Küllî yer ile gök Hak oldu mutlak

Söyler def ü çeng ü ney enelhak

Maşuk ile âşık oldu bir zat

Mahv oldu vücûd-ı nefy ü isbat"³⁰⁶

Nesimî ile başlayan bu etki Viranî ile devam etmektedir. Tanrı'nın, vahdeti vücud anlayışı çerçevesinde algılanışı, yedi büyük ozandan Kul Himmet ve Pis Sultan Abdal tarafından ve ardından aynı gelenekten gelen Kul Veli, Mir'ati, Süruri, Derviş Mehmet, Fakir Edna gibi şairler tarafından da devam ettirilmektedir.³⁰⁷

Vahdeti vücud anlayışına ek olarak bazı Alevî kaynaklarda Hz. Ali'nin ilâhlığına da vurgu yapılmıştır. Temel kaynakları olan menâkıbnâmelerde ve *Buyruk*'ta Hz. Ali'nin ulûhiyetine dair açık ifade-

³⁰³ Hacı Bektaş-ı Veli Vilâyetnâmesi, Hacı Bektaş'ın hayatına hasredilmiş, XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. yüzyılın ilk yarısında kaleme alınmış Alevî menâkıbnâmelerinin en meşhurdur. Bkz: Ahmet Yaşar Ocak, "Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, c.14, s.471-472

³⁰⁴ Abdal Musa Vilâyetnâmesi, onun görüş ve düşünceleri etrafında vefatı sonrası sevenleri ve müritleri tarafından onun hayatı etrafında sözlü ve yazılı rivayetlerden oluşan eser. Bkz: *Abdal Musa Velâyetnamesi*, nşr. Abdurrahman Güzel, Ankara 1999.s.140.

³⁰⁵ Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi, onun görüş ve düşünceleri etrafında vefatından sonra sevenleri ve müritleri tarafından oluşturulmuş sözlü ve yazılı rivayetlerdir. Bkz: *Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, nşr. Abdurrahman Güzel, Ankara, 1999, s.59-67.

³⁰⁶ Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.178; Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, s.90-93.

³⁰⁷ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*, s.97.

ler mevcut değildir. Fakat Nesimî'nin yazdığı şiirler başta olmak üzere, çeşitli şiirlerde Hz. Ali'nin ulûhiyetine dair ifadeler de yer verilmiştir. Nitekim Nesimî'nin hurûfîlik³⁰⁸ ve vahdeti vücud anlayışıyla dolu olan *Divanı*'nda on beyitten oluşan bir şiirinde Hz. Ali için "Ali evvel, Ali âhir, Ali zâhir, Ali bâtın" sözleri bulunmaktadır.³⁰⁹ Devamında Allah'ın isimlerini Ali'ye izafe ederek onun "Rahman, Rahim, Vahid, Ehad, Ferd, Samed" olduğu belirtmektedir.³¹⁰ Derviş Ali de "Men Ali'den gayrı Tanrı bilmezem." ifadelerini kullanmaktadır.³¹¹

Yedi büyük ozandan olan Viranî'nin Hz. Ali'ye ilâhlık atfeden şiirleri ise diğer şairlere nazaran daha fazladır. O da tıpkı Nesimî, gibi Hz. Ali'yi evvel, ahir zâhir, bâtın olarak nitelemekte ve onun için suret-i rahman, suret-i sübhan ifadelerini kullanmaktadır. Fars dilinde ilâh anlamına gelen "yezdân" ifadesini de Hz. Ali için kullanıp onu "Hem şüphesiz yezdânımız" diye anmaktadırlar. Yine Fars kültüründe Allah anlamında kullanılan "hüda" kelimesini de "Ali'dir bil hüdadır ayn-ı mutlak" şeklinde kullanmıştır. Onun; "*Es-selam ey on sekiz bin âlemi /Es-selam ey var eden canım Ali.*" beyti de bu ifadeleri desteklemektedir.³¹²

Nesimî ve Viranî kadar yoğun olmasa da Hz. Ali'ye ilâhlık atfeden ifadeleri Şah İsmail Hatayı ve Pir Sultan Abdal'da kullanmıştır. Pir Sultan bir şiirinde şöyle demektedir:

Gafil kaldır şu gönülden gümanı

Bu mülkün sâhibi Ali değil mi

Yaratmıştır on sekiz bin âlemi

*Rızıkların veren Ali değil mi?*³¹³

³⁰⁸ Hurûfiliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanır. Fazlullah Hurûfî ö.(796/1394) İslamî gelenek içinde bâtınî düşünceler ışığında bu anlayışı sistemleştirip fırka halinde yayan kişidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hüsamettin Aksu, "Hurûfîlik," *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, c.18, s.408.

³⁰⁹ İlyas Üzümlü, "Nesimî", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 2007, c.33, s.5.

³¹⁰ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.111.

³¹¹ Yağmur Say, "İnançsal ve Yaşamsal Temel Üzerine Kurumsallaşan Sevgi ve Barış Anlayışları Anadolu Alevîliği ve Nusayrîlik", Yayına Hazırlayan: Mehmet Karasu, *Nusayrîlik ve Çok Kültürlülük*, Karahan Kitabevi, Adana 2012, s.80.

³¹² Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.112.

³¹³ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.113.

Alevîlik-Bektaşîlik üzerine araştırmalar yapan Melikoff'da kitabında açık bir şekilde bu kimselerin Ali'yi, Allah'ın mazharı olarak gördüklerini söylemektedir. Nitekim bu geleneğe göre, Ali, değişik zamanlarda değişik suretlerde görünebilir. Bu suretlerin başında Hacı Bektaş gelir. Abdal Musa bir dörtlüğünde şöyle demektedir:

Güvercin donuyla Urum'a uçan

İmamlar evinin kapısını açan

Cümle evliyalar üstünden geçen

Var mıdır hiçbir er Ali'den gayrı.

Belirtilen dizelerdeki rivayetlere göre, Hacı Bektaş'ın Horasan'dan Rum diyarına güvercin olup geldiği ve Ali ile Hacı Bektaş'ın aynı kişi olduğu ima edilmektedir.³¹⁴

Alevîler arasında Hz. Ali hakkında çeşitli efsaneler de anlatılmaktadır. Bunlardan birine göre, Ali daha bebekken kerametler göstermeye başlamıştır. Beşiğinden kalkıp annesinin yüzüğünü almıştır. Büyüyüp delikanlılık çağına gelince de annesine yüzüğü alanın kendisi olduğunu söyleyerek, yüzüğü ona geri vermiştir. Annesi de yıllar önce bir bebeğin büyük adam olup ondan yüzüğünü aldığını hatırlayınca oğluna tabi olmuştur.³¹⁵

Bektaşîler arasında Ali haricinde beşer üstü olduğuna inanılan bir diğer şahıs da Hacı Bektaş-ı Veli'dir. Onun hakkında da, onu tazim eden rivayetler söz konusudur. Bunlara göre Hacı Bektaş, Anadolu'ya geldiğinde yanık dut dalı yeşermiştir. Bu olay Alevîlerin temel kaynaklarında biri olan *Vilâyetnâme'*de ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Bunun dışında ayağının altından elma ağacının yeşermesi, kırmızı beyaz çiçeklerin çıkması ve bunun gibi pek çok kerametler anlatılmıştır.³¹⁶

Bektaşîler arasındaki yaygın inanışa göre Hacı Bektaş-ı Veli, Ali'nin sırrı olarak da görülür. Rivayetlere göre, Hacı Bektaş-ı Veli'nin şeyhi Lokman-ı Perende, hacdan dönükten sonra Horasan Erenleri onu ziyarette gelirler. O zaman Hacı Bektaş ile ilgili duydukları kerametlere bir türlü inanmazlar. Çünkü yaş itibarıyla küçük olan bir çocuk keramet göste-

³¹⁴ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s.103-104.

³¹⁵ Çubukçu, "Yaşayan Alevîlik", s.69.

³¹⁶ Soltani, "Serencam, Velayetname ve Buyruk'ta Alevîlerin Ortak İnançları", s.260.

remez. Bunun üzerine Hacı Bektaş Ali'in Sırrı olduğunu söyler. Buna delil olarak da, Hz. Ali'de de bulunduğu rivayet edilen avucunun içindeki yeşil renkli bir beni onlara gösterir. Ayrıca Ali'nin alnını parlatan bir işaret, Hacı Bektaş-ı Velî'nin de alnını bir yıldız misali parlatır.³¹⁷ Bektaşîler arasında yaygın olan bu kanaate göre Hacı Bektaş-ı Velî de Hz. Ali gibi beşer üstü bir varlıktır.

Sonuç olarak, İslâmi gelenekte insan, yalnızca Abdullah (Allah'ın kulu) olarak kabul edilmektedir. Ancak Bâtınî dini mezheplerde bu anlayış farklılaşmakta bazı insanların kulluktan sıyrılarak bizzat Tanrı'nın veya meleklerin bedenleşmiş hali olduğuna inanılmaktadır. Bunun dışında bazı kişilerin de insanüstü özelliklerinin olduğuna ve kerametler gösterdiğine inanılmaktadır. Çalışmamızın bu kısmında da, Bâtınî mezheplerde insanüstü olduklarına inanılan kişilere dair örnekleri "hac" ibadetinin öncülü bağlamında olması hasebiyle inceledik. Bir sonraki kısımda ise hac ibadetiyle devam edilecektir

2.2. HAC

"Hac", kelimesi sözlükte "yönelmek, kastetmek" anlamlarına gelmektedir. Fıkıh literatüründe ise hac, "Mekke şehrindeki Kâbe'yi ve civarındaki kutsal sayılan özel yerleri, tayin edilmiş bir vakitte usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menâsikleri yerine getirmek" demektir.³¹⁸ Ancak hac ibadeti sadece İslâm'a özgü bir ibadet değildir. Zira İlâhî ve beşerî tüm inanışlarda "hac" manasında bir kutsal mekân mefhumuyla ve bu mekânların ziyaret edilme kültürüyle karşılaşmaktadır. Nitekim benzer şekilde Bâtınî dini yapılanmalarda da "hac" ibadetinden bahsetmek mümkündür. Ancak bu ibadet, İslâm geleneğindeki gibi belli bir mekânda ve zamanda gerçekleşen bir ibadetten ziyade, farklı inanç ve kültürlerdeki gibi daha çok sonradan kutsallaştırılmış kişiler ve bunların türbe ve mezarları gibi mekânlar üzerinden ifâ edilmektedir. Bu bağlamda, batını dini yapılanmalarda "hac" ibadeti, İslâm geleneğinden dönüşmüş yeni formlarıyla birlikte başlı başına özel bir anlamı ifade etmektedir. Zira "hac" mekânı olarak görülen bu mekânlar, mezhebi bir kimliğin gelişmesinde ve mezhebe yönelik aidiyetin güçlenmesinde önemli bir misyonu icra etmektedirler.

³¹⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnancının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s.183; Say, "Anadolu Alevîliği ve Nusayrîlik", s.54.

³¹⁸ Ömer Faruk Harman, "Hac", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1996, c.14, s.382.

2.2.1. Nizarî İsmâîlîlerde Hac

Nizarî İsmâîlîlerinde hac ibadeti, İslâm geleneğindeki aslî unsurlarından tamamen dönüşmüş ve kişi kültü bağlamında gelişmiştir. Zira Nizarîler’de “hac” sadece zamanın imamı kabul edilen Ağa Han’ı ziyaret etmekten ibarettir. Nitekim onlar, Ağa Han’ın sıklıkla bulunduğu İran beldesi, Bombay ve Marsilya taraflarına doğru seyahat etmeyi dini bir vecibe olarak görmektedirler.³¹⁹ Ancak Nizarîler, Şii gelenekle benzer şekilde, kutsal olduğuna inanılan Kerbelâ ve Necef ziyaretlerine de oldukça önem vermektedirler.³²⁰

Geçmişteki bazı dönemlerde, Nizarîlerin hac vazifesi için Mekke’ye gittiğine dair rivayetler de söz konusudur. Fakat zaman geçtikçe meydana gelen fikişel farklılaşmalar, hac vazifesi için Mekke ve Medine’nin ziyaretinin tamamen terk edilmesine neden olmuştur. Onlara göre diğer Müslümanların Mekke’yi ziyaret etmelerinin sebebi de, Hz. Ali’nin orada doğmasından kaynaklanmıştır. İsmâîlî ginanlara³²¹ göre, Hz. Ali’nin annesi ona hamileyken Kâbe’de ibadet esnasında sancılanmıştır. Etrafta da hiçbir evin bulunmamasından dolayı Kâbe’ye girmeyi düşünmüştür. Bu esnada, bir anda Kâbe’nin duvarı açılmış ve içeri girmiştir. İçeride ona cennetten görevli iki melek yardımcı olmuştur. Bu sebeple de diğer Müslümanlar hac vazifesini orada yerine getirmektedirler.³²²

2.2.2. Nusayrîlerde Hac

Nusayrîlerde “hac” ibadeti İslâm geleneğine göre oldukça farklılaşmıştır. Nitekim türbe ziyareti, hac ibadeti yerine ikame edilmiştir. Bu minvalde türbelerin mekânları da kutsal bir mekâna dönüşmüştür.³²³ Nusayrîlerde “hac” ibadeti sadece türbelerle de sınırlı değildir. Zira Hz. Ali’nin doğduğu evi ziyaret etmekte önemli bir hac farızası olarak değer-

³¹⁹ Topaloğlu, “İsmâîliyye’de İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme”, s.659; Öz, “İsmâîliyye Mezhebi”, s.624.

³²⁰ Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.88.

³²¹ Ginan, İsmâîlî ozan ve dâilerin Ali’nin ulûhiyetine dair yazdıkları şiirlerdir. Bu şiirler bestelenip şarkı şeklinde de terennüm edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Kaygusuz, “Alamut (Nizari) İsmâîlîliği ve Anadolu’da Yaşayan Alevîlik”, <http://www.ismailkaygusuz.com>

³²² Kadyrov, *Ağa Han İsmâîlîleri*, s.88.

³²³ Bulut, “Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik”, s.597.

lendirilmektedir.³²⁴ Her ne kadar Nusayrîlerin kendi kutsal mekânlarına gerçekleştirdikleri ziyaretler “hac” olarak değerlendirilebilse de, Suudi Arabistan’da çalışan bazı Nusayrîlerin Mekke’deki hac vazifesini yerine getirmek için diğer Müslümanlarla birlikte oraya gittiklerine dair bilgiler de mevcuttur.³²⁵

Nusayrîlerin Mekke’de yapılan hac ibadetine verdikleri öneme bakıldığında bu ibadetin onlar açısından en az îfâ edilen ibadetlerden biri olduğu anlaşılabacaktır. Zira Nusayrîler, hac ibadetine karşı olmamakla birlikte bu ibadeti yerine getirme noktasında istekli değillerdir.³²⁶

2.2.3. Dürzîlerde Hac

Dürzîlerde hac ibadeti İslâm geleneğine göre oldukça farklılaşmıştır. Hatta diğer Bâtınî mezheplerden farklı olarak Mekke-Medine’de gerçekleştirilen hac ibadetini, kendi ikame hac ibadetlerine meşruiyet kazandırabilmek için oldukça eleştirmişlerdir. Kendi ibadetlerini meşrulaştırmak adına da çeşitli temellendirmelere başvurmuşlardır. Bu noktada özellikle Hamza b. Ali, oldukça gayretli olmuştur. Nitekim o, risalelerinde hac konusunu ele alırken, öncelikle Mekke-Medine’nin artık neden hac mekânı olamayacağını ispatlama çabasına girişmiş, bunu da, “Oraya giden emniyette olur.”³²⁷ âyetinden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Zira o, Kuran’da Kâbe’de olanın emniyette olur denmesine rağmen, etrafında çok fazla İslâmiyet’le örtüşmeyecek hırsızlık, gasp gibi davranışların mevcut olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca o, haccın şartlarından olan ihram kıyafetinde bedeninin bir kısmının açık kalmasını, şeytan taşlama hadisesini, bir davet vuku bulmadan telbiye duasının okunmasını deliliğin bir türü olarak görmüştür. Hamza b. Ali bu açıklamalarından sonra ise el-Hâkim bi-Emrillah’ın uzun yıllar boyunca haccı yasakladığını ve Kâbe’nin örtüsünü yanında alıkoyduğunu ifade etmiştir. Ona göre bir şeyin örtüsünü çıkarmak, aslını ortaya koymak anlamına gelmiştir. Bu bağlamda Hamza’ya göre, el-Hâkim hac ibadetinin özünde arzu edilen

³²⁴ Güngör, “Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, s.63.

³²⁵ Türk, *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.68.

³²⁶ Türk, *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.68.

³²⁷ Al-i İmran, 3/97.

şeyin taştan Kâbe olmayıp başka bir şey olduğunu göstermek istemiştir.³²⁸

Zâhiri hükmü belirtilen şekilde nesh edilen hac, ilk İsmâîlîler tarafından bâtinî bir çerçevede değerlendirilmiştir. Nitekim İsmâîlîlerce benimsenen bâtinî hükümlere göre Kâbe çevresindeki 12 millik alanla birlikte, bâtinî daveti temsil etmektedir. 12 millik bölge, 12 hüccete; Kâbe, nâtık; Hacerü'l Esved, esasa; tavaf, 7 devrin ikrarına; vakfe, bâtin ehlinin nâtıkın bildirdiklerini bilmesine; Mina, nâtık ve esasın hududuna işaret etmektedir. Yine tavafın hacerü'l esvedden başlayıp onda son bulması da, esasın ilmi nâtıktan alıp yine ona teslim etmesine işaret etmektedir.³²⁹

Dürzîler ise hac ibadetini, ilk İsmâîlîler'in batını bir çerçevede ele aldıkları hac ibadetinden oldukça farklı bir yorum biçimiyle açıklamışlardır. Nitekim onlara göre, İblis'ten ve bütün şer güçlerinden uzaklaşma (et-Teberri mine'l-Ebalis ve't-Tağut) fikri, haccın yerine ikame edilmiş bir farzdır. Bu anlayışa göre zemmedilmiş nâtık ve esasların şeriatlarından teberri etmek gerekir. Bu yüzden Dürzî inanişından önceki tüm şeriatlar neshedilmiştir. Zemmedilmiş nâtık ve esaslara yakın olanlar Tanrı'nın tevhidi sınırlarından uzaklaşmış olurlar. Ayrıca Dürzîlere göre Kâbe, Allah'ın tevhididir. Dürzî, tanrı tasavvurunu temsil eder. Kâbe, Allah'ın arzuladığı konaklama yeri olduğu gibi muvahhitlerin ve Allah dostlarının da huzur bulduğu yerdir. Kâbe'nin Rabbine her daim ibadet edilme-lidir. O ki inanları korku ve şüpheden emin kılmıştır. Kâbe, tanrı tasavvurunu temsil ettiği için onun üzerini örten örtü de tevhid akidesini örten şeriatları ve onların nâtık ve esaslarını temsil eder. El-Hâkim, örtüyü kaldırarak tevhidi esasları ortaya çıkarmıştır. Muvahhitlerine de örtünün temsil ettiği önceki nâtık ve esaslarla ilişkilerinin kesilmesini emretmiştir.³³⁰

2.2.4. Yezidilerde Hac

Yezidilerin erken dönemlerinde, hac ibadeti için Mekke'ye gittikleri aktarılmaktadır. Ancak süreç içerisinde meydana gelen fikişel farklı-

³²⁸ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.343.

³²⁹ Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.343.

³³⁰ Öz, "Dürzîlik", s.503; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.180; Şenzybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.343-365.

laşmalarla birlikte, hac yeri Lâleş olarak değiştirilmiştir. Lâleş, Yezidiler nezdinde kutsal bir yerdir.³³¹

Lâleş'teki, hac ibadetinin odağında Adî b. Müsâfir'in Adeviye Zaviyesi olarak da bilinen türbesi yer almaktadır. Bu türbe, Türkiye sınırına 50 km uzaklıktadır. Her yıl Eylül ayının 15-20'si arasında, burayı ziyaret edenler hacı unvanı almaktadırlar. Bu ibadeti yerine getirmeyen kişiler ise, dini vazifesini yerine getirmemiş kabul edilmektedir.³³²

Yezidi bir kişinin hacı, Lâleş sınırlarına girdiği andan itibaren başlar. Nitekim hac sınırlarına girmeden gusül abdesti almak şarttır. Zira hac mahallinde boydan yıkanılmaz. Lâleş'teki türbelerde şefaât dilenirken, temiz olunması gerekir. Erkekler ve kadınlar nehir suyuyla yıkanıp günahlarından arındıktan sonra sancaklarını³³³ da yıkarlar. Bu esnada sazlar eşliğinde çeşitli ilahiler söylenir. Din adamları zikirler yapıp öğretici oyunlar oynar. Yıkanan sancakların suyu Lâleş vadisinin kutsal toprağıyla karıştırılıp "berat" adı verilerek kutsal çamur elde edilir. Her Yezidinin bu beratı yanında taşıması zorunludur.³³⁴

Yezidiler, mabede varmadan sırat köprüsü olarak isimlendirdikleri bir köprüden geçip mabede çıkarlar. Mabedin içinde su kaynağı bulunur. İçindeki suya da "Kaniye Spi" yani "beyaz su" veya "zemzem suyu" derler. Hacı adaylarının "Arafat" diye isimlendirdikleri dağda bir gece bekleyip bu bahsedilen zemzem suyundan içmeleri farzdır. Bazı uygulamalarda, Arafat Dağı'na çıkıldıktan sonra oradan Şeyh Adî'nin türbesine doğru koşu yarışı yapılır. Bu yarışta birinci gelen ayrıcalıklı bir konuma sahip olur.³³⁵ Hac sırasında beyaz elbise giyinmek gerekir. Kutsal topraklarda çıplak ayakla gezilmesi tavsiye edilir. Yalnız günümüzde Yezidiler sadece mabedin içinde yalın ayak dolaşmayı tercih ederler.³³⁶

³³¹ Bozan, *Şeyh 'Adî b. Müsâfir Hayatı*, s.107; Turan, "Yezidi İnanç Ve İbadetleri", s.166.

³³² Turan, "Yezidi İnanç Ve İbadetleri", s. 166.

³³³ Melek Tavus ve diğer büyük altı meleğin bir metre yüksekliğinde genellikle demir veya bronzdan yapılan heykellerine sancak adı verilir.

³³⁴ Öz, *Mardin Yezidileri İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, s.50; Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.66; Çakar, *Yezidilik*, s.146-147; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.71.

³³⁵ Bozan, *Şeyh 'Adî b. Müsâfir Hayatı*, s.108.

³³⁶ Turan, "Yezidi İnanç Ve İbadetleri", s. 166; Bozan, *Şeyh 'Adî b. Müsâfir Hayatı*, s.108; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.38-39; Aydın, "Yezidiler ve İnanç Esasları", s.66; Çakar, *Yezidilik*, s.146. Lâleş'te çıplak ayakla dolaşma hadisesi şöyle anlatılır. Rivayetlere göre Şeyh Adî'nin şöhretinin her tarafa yayıldığı bir zamanda Mir Hesin Meman adında bir şahıs bir

Hacı adaylarına “Sevdik” ve “Harise” adındaki yemeklerden pişirilip ikram edilir. Ayrıca özel bir önemi olan “Kaldûş Aşı” da yapılır. Bu yemek kesilen büyükbaş kurbanların temizlendikten sonra bütün şeklinde kazanda pişirilmesiyle yapılır. Etler piştikten sonra bazıları sıcak kazana elini daldırıp et parçalarından almaya çalışır. Kaynar kazanda elleri yandıkça hayır işlediklerine inanırlar. Hatta bu uğurda ölenlerin veli makamına çıktığı kabul edilir.³³⁷

Yezidilerin haccına genel olarak bakıldığında, Müslümanlar’ın hac ibadetiyle ciddi manada paralellik göstermektedir. Zira Lâleş’te îfâ edilen hac ibadeti, Müslümanların Mekke’de icra ettikleri ibadetin ana hatlarıyla büyük oranda benzerlik içermektedir. Nitekim Kâbe’ye mukabil Şeyh Adî türbesi, zemzeme karşılık Şeyh Adî’nin türbesinden çıkan su, her iki bölgede Arafat Dağı, Safa ve Merve’ye karşılık ise Cerime ve Birime’leri vardır. Hatta burayı mahşer meydanı olarak da kabul ederler. Ayrıca Lâleş’te de hacirü’l-esved taşı bulunur ve etrafında tavaf yapılır.³³⁸

2.2.5. Bahâîlerde Hac

Bahâîlerde hac ibadeti yerine getirilmesi gereken önemli ibadetlerden birisidir. Belirli bir vakit sınırlaması olmayan bu ibadet, maddi durumu

yük dolusu altın hediyesiyle Lâleş’e doğru yola çıkar. Yanındaki değerli mücevherlerle böbürlenerek içeri gireceği esnada Şeyh Adî tarafından kapıda bekletilmesi istenir. Mir Hesin bu duruma sinirlenerek “madem altına ihtiyacı yok o halde ben de geri dönerim” düşüncesiyle geriye döner. Dönüş esnasında Şeyh Adî’nin emriyle etraftaki dağlar taşlar altına dönüşür. Bu olay karşısında şaşkına dönen Mir Hesin, Şeyh’in kudretinin şahidi olan altınlara basmamak adına ayakkabılarını çıkarır çıplak ayakla Şeyh’in huzuruna koşar. Bu nedenle şeyhin türbesine çıkarken saygı amaçlı ayakkabılar Yezidiler arasında çıkarılır. Ayrıca kutsal yerlerin temiz tutulması da amaçlanmıştır. Bkz. Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.39.

³³⁷ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s. 166; Aydın, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, s.66; Çakar, *Yezidilik*, s.147; Bozan, *Şeyh ‘Adî b. Müsâfir Hayatı*, s.108. Burada kesilen kurban, Müslümanların hac ibadetlerini gerçekleştirdikten sonra kestikleri kurban ile benzerlik göstermektedir.

³³⁸ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s. 167; Aydın, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, s.66; Çakar, *Yezidilik*, s.147; Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.73; Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s. 56.

iyi olan tüm Bahâî erkeklere farzdır. Kadınların hac ibadetini eda etme gibi bir zorunluluğu yoktur.³³⁹

Bahâîler haccın farz kılınışının ardından “durumu müsait olanlar” kaydını da düşmektedirler. Bahâullah haccın farzlarını *Kitab-ı Akdes*’te şu şekilde belirlemektedir: Kendilerine izin verilebilecek kimselerin şu şartları haiz bulunmaları gerekmektedir; Birincisi, hacca gitmeye engel bir sağlık sorununun olmaması; ikincisi, yolculukta lazım olacak para gibi gerekli şeylerin tam olması; üçüncüsü ve en önemlisi bir kimsenin daha kendi yurdunda iken gideceği yerlerin idarecilerinden izin almış olması gerekir.³⁴⁰

Hacı adayları, Bahâullah’ın sürgündeyken Bağdat’ta oturduğu evi veya Bab’ın Şiraz’daki evini ziyaret ederler. Hacıların kendi konumlarına yakın olan mekânı hac ibadeti için seçmelerinde herhangi bir sakınca yoktur.³⁴¹ Fakat günümüzde İran ve Irak bölgesine giriş çıkışlarda sıkıntı yaşandığı için bu bölgelerin dışında yaşayan Bahâîler zikredilen yerlere gitmeyip hac mekânı olarak Bab’ın Hayfa’daki evini ve Bahâullah’ın Akka’daki kabrini ziyaret etmektedir.³⁴² Bahâîler, inanışlarının idari ve manevi merkezi olan bu bölgeleri ziyaret etmeden önce Yüce Adalet Evi³⁴³’yle irtibata geçip gitmek için izin alırlar. Osmanlı döneminde Bahâullah’ın Akka’da sürgünde olduğu 1868-1892 tarihleri arasında Bahâîler’in yaya halde Akka’ya Bahâullah’ı ziyaret için gittikleri aktarılır. Bahâullah, Akka’da vefat edip oraya gömüldüğünden beri Bahâîler namazlarını kılarken oraya dönerler.³⁴⁴

Adaylar saçlarını kazıtmadan, temiz elbiseler giyerek ve hacca özel dualar okuyarak hac yaparlar. Bu hac süresi dokuz gündür. Ayrıca hacı

³³⁹ İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.219.

³⁴⁰ İpek, *Bâbîlik ve Bahâîlik*, s.220; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.46; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.89.

³⁴¹ Özsuca, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, s.24.

³⁴² Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s. 47.

³⁴³ 1963’te İsrail’in Hayfa şehrinde kurulmuş olan kurum, Bahâî inanışının idari ve manevi merkezidir. Bu kurumun kurulmasını Mirza Hüseyin, Ali *Kitab-ı Akdes*’te emretmiştir.

³⁴⁴ *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.89; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.47.

adayları bu ibadetten sonra hacı ünvanına sahip olmakla beraber toplum içerisinde bu ünvanı pek kullanmazlar.³⁴⁵

Bahâî inanisında kutsal mekânları ziyaret etmek, manevi yolculuğun dışı yansımasıdır. Abdulbahâ yapılan hac ziyaretlerini değerlendiren, haccın alçakgönüllülükle ve adanmışlık ruhu ile yapılması gerektiğini açıklar. Aksi durumda yapılanın gerçek hac değil, bir tür gezi olacağını belirtmektedir. Ayrıca kutsal mekânları ziyaret etmek diğer inanışlarda olduğu gibi birçok ülke ve kültürden Bahâîleri bir araya getirip tanışma fırsatı da sunmaktadır.³⁴⁶

Bahâîler hac ibadeti için gittikleri mekânlarda kaldıkları süre zarfında Bahâullah, Abdulbahâ ve Şevki Efendi'nin kaldığı ev, hayatlarını geçirdikleri yerler, Bahâullah'ın ailesinin mezarının olduğu yer, Abdulbahâ'nın eşinin mezarının bulunduğu yer, inanışlarına göre kutsal olan emanetlerin bulunduğu arşiv binası, idari merkez olarak kullanılan mekânları da ziyaret ederler. Buraları ve çevrelerindeki bahçeleri gezip tefekkür etmek suretiyle hac ibadetini gerçekleştirmiş olurlar.³⁴⁷

2.2.6. Alevîlerde Hac

Alevî temel kaynaklarında hac ibadeti, Kâbe'nin haccı, gönül haccı ve de bâtinî karakterli yorumların ağır bastığı açıklamalara göre ziyaretlerin haccı şeklinde üç kısımda ele alınır.³⁴⁸

Bazı Alevî menakıbnâmelerinde Mekke'ye hac vazifesi için gidildiğine dair rivayetler mevcuttur. Fakat bunlar sınırlı sayıdadır. Genel kanaate göre hac, yerine getirilmesi gereken, zorunlu bir ibadet değildir. Kâbe, insanın gönlüdür. Bir gönlünü hoşnut etmek Kâbe'yi tavaf etmek gibidir. Alevîlerin yedi büyük büyük ozanlardan biri olarak kabul ettiği Nesimî, bu konuda bir şiirinde şöyle ifade etmektedir:

³⁴⁵ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler Ve İzahları*, s.24; Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.145; *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.89.

³⁴⁶ *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.89-90. Kutsal yerler hakkında Abdulbahâ "Buralar İlahi fazlın yoğunlaşarak taşıdığı yerlerdir. Çünkü kutsal ruhlar ve şehitlerle aydınlanmış yerleri ziyaret ettiğinizde orada hem maddi hem de ruhani bir huşu sizi kuşatır. İnsanın kalbi duyarlılık ve sevecenlikle dolar." demiştir. Bkz. *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.90.

³⁴⁷ *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.89-90.

³⁴⁸ Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.177; Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.180.

*Tavaf-ı Kâbe'nin gerçi sevabı çoktur ey Mevla
Gönül tavaf evidir çün tavafetmek ânu evla.*

Nesimî, beytinde Mekke'de bulunan Kâbe'yi tavaf etmenin sevabının çok olduğundan bahsetmekle birlikte hacı, tasavvufi noktada ele alıp asıl olanın insan gönlünü almak, onu hoş tutmak olduğunu söylemektedir. Allah'ın asıl mekânı insan gönlü kabul edildiğinden dolayı bir insanın gönlünü hoşnut tutmak hacca gitmeye bedeldir. Çünkü insan konuşan Kur'an'dır. Ayrıca Müminin kalbi Allah'ın aynası, hazinesi olarak kabul edilir. Yerlere göklere sığmayan Allah, insan gönlüne sığmıştır. Bu yüzden bir insanın kalbini kırmak Kâbe'yi yıkmakla eşdeğer kabul edilir. Yine bu yüzden eline, beline ve diline hâkim olmayan bir kişinin yüz bin kere de hacca gitse haccının kabul olmayacağına inanılır. Merzifonlu Kul Fakir de hac konusunda şöyle söylemiştir:

Hacı olmaz Beytullah'a varanlar

Bir mü'minin gönlüne girmeyince,

Didâr görmez dalalette kalanlar

*Mâsiva'dan elini almayınca*³⁴⁹

Makâlât'ta Kâbe'ye gitmek için kılavuz gerekir ama gönlün kılavuzu Allah'tır denilmektedir. Devamında da hac ibadetin bâtinî manaları zikredilmektedir. Hakkı batıldan ayırmak ihram giymeye, nefsin heva ve hevesini susturmak kurban kesmeye, yoldan taş kaldırmak şeytan taşlamaya, geçmiş ömür Safa'ya, gelecek ömür Merve'ye, geçmiş ömürde pişmanlık duyup gelecek ömrü ibadetle geçirmek, say ibadetine, devamlı tövbe istiğfar halinde olmak ise tavaf etmeye benzetilmektedir.³⁵⁰

Hacı eda etme manasında Bektaşîlerce gezilen türbeler arasında Hacı Bektaş'ın makamı bulunmakla beraber şeyh ve müşitlerin evleri de vardır. Bu evleri ziyarete giden taliplerin bin bir kere hacı ve gazi olduğuna ve tüm günahlarından arındığına inanılır. Nitekim Nevşehir'in Hacı Bektaş ilçesinin Hacı Beştaş-ı Veli türbesinde her yıl 15-17 Ağustos döneminde şenlikler düzenlenir. Türbe ziyaret edilip içindeki sandukanın etrafında tavaf yapılır. Tavaf dışında Mekke ve Medine'de gerçekleş-

³⁴⁹ Coşkun, "Sivas Alevîlerinin Din Anlayışına Sosyolojik Bir Bakış", s.224; Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.241-242; Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.177-178.

³⁵⁰ Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.180.

tirilen bazı ritüeller de burada sembolik olarak icra edilir. Türbe yakınındaki Çilehâne dağı, bazıları Arafat Dağı olarak isimlendirilip türbe sonrası bu dağı ziyarete giderler. Dağdan çıkan su onlar için zemzem suyu gibidir. Zemzem olarak da adlandırılır. Bunların dışında ilçe içinde Bektaşlar denilen bir yerde bulunan kaya, şeytan taşlama yeri olarak bilinir. Orada keçi koyun gibi kurbanlar da kesilir. Bu uygulamaları yerine getiren kişi de hacı olarak kabul edilir.³⁵¹

Alevîlik'te bütün bu anlatılan hac uygulamalarına dair bilgiler söz konusu olsa da, Alevîler arasında hac ibadetinin keyfiyetine dair ortak bir konsensus söz konusu değildir. Zira Alevî dedelerle yapılan bir röportajda Alevîlerde hac ibadeti var mı sorusuna dedelerin %65'i yok, %29'u ise var demiştir. Geri kalanlar bu konuda ise fikir beyan etmemiştir.³⁵²

Görüldüğü üzere Bâtınî dini mezheplerde hac ibadeti, İslâmî uygulamadaki Mekke'ye yapılan ziyaret ve orada yerine getirilen hac menâsiklerinden farklı olarak gelişmiştir. İslâm geleneğinde hac, belli bir mekân ve zamanda gerçekleştirilen ibadet iken Dürzîler haricindeki diğer Bâtınî dini mezheplerde sonradan kutsallaştırılan kişiler ve bunların türbeleri etrafında gelişen bir ibadet şekline dönüşmüştür. Bölümümün devamında hac mekânları haricinde bazı Bâtınî mezheplerce kutsal kabul edilen diğer türbeler incelenecektir.

2.3.TÜRBELER

Türbeler, ölenlere duyulan aşırı saygının bir vasıta yoluyla somutlaştırılması isteğinden kaynaklanarak oluşturulmuş yapılardır. Bu bakımdan türbe düşüncesinin alt yapısında, atalar kültü bulunmaktadır. Atalar kültüründe, ataya bizzat tapınma yoktur. Yapılan ritüeller, ölen kişinin ölümünden sonra ailesine yapacağı yardımdan kaynaklı korkuyla karışık saygı kapsamındadır. Onlara yiyecekler, kurbanlar sunulur, heykelleri yapılır, anıları için büyük taşlar dikilir.³⁵³

³⁵¹ Soltani, "Serencam, Velayetname ve Buyruk'ta Alevîlerin Ortak İnançları", s.315; İbrahim Arslanoğlu, "Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2001, s.51; Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.243-244; Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.180.

³⁵² Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.178.

³⁵³ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusu Alevîlik*, s.158.

Bâtınî dini mezheplerin bazılarında da, “hac” bölümünde bahsedilen kutsal mekânlara ilave olarak diğer türbelere de aşırı tazim söz konusudur. Bu noktada özellikle Nusayrîler’de yoğun bir türbe kültürüyle karşılaşmak mümkündür. Nusayrîler kadar olmasa da, Alevî-Bektaşî gelenekte de, türbelere tazim bir dini vecibe olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında sembolik olmakla birlikte Dürzîlerde de türbe anlayışı görülmektedir.

Hac ibadeti haricinde de ibadet maksadıyla Nusayrîlerde türbe ziyareti diğer fırkalara nazaran daha yaygındır. Bayramların kutlandığı adakların kesildiği mekânlardır. Türbe ziyaretleri Nusayrîlerde dini bir yükümlülüktür. Türbeleri genellikle kare planlı, kubbeli, beyaz badanalı ve taşandır. Beyaz ve yeşil renk hâkimdir. Beyaz günahsızlığı, yeşil ise Hızır ve İslâm’ı temsil etmektedir. Türbeler, kente hâkim yüksek tepelere yapılır. Türbe yakınındaki ağaçların ve suların kutsal ve şifalı olduğuna inanılır.³⁵⁴

Nusayrîlerde türbenin yapılma nedenleri arasında çeşitli sebepler söz konusudur. Nitekim bu sebeplerin en yaygınları; türbenin bulunduğu yere nur yağdığı, adına türbe yapılan evliya, ermiş veya velinin türbenin yakınından geçtiği, orada konakladığı düşüncesi Hızır’ın hikmeti olarak türbeden su fışkırması veya türbe makamının bulunduğu yerde herhangi bir ibret verici olay yaşandığına dair geçmişten aktarılan bilgilerdir. Ayrıca türbe mekânının isminin Kuran’da geçmesi, türbe sahibinin rüyalarda görülmesi veya bir isteğin gerçekleşmesi neticesinde türbe yapımının adak olarak adanması gibi nedenler de vardır.³⁵⁵

Nusayrîlerde türbeleri ziyaret etmek ibadet sayılmaktadır. Türbe ziyaretinde türbede yatan kişiden bir şey istenmez. Fakat onun şahsında Allah’a yalvarılır. Bu ziyaretler genellikle bir işin gerçekleşmesi, çocuk, mal-mülk, sahibi olmak, bir hastalığın iyileşmesi veya manevi huzur bulmak amaçlarıyla yapılabilir.³⁵⁶

Nusayrîlerde, türbelerde makama saygı kapsamında kapının öpülmesi, makam etrafında dönmek, türbe etrafında araçla dolaşmak, çiçek

³⁵⁴ Bulut, “Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik”, s.597; Türk, *Anadolu’nun Gizli İnançları Nusayrîlik*, s.67-159.

³⁵⁵ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi, İnanç Kimlik*, s.128; Türk, *Anadolu’nun Gizli İnançları Nusayrîlik*, s.180.

³⁵⁶ Türk, *Anadolu’nun Gizli İnançları Nusayrîlik*, s.156.

sunmak, türbeye bağış yapmak gibi çeşitli ritüeller söz konusudur. Nitekim makam öpülmeden önce ayakkabılar çıkarılır ve makamın kapısı üç defa öpülüp secdeye gidilir. Bunlara ek olarak ellerini önce makama sonra da yüzüne sürenler de vardır. Makamdan çıkılırken de yüz makama dönük olacak şekilde ve kapı öpülerek çıkılır. Bu türbede meftun bulunan kişiye karşı bir saygı göstergesidir.³⁵⁷

Makam etrafında arabayla dönme hadisesine ise sadece Samandağ Nusayrîleri arasında Hızır ile Hz. Musa'nın buluştuğuna inanılan türbe de rastlanılır. Bu ritüelde, türbenin etrafında arabayla üç defa dolaşılır. Bu uygulamanın amacı türbenin içerisinde dönemeyenlerin, dışından arabayla dönmesi olarak açıklanabileceği gibi aynı zamanda yeni evli çiftlerin mutlu bir başlangıç yapmaları, yeni araba alanların kaza ve belalardan korunmak için veya başka dileklerinin gerçekleşmesi adına gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.³⁵⁸

Türbe ziyaretlerinde, makama güzel kokulu çiçekler sunmakta bir tür saygı ifadesidir. Bu ritüelde, genellikle iğde çiçeği, gül veya zeytin dalı bırakılmaktadır. Bu uygulama bazen de dileğin gerçekleşmesi sonucu oluşan minnettarlığı göstermek için yapılmaktadır. Türbede bulunan para kasasına yapılan bağış da aynı şekilde türbeye gösterilen bir tür saygıdır. Nitekim bu bağışlar aracılığıyla, hem türbe bakıcısının ihtiyaçları giderilmekte hem de türbenin bakımı için gereken maddi destek sağlanmaktadır.³⁵⁹

Belirtilenler dışında kutsal türbe etrafında buhur, mum yakmak, dilek ağacına çaput bağlamak, taş veya para yapıştırmak, oyuncak bebek bırakmak, mektup bırakmak, boncuk takmak, nal veya çivi çakmak ve kismet açmak gibi ritüeller de söz konusudur.³⁶⁰

Hızır türbelerinde ibadet amaçlı namaz kılmak, Kuran öğretmek ve daha sağlıklı olmak amacıyla Kuran okuyup onu yüze sürmek, türbede bulunan ve şifalı olduğuna inanılan zeytinyağını vücuda meshetmek,

³⁵⁷ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanıcı*, s. 110-111; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.185-190.

³⁵⁸ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanıcı*, s. 110-111; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.185-190.

³⁵⁹ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanıcı*, s. 110-111; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.185-190.

³⁶⁰ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanıcı Nusayrîlik*, s.156.

ağrıyan yere şifa niyetiyle sağlık taşı sürmek, sırt ve kol ağrılarına iyi gelen mihrap şeklindeki çıkıntıya sırtını dayamak, kutsal ağacın gövdesindeki delikten geçmek veya çoklu makamlarda bulunan ortası boş mezarın baş kısmına başını koymak, hem ruhsal hem de bedensel sıkıntılardan kurtulmak için üç gün boyunca türbede uyumak gibi uygulamalarda yapılır.³⁶¹

Nusayrî inanişında, camilere alternatif olan bu mekânlarda yağmur duası gibi toplu namazlar da kılınmakta ve adak kurbanlarını buralarda kesmektedirler.³⁶²

Yukarıda zikredilen inanişların dışında Hızır türbelerine girilmeden uyulması gereken bazı kurallar da söz konusudur. Bu kurallara göre kirli olanların, başı açık olanların, makyajlı ve açık elbiseli kimselerin, sigara ve içki içmek isteyenlerin, günahkâr olup kötü yolda ısrar edenlerin girmesi yasaktır.³⁶³

Türkiye'deki Hızır türbelerinde seccade, başörtü, Kuran, halı, yastık, minder, zeytinyağı, mum, buhur, kap, kazan gibi alışılmışların dışında Türk bayrağı, Atatürk resmi, yeşil bayrak ve para kasası da bulunmaktadır.³⁶⁴

Dürzîlerde de türbe inanişi görülmektedir. Dürzî türbelerinin en önemlileri ise Lübnan'da Şuf Dağları'nda bulunan Eyüp Peygamber türbesi, Bekaa³⁶⁵'daki Şavane Ana Kabri, Şam'da bulunan Yahya Peygamber Türbesi, İsrail Karney Hattin yakınlarındaki Şuayb Peygamberin Türbesi, Onun yanında kızı Sara'nın makamı, Harsaf köyündeki Zekerriyya Peygamberin Türbesi, Asfiya köyündeki Muhammed b. Vehb el-Kureyşî'nin Türbesi, Kafr Yasif'³⁶⁶teki Makam Sidna'l-Hızır isimli türbelerdir. Bu kutsal mekânların idaresi için vakıflar kurulmuştur. Toplanan bağışların sevk ve idaresi Dürzî ruhani liderleri tarafından yapılmaktadır.³⁶⁷

³⁶¹ Keser, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, s.130; Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.116-117.

³⁶² Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusayrîlik*, s.67-69.

³⁶³ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.122.

³⁶⁴ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusayrîlik*, s.226.

³⁶⁵ Bekaa, Asi nehrinin doğduğu Lübnan'ın doğu kısmında yer alan bir vadinin ismidir.

³⁶⁶ İsrailin kuzey bölgesindeki bir Arap şehridir.

³⁶⁷ Ahmet Bağlıoğlu, *Ortadoğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018, s. 158. Gerard Russell, *Unutulmuş Krallıkların Varisler Orta Doğu'nun Yok Olan Dinlerine*

Alevî-Bektaşîler arasında hem hac mekânı hem de kutsal kabul edilen Hacı Bektaş-ı Veli türbesi önemli bir yere sahiptir. Ayrıntılarıyla zikrettiğimiz bu türbeye bazı Bektaşî Alevîler hac ibadetini ifa etmek için gitmektedir. Hacı Bektaş-ı Veli türbesine ek olarak Antalya'nın Elmalı ilçesindeki Abdal Musa Türbesi de Alevîler açısından önemlidir. Bunun haricinde Kerbelâ'daki Hz. Hüseyin'in türbesi ve Necef'teki Hz. Ali'nin türbesi de önemlidir. Ülkemizden az da olsa bazı Alevîler bu türbeleri ziyarete gitmektedir.³⁶⁸

Sonuç olarak Türbeler, Bâtınî mezheplerde kutsal kabul edilen mekânlar arasındadır. Türbelerin ibadet mahalli olma özelliği haricinde en önemli fonksiyonu grup aidiyetini destekleyip mezhep bütünlüğünü sağlamasıdır. Bu sebeple Bâtınî mezheplerin bu mekânları ziyaret etmenin fazileti üzerine pek çok söylemleri bulunmaktadır. Bu noktada oraları ziyaret edenlerin cennetle müjdeleneceği, hac sevabı kazanacağına değinilmektedir. Ayrıca türbelere özgü dinî ritüeller de geliştirilmiştir.³⁶⁹ Bölümümüzün devamında doğa kültleri, mezhepler üzerinden örneklerle ele alınıp incelenecektir.

2.4. DOĞA KÜLTLERİ

Bâtınî inanışlarda bazı yeryüzü ve gökyüzü cisimleri kutsal, tabiatüstü olarak algılanıp onlara farklı anlamlar yüklenmektedir.³⁷⁰ "Kült" ifadesi de, işte bu kutsal ve yüce varlıklara dua, kurban, sembol ve belirli merasimlerle sevgi ve bağlılık gösterip onlara tapınma anlamına gelmektedir. Bâtınî mezheplerde kutsal sayılan bu kültlerin başında ata, su, ağaç, dağ ve tepe, toprak, ateş, gökyüzü kültü gelmektedir.³⁷¹

2.4.1. Su Kültü

Nusayrîlerde, türbe çevresinde bulunan suların kutsal olduğuna bu bağlamda da şifalı olduğuna inanılır. Kutsal olan suların ağrıyan yerlere

Yolculuk, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.124; Mahmud Erol Kılıç, *Hermesler Hermes'i*, Sufi Kitap, İstanbul 2017, s.26. Ancak tekammusa inandıkları için bu mezarlar simgeseldir.

³⁶⁸ Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.244.

³⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Metin Bozan, "Kutsal Mekânların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2018, s.1233.

³⁷⁰ Soltani, "Serencam, Velayetname ve Buyruk'ta Alevîlerin Ortak İnançları", s.273-283.

³⁷¹ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*, s.43

sürüldüğünde ağrının geçeceği ve içildiğinde maddi ve manevi sıkıntılara iyi geleceği kabul edilir.³⁷² Ayrıca türbedeki makamın dibinden su çıktığına dair rivayetler de söz konusudur. Ancak bu suyun yalnızca hakiki, mümin, inançlı Nusayrîler tarafından görülebileceğine inanılır. Ziyaret sırasında bu kutsal sular şişelere doldurulup gelemeyen komşu ve akrabalara da götürülür.³⁷³

Yezidilerde de su kültü önemli bir yere sahiptir. Yezidilerin kutsal kitabı *Mushaf-ı Reş'*te "Yer gök yaratılmadan önce Allah denizlerin üzerinde mevcud idi. Yapmış olduğu kayıkla geziyordu." ifadeleri mevcuttur. Yezidilerce kutsal sayılan hatta Tanrı'nın simgesi olan su, pis işlerde veya taharetlenme de kullanılmaz. Yezidilerin kötü koktuklarına dair iddialar da, işte bu su kültüne dayanmaktadır. Hamam ve helaları kullanmama sebepleri arasında cinlerin o mekânlarda bulunması olsa da temelde su kültürünün olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³⁷⁴

Yezidilerde su kültü örneklerinden olan "Kaniya Spi" yani zemzem çeşmesi olarak da adlandırılan ve "hac" kısmında da bahsedilen kutsal bir su da vardır. Rivayete göre, Şeyh Adî Laleş vadisine geldiğinde orada sadece susuz bir mağara vardır ve orayı ibadet amaçlı kullanır. Bağdat'tan Şeyh Adî'nin yeteneklerini sınamak ve onun yeteneksiz olduğunu ortaya koymak için bir grup gelir. Abdest almak için Şeyh'ten su isterler. Şeyh Adî de ayağa kalkıp Tanrı'yı ve Melek Tavus'u yardım için çağırır. Sonra dağa dönüp emir verir. Dağ açılır ve içinden su fışkırır. Bu yüzden bu mekân hem Şeyh Adî'nin ibadet mahalli olması hem de su fışkırması sebebiyle Yezidiler arasında önemlidir.³⁷⁵ "Kaniya Spi" Yezidilerin simgesidir. Şeyh Adî'nin türbesini ziyarete giden Yezidiler, bu kutsal su ile abdest alıp bir nevi vaftiz uygulamasındaki gibi arındıklarına inanırlar. Her bir Yezidinin ölmeden önce bu su ile yıkanmasına özen gösterilir.³⁷⁶

³⁷² Yüze sürüldüğünde cilt hastalıklarına iyi geleceğine ve cildin güzelleşeceği düşünülür.

³⁷³ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.120; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnançları Nusayrîlik*, s.197.

³⁷⁴ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*, s.46.

³⁷⁵ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s.373.

³⁷⁶ Öz, *Mardin Yezidileri İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, s.57; Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s.374.

Alevîlerde de dağ, tepe, taş ve ağaçlardan sızan su, kutsaldır. Bu mekânlarda kutsal ruhların bulunduğu inanılır. Eski Türklerde kamların gökten yağmur ve kar yağdırdığına inanılmaktaydı. Aynı şekilde çubuk yöresindeki Alevîler arasında da dedelerin gökten yağmur yağdırdığı inancı vardır. Hz. Muhammed'in yağmur yağdırma mucizesinin devamı olarak onun soyundan gelen dedelerinde aynı şekilde yağmur yağdıracağına inanılmaktadırlar. Alevîlerde su kutsal olduğu için ona tükürmek, onu pisletmek günah sayılmıştır. Su kültünün bir tezahürü olarak da Tahtacı Alevîler, her yıl 5 Mayıs 6 Mayısı bağlayan gece, gün ağarmadan kutsal saydıkları nehirde yıkanmaktadırlar. Başlarına bahar dalları takan kadınlar, o geceden sonra dalları evlerini süslemede kullanılmaktadırlar. İnanışlarına göre bu su, bir yılın kötülüklerini ve yorgunluğunu almaktadır.³⁷⁷

Tahtacılar, benzer şekilde karın ağrısı geçmeyen çocukları için de ulu çaylara dua ederler. Bunun gibi Tokat'ın Zile ilçesine Şeyh Mahmut türbesini ziyarete giden Alevî kadınlar türbenin yakınındaki şifalı su çeşmesinin küvetine tülbentlerini koyup dilek tutarlar. Tülbent suda batarsa dileklerinin kabul olmadığına, batmazsa da kabul olduğuna inanırlar. Ya da aynı türbenin kubbesine elbiselerinden yırttıkları parçaları ıslatıp dilek tutup atarlar. Kumaş yapışırса dileğin kabul olduğuna yapışmazsa kabul olmadığına işaret sayarlar. Yine aynı türbenin toprağından evlerine götürmeleri, türbenin kapısından başlayıp taşını, toprağını öpmeleri, elbiselerinden kopardıkları bez parçalarını türbe demirine veya taşına, ağacına yapıştırmaları da Alevî adetlerindendir.³⁷⁸

2.4.2. Ağaç Kültü

Nusayrîlerde Hızır türbelerinin yanında dilek ağacı dışında kutsal olduğuna inanılan başka ağaçlar da söz konusudur. Bu ağaca türbeden yırtılan veya evden getirilen bir bez parçası bağlanarak dilekte bulunulur. Bez haricince elbise parçası, tespih, iplik veya başörtüsü de bağlanabilir. Mum dikilebilir. Eski Şamanist gelenekleri anımsatan bu uygulama türbenin koruması altına girmek, ona sığınmak anlamına gelir. Çoğunlukla asırlık olan bu ağaçların kesilmesi ve dallarının koparılması yasaktır. Kutsal ağaçların kesilmesinin kötü neticeler vereceğine inanılır.

³⁷⁷ Arslanoğlu, "Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler," s.32.

³⁷⁸ Cemil Pash, *Anadolu Alevîliği Tarihi Süreç*, NKM Yay., Konya 2013, s.193.

Kutsal ağacı kesmek isteyenlerin rüyalarında, Hızır'ı gördüğü ve ellerindeki bıçağın ikiye ayrıldığı da aktarılan rivayetler arasındadır. Türbe bahçesinde bulunan ağaçların meyvelerinin de kutsal ve şifalı olduğuna inanılır. Türbe de bulunan nar meyvesinin her derde deva olduğu, incir ağacının meyvesinin sütünün siğillere iyi geldiği, zeytin ağacının kutsallığının yanında zeytinyağının cilt hastalıklarına iyi geldiği kabul edilir. Gövdesinde delik bulunan zeytin ağacının deliğinden geçenlerin ise tüm sıkıntılarının biteceği düşünülür.³⁷⁹

Yezidilerde de, Şeyh Adî türbesinin etrafında bulunan ağaca, haram renk saydıkları mavi renk hariç olmak üzere bez parçaları bağlanıp dilek tutulur. Bu ritüel de ağırlıklı olarak çocuğu olmayan kadınlar tarafından gerçekleştirilir.³⁸⁰

Alevîler ise altında evliya mezarı olduğuna inandıkları ağaçlara çaput bağlayıp dilek dilerler. Cem ayinlerinde dedenin elinde ağaçtan yapılmış bir değnek bulunur. Bu değnek talibin omzuna değdirilerek Allah-Muhammed-Ali denilir. Talip böylece dualanmış olur. Erkân değneği denilen bu ağaç her köyde bulunur ve kutsal sayılır. Törenlerde değneği öpüp altından geçenlerin geçmiş günahlarının affolunacağına inanılır. Bazı dedelerin açıklamalarına göre ise bu uygulama, peygamberimizin miraçta yaşadıklarına dayanmaktadır. Temeli cennetteki Tuba ağacına dayanan erkân çubuğunun Hz. Peygamber'e Cebrail vasıtasıyla verildiği kabul edilir. Hz. Peygamber'in miraçtayken Allah'ın ona, sen bana isyan etme ben de sana zulmetmeyeyim dediği ve erkân çubuğuyla onun omzuna vurduğu aktarılır. Cem törenlerindeki erkân da bu inancı sembolize eder.³⁸¹

Bir Alevî kolu olan Tahtacılar da ormanda ağaç keserken mahcup bir edayla özür dileyerek keserler. Kesmeden önce de kurban kesip toplu bir şekilde yerler. Ayrıca Muharrem ayında ve Salı günlerinde ise ağaç kesmezler. Yeni bir işe başlanılacağı zaman ağaca dua ederler.³⁸²

³⁷⁹ Bulut, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrîlik", s.597; Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.120; Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusayrîlik*, s.198.

³⁸⁰ Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s.14.

³⁸¹ Arslanoğlu, "Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s.32-33.

³⁸² Ülkü Gürsoy, Türk Kültüründe Ağaç Kültü Ve Dut Ağacı, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012, s.48; Arslanoğlu, "Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s.33.

*Hacı Bektaş-ı Veli Vilayetnâmesi'*nde ağaçla ilgili çeşitli kerametler anlatılır. Buna göre Hacı Bektaş, Ahi Evran'la buluşunca gölgelik etmesi için asasını toprağa saplar. Asa, kavak ağacına dönüşür.³⁸³

Anadolu Alevîlerine göre, "ağaç" yurtlarını bulmalarında da onlara yardımcı olmuştur. Rivayete göre Ahmet Yesevî dut ağacından yapılmış asasını, Anadolu'ya atarak Hacı Bektaş-ı Veli'yi Anadolu'ya göndermiştir. Bu olaya binaen Alevî-Bektaşîler arasında, dut ağacı da kutsal bir konumdadır.³⁸⁴

2.4.3. Dağ, Tepe ve Toprak Kültü

Nusayrîlerde Hızır türbelerinin geneli kente hâkim tepelere, dağların yüksek kesimlerine inşa edilir. Türbelerin yüksek yerlere inşa edilmesi Nusayrîlerde "dağ" kültürünün olduğunu gösterebilir.³⁸⁵

Nusayrîler'in Hızır türbelerinde "taş" ve "kaya" kültürlerine de rastlanmaktadır. Rüyada görülen ya da üstüne nur yağan bir kaya parçası Hızır türbesinin tespitinde önemli bir işarettir. Hızır türbesinin olduğu yerde, daha önce bir kayanın olduğu inancı da Nusayrîler arasında yaygındır. Hatta denizin içerisinde bulunan bir kaya parçasının da Hızır türbesi olduğuna inanılmaktadır. Bu kayanın bulunduğu yerlere de sürekli nur yağdığına inanılmakta ve orasıyla ilgili çeşitli rivayetler aktarılmaktadır. Bunun haricinde Hızır türbelerinde bulunan silindirik biçimdeki "sağlık taşı"³⁸⁶ adı verilen taşın da kutsal olduğuna inanılmaktadır. Bu taşın hemen hemen tüm Hızır türbelerinde bulunmaktadır.³⁸⁷

Yezidilerde ibadetin mekânla ilişkisi oldukça fazladır. Nitekim onlar, Şeyh Adî türbesinden alınan "Berat" adı verilen toprağı, yanlarında taşımayı dini bir vecibe olarak görürler. Onlara göre bu berat, Şeyh Adî'nin gizemidir. Kendi zenzem sularıyla karıştırılarak yapılan beratlar, Yezidiler için beraati elde etme vesilesidir. İnançlarına göre bir Yezidi hayatı bir tehlike anında bu kil topraktan olan beratı tutup Melek Ta-

³⁸³ Gürsoy, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü Ve Dut Ağacı*, s.48.

³⁸⁴ Arslanoğlu, "Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s.33.

³⁸⁵ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnanç Nusayrîlik*, s.169.

³⁸⁶ Mermerden özel olarak üretilen silindirik biçimindeki taşın ağrıyan yerlere sürüldüğünde şifa vesilesi olacağına inanılır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hüseyin Türk, "Hatay Türbe İnançının Sağlık Antropolojisi Açısından İncelenmesi", *Millî Folklor*, 2012, s.91-104

³⁸⁷ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanç*, s.122.

vus'tan yardım dilerse, dileği gerçekleşir. Kutsal kabul edilen bu toprağın evlilik ve defin işlemleri gibi törenlerde de yanlarında bulundurulması zorunludur. Bu toprak, ölmeden önce ölüm döşeğindeki kişinin dudağına da sürülmektedir.³⁸⁸

Beratları gelir kaynağına çeviren bazı din adamlarına göre beratlar birçok hastalığa şifadır. Bir Yezidi hap boyutunda ondan yuttuğu zaman, bir yıl boyunca hastalıklardan korunmuş olur ve Melek Tavus'un nimetiyle nimetlenmiş kabul edilir.³⁸⁹ Benzer şekilde, iki kişi kavga ettiğinde, yenen kişinin yanındaki beratı sayesinde yendiğini düşünülür. Beratin kişiye kabiliyet, kutsiyet verdiği ve kişinin yapacağı işlerinde beratı sayesinde güç kazandığına inanılır. Bu haldeki bir Yezidi kirlenip günahkâr olmaz.³⁹⁰

Anadolu'daki Tahtacı Alevîlerinin Kaz Dağlarını Ağustosun son haftası ile Ekim ayı başında kutsadıklarına dair rivayetler vardır. Ayrıca Çubuk Yöresindeki Aydos Dağı da Alevîlerce kutsal sayılmakta, zira bu dağlarda Alevîlerce kutsal sayılan kişilerin türbeleri mevcuttur.³⁹¹

Dağ kültürünün yanında Anadolu Alevîleri arasında Ali'nin ayak izlerinin bulunduğuna inanılan ve bu yüzden kutsanan taş kültürüne de rastlanmaktadır. Edremit'te Dura Dağı üzerinde, Amasya'da Çoban De-de tarafında, Kayseri yakınlarındaki bir tepede, Mudurnu'nun Akkaş Köyü'nde bunun örnekleri bulunmaktadır. Çevre halkı buraları ziyaret edip adaklar adar ve hastalarının şifa bulması için dualar ederler.³⁹²

Eski Türklerde ve Şamanizm'de görülen toprağın kutsallaştırılması, Tahtacı Alevîler arasında da rastlanmaktadır. Rivayetlere göre Tahtacılar'da zina yapan kişi öldüğünde, bu kişinin başı toprağa değmesin diye gömüldüğünde başları dışarıda tutulmaktadır.³⁹³

³⁸⁸ Guest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 371-372.

³⁸⁹ Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s. 27.

³⁹⁰ Öz, *Mardin Yezidileri İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, s. 78.

³⁹¹ Pash, *Anadolu Aleviliği Tarihi Süreç*, s. 194; Arslanoğlu, "Alevilikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s. 31.

³⁹² Say, "Anadolu Aleviliği ve Nusayrılık", s. 88.

³⁹³ Arslanoğlu, "Alevilikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s.34.

2.4.4. Ateş, Işık Kültü

Yezidilerce “ateş” kutsal kabul edilir. Bu inanışta muhtemelen çevre kültürler etkili olmuştur. Güneşin ve ateşin kutsal sayıldığı Yezidilerde ateşe saygısızlık yapılmaz, tükürülmez. Zira Hüda olarak isimlendirdikleri Tanrı’nın, güneşi kendi nurundan yarattığına inanılır.³⁹⁴

Bir Yezidi şeyhinin verdiği bilgilere göre, Yezidiler “Rohani” yani ışık gördükleri yeri kutsal kabul edip orayı ziyaret makamı görmektedirler. Nitekim bu mekânlarda, koyun, kuzu, horoz, oğlak ve bu tarzda hayvanlar kurban edilmektedir.³⁹⁵

2.4.5. Gökyüzü Kültü

Alevîlerde gök ve bazı gök cisimleri kutsal kabul edilmektedir. Bu bağlamda, Alevîlerde gök cisimleri İslâm’ın önemli şahsiyetleriyle özdeşleştirilmektedir. Onlara göre ay Ali, gün Muhammed, Zühre yıldızı ise Fatıma’yı temsil etmektedir. Ali’nin sır dolu olmasından ve karanlıkları aydınlatmasından dolayı ay denilirken, Fatıma ise güzeller güzeli, namus ve erdemi sembolize ettiği için de, ona Zühre yıldızı denmiştir.³⁹⁶

2.5. MEKÂNA BAĞLI İBADETLERİN TAHLİLİ

Sonuç olarak bu bölümde, Bâtınî dini mezheplerin mekâna bağlı ibadetlerini inceledik. Mekâna bağlı ibadetler kapsamında ise hac, türbeler ve doğa kültlerini ele aldık. Ancak Bâtınî mezheplerde mekânsal ibadetlerin, İslâmî gelenekten farklı olarak, sonradan kutsallaştırılan kişilerin türbeleri veya yaşanan bir takım ibret verici olaylar neticesinde oluştuğunu tespit ettiğimiz için öncelikle mezheplerin kutsal kişilerini bu bağlamda ele aldık.

Bâtınî mezheplerdeki kutsal kişi algısında, kutsallaştırılan kişiler genel olarak “ulûhiyet” veya melekût vasfına haiz kişiler olarak algılanmıştır. Nitekim Nizarîlerde Ağa Han; vechullah, yedullah gibi sıfatlarla anılırken, Nusayrîlerde Ali zâhirde imam batında ilâh olarak görülmüştür. Hakeza diğer mezheplerde de durum benzer şekildedir.

³⁹⁴ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*, s. 46.

³⁹⁵ Çelik, *Yezidiler Dün-Bugün*, s.14.

³⁹⁶ Arslanoğlu, “Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler”, s.23.

Bâtınî mezheplerde, hac ibadeti ise kutsal kişiler ve bunların türbeleri etrafında şekillenmiştir. Yalnız Dürzîlerde bu anlayıştan farklı olarak İblis'ten ve bütün şer güçlerden uzak durmak manasındaki et-Teberri mine'l-Ebalis ve't-Tağut anlayışı, hac ibadeti yerine ikame edilmiştir.

Türbelerde de durum hacla benzerlik göstermektedir. Veli olduğuna inanılan bir şahsın mezarı ziyaret edilmekte ve dualar ve çeşitli ritüeller yapılmaktadır. Doğa kültlerinde de kâinattaki bazı varlıkların kutsal olduğu inancından yola çıkarak onlara duyulan saygı söz konusudur. Bunun izlerini Eski Türk adetleri, Şamanizm, Zerdüştilik gibi din ve kültürlerde görülmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÂLÎ İBADETLER

Mali ibadetler, belli bir mal varlığına sahip olunduktan sonra, sorumlu olunan ibadetlere verilen isimdir. Zekât ve kurban ibadeti de, bu kapsamda ele alınır. Aşağıda da, zekât ve kurban başlıkları altında Bâtınî mezhepler tek tek ele alınıp, İslâm geleneğiyle olan ortak ve farklı yönleri tespit edilmeye çalışılacaktır.

3.1. ZEKÂT

Arapça’da çoğalma, türeme, temizlik, bereket anlamına gelen “zekât”, terim olarak bir malın belli bir kısmını belirli bir zamanda ihtiyaç sahiplerine vermek şeklinde tanımlanır.³⁹⁷

Zekât ibadeti, Bâtınî dini mezheplerin bazılarında Sünni geleneğe benzer şekilde uygulanırken bazılarında ise zekât yerine farklı uygulamalar ikame edilmiştir. Ancak zekât ibadeti, namaz, hac gibi diğer dini ritüellerin dönüşümüne göre oldukça az dönüşmüş ve genellikle maddi yönü korumuştur.

3.1.1. Nizârî İsmâîlîlerde Zekât

İsmâîlîlerin en çok önem verdiği ibadet zekâttır. İmamiyye Şiası’nın humusu³⁹⁸ dışında diğer mezheplerde zekât oranı genel olarak %2.5 iken Nizârî İsmâîlîlerinde bu oran %10, %12.5’eve daha da artırılarak %25’e

³⁹⁷ Tosun, *İbadet Esasları*, s.276.

³⁹⁸ Allah’a yaklaşmak niyetiyle yıllık gelirin beşte birinin İmamîlerce belirlenen kurumlara verilmesidir.

çıkılmaktadır. Zekât oranı, Ağa Han'ın duyurduğu fermana uyarak belirlenmektedir. Bu fermana göre Ağa Han zekât oranında mevcut duruma göre artırma azaltma yapabilmektedir.³⁹⁹ Zekâtlar Ağa Han'a ödenmekte ve tasarruf yetkisi de ona ait olmaktadır. Bu yetkinin sorgulanması da mümkün değildir.

Nizarîlerde, zekât oranlarının %2.5'lik kısmı zekât olarak, %10'luk kısmı öşür olarak, %20'lik kısmı ise humus olarak alınır. %12.5'lik oran da zekât ve öşürden oluşmaktadır. Vergi olarak da adlandırabileceğimiz bu zekâtların hepsine "dasond" veya "dasont" denilir. Bu kelime aslında öşür anlamına gelse de, Nizarî İsmâîlîleri bunu genel olarak zekât anlamında kullanmaktadır. Zekât verme noktasında zengin-fakir, büyük-küçük ayrımı yoktur. Herkes malının %12,5'ini dasond olarak vermeli-dur. Dasondlar aylık ve nakit para halinde ödenir. Dasondların ödenmesi noktasında yaşanan aksaklıkları gidermek adına Ağa Han tarafından teşvik edici fermanlar yayınlanır. Bu fermanlarda, zekât vermeyenler hastalık ve musibet gibi hallerle korkutulmaktadır. Zekâtını verenlerin ise iki dünya saadetine kavuşacakları ileri sürülmektedir.⁴⁰⁰

Süreç içerisinde, zekât oranlarının yüksek olması mezhep mensupları tarafından eleştirilmiş ve bazen de isyan etmelerine neden olmuştur. Bu durumlarda, İmam tarafından vergilerde değişiklik yapılmıştır. Zira 1930 yılında İran'da toplanan vergilerin %20'si alınıp geri kalan eğitim ihtiyaçlarının karşılanması için harcanmıştır. Zekât üzerinde tasarruf yetkisinin Ağa Han'a ait olması, onun dünya üzerindeki sayılı zenginler arasına girmesini sağlamıştır. Günümüzde IV. Ağa Han Kerim Şah Hüseyini dünyanın en zenginlerinden biridir.⁴⁰¹

3.1.2. Nusayrîlerde Zekât

Nusayrîlerde zekât, fırkanın faaliyetlerinin yürütülmesi ve ihtiyaçlarının giderilmesi için büyük önem arz eder.⁴⁰² Onlarda, malın 1/40'ı zekât

³⁹⁹ Zekât ibadeti, önemini ödeyenden değil ona ödettiren makamdan kazanır. Çünkü zekâtın oranı ve verilış şekli üzerinde, İsmâîlîler arasında oldukça fazla anlaşmazlıklar söz konusudur. Bu yüzden İsmâîlîler arasında zekât ibadeti bir vergi çeşidi olarak da değerlendirilmektedir. Bkz. Topaloğlu, "İsmâîliyyede İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme", s. 659.

⁴⁰⁰ Öz, İsmâîliyye Mezhebi, s.623; Avcu, "İsmâîlîlik'te Zekât", s.400-402.

⁴⁰¹ Kadyrov, Ağa Han İsmâîlîleri, s.86.

⁴⁰² Üzümlü, "Nusayrîlik", c.33, s.273.

olarak verilir. Genel olarak zekât, bayram ve adak zamanlarında verilir.⁴⁰³

Zikredilen zekâtın haricinde ayrıca toplu namazın bitiminde, Şeyh halkı dağıtmayıp maddi sıkıntı yaşayanları sorar. Namazlarını eda eden halk da başta Şeyh olmak üzere nakib, necib ve maddi sıkıntı yaşayan kişilere zekât adı altında bir miktar yardımda bulunur. Din adamlarına verilen bu yardım ve bağışa Hımız Zekâtı denilir.⁴⁰⁴

Nusayrîler tarafından zekât ibadetine ilaveten yılın belirli zamanlarında ihtiyaç sahiplerine yardımlar da yapılır. Bu yardım şekli, genel İslâmî gelenekle uyumludur.⁴⁰⁵

3.1.3. Dürzîlerde Zekât

Dürzîlik'te Hamza b. Ali, el-Hâkim bi-Emrillah'ın muvahhitleri zekât ibadetinden muaf tuttuğunu belirtmiştir. El-Hâkim, İsmâîlîlerce, Hz. Ali ve soyundan gelen imamlara dost olmak, Ebu Bekir, Ömer ve Osman'dan teberri etmek manasına gelen zekâtın bâtınî manasının hükümünü kaldırmıştır. El-Hâkim bi-Emrillah herkesin huzurunda Ebu Bekir ve Ömer'e lanet edilmesini, onları sevenlere eziyet edilmesini yasaklayan bir bildiri okuyarak zekâtın bâtınî manasını neshetmiştir. Yine aynı ortamda zâhir ve bâtının dalaletle düşüren iki yol olduğunu belirtip uyulması gerekenin orta yol olduğunu söylemiştir. Bu tevilden yola çıkılarak zâhiri olarak mal ile yapılan zekât ibadeti de neshedilmiştir.⁴⁰⁶

Din kardeşinin hukukunu gözetmek, onun ihtiyaçlarını karşılamak her Dürzî'nin vazifesidir. Dürzîlerde zekâtın yerine toplumsal yardımlaşma ve dayanışmayı esas alan Din Kardeşini Korumak manasındaki "Hıfzu'l-İhvan" esası getirilmiştir. Bu esasa göre zekât din kardeşini korumak ve ona yardım etmektir. İlâveten zekât, Allah'ın birliğini tasdik edip ruhunun yücelmesini sağlamak ve eski inanışları bırakıp İlâhi emirlere teslim olmaktır. Böylelikle birinin ruhunun saflaşıp yücelmesine vesile olunarak Tanrı'nın birliğinin hakiki bilgisine ulaşıldığına inanılmaktadır. Hamza b. Ali "Size kardeşinizi kollamanızı emrediyorum.

⁴⁰³ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.67.

⁴⁰⁴ Keser, *Nusayrîler*, s.120.

⁴⁰⁵ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.67.

⁴⁰⁶ Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.340.

Onları kollarken imanınız mükemmele ulaşır.” diyerek bu esasın önemi-
ne vurgu yapmıştır.⁴⁰⁷

3.1.4. Yezidilerde Zekât

Yezidilerde zekâtın asıl manası, mal sahiplerinin mallarını ahlak dışı yollardan artırma isteklerinin önüne geçmektir. Şeyh Adî döneminde yaşanan zengin-fakir dengesizliğinin önüne geçmek ve zenginlerin ruhlarına fazilet, mallarına bereket koymak, dünya malını onlara itici ve kerih göstermek adına bir takım kurallar konmuştur.⁴⁰⁸ Bu konuda Şeyh Adî'nin “malınızın bereketlenmesi için zekât veriniz” dediği rivayet edilir. Ayrıca “mal ellerin kiridir ve dünyanın pisliğidir” dediği aktarılır. Bu söylemlerden yola çıkarak Yezidilerin zekâta önem verdiği sonucuna ulaşılabilir.⁴⁰⁹

Sadaka olarak da adlandırılan zekât, din adamlarına verilmektedir. Dini bir vecibe olarak görülen zekâta “rısım” da denilmektedir.⁴¹⁰ Zekât hasat mevsiminde verilir. Para, hayvan ve ekin cinsinden olabilir. Zekâtın oranı servetin %10'u kadardır. Halk gelirin %10'unu Şeyhlere, Şeyh yok ise %5'ini Pirlere, Pir yok ise %2.5'ini Mürebbilere verir. Fakat günümüzde zekât için nisap miktarı aranmamaktadır. Ayrıca zaman sınırlamasını da dikkate alınmayıp din adamlarına, sünnet, nişan, doğum, cenaze ve evlenme merasimlerinde, bayramlarda, bağ bozumunda, hediye bahşiş, yardım veya hak adı altında mal, hizmet veya para verilmektedir.⁴¹¹

3.1.5. Bahâîlerde Zekât

Zekât, Bahâîlerde yerine getirilmesi gereken Şer'i bir hükümdür. Zekât vermek *Kitab-ı Akdes*'te geçen “Sizin rızkınızın ve diğer şeylerinizi pak olmasını zekât yoluyla gerekli kıldık.” sözü gereğince her Bahâî'ye farzdır.⁴¹²

⁴⁰⁷ Öz, “Dürzîlik”, s.503; Şenzeybek, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, s.360; Bağlıoğlu, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, s.177.

⁴⁰⁸ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s.167.

⁴⁰⁹ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.39.

⁴¹⁰ Akça, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*, s.76.

⁴¹¹ Turan, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, s.167; Çakar, *Yezidilik*, s.148.

⁴¹² Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler ve İzahları*, s.26; İpek, *Bâbilik ve Bahâîlik*, s.220.

Bahâîlerde zekât ibadeti hakkında pek bir açıklama yapılmamıştır. Yalnızca bu ibadetin hükümlerinin Müslümanların hükümleriyle aynı olduğunu bildirmekle yetinilmiştir.⁴¹³

Zekâtтан farklı olarak Bahâîlerde mali ibadet kapsamında Tanrı Hukuku olarak nitelendirilen bir ibadet türü de vardır. Her Bahâî'nin Tanrı Hukuku'nu vermesi gereklidir. *Kitab-ı Akdes'te* geçen "O, sahip olduğunuzu bu yolla paklamayı ve Allah'ın istediği kimselerin dışında kimse- nin kavrayamayacağı makamlara yaklaşmanızı sağlamayı istemiştir." ifadesinden de anlaşıldığı üzere bu ibadetin kazancı temizlediğine ve kişiyi Tanrı'ya yaklaştırdığına inanılır.⁴¹⁴

Bahâullah, *Kitab-ı Akdes'te*, Adalet Evi adlı bir kurumun kurulması gerektiğinden bahsetmektedir. Bu Adalet Evi'nin görevlerinden biri de kendi mahalline sarf edeceği, ne miktarda ve ne zaman, hangi mallardan verileceği belirlenmiş Tanrı Hukuku'nu toplamaktır. İmamiye Şia-sı'ndaki Humus'la benzerlik göstermemesi adına, ismini Tanrı Hukuku olarak belirlemişlerdir. Bu emre göre yaklaşık 450 gr olan 100 miskal altını bulan kişi bunun 81 gr yani 19 miskalini Allah adına Adalet Evi'ne vermelidir. Bunlara ek olarak varis bırakmadan vefat eden birinin malları da Adalet Evi'ne kalır.⁴¹⁵ Bu ibadet günümüzde Abdulbahâ'nın kılavuzluğunda kurulan Mahalli Ruhani Mahfiller tarafından toplanılıp yine onlar vasıtasıyla Adalet Evi'ne ulaştırılır.⁴¹⁶

Bir defa Tanrı Hukuku'nu vermiş olanın kazancının katlanması halinde yalnızca artan kısım için Tanrı Hukuku vermesi gereklidir. Tam tersi olması durumu yani kişi Tanrı Hukuku olarak verilen maldan zarar ederse, ilerleyen zamanlarda mal aynı miktara ulaşınca kadar, Tanrı Hukuku alınmamaktadır. Tanrı Hukuku kimseden zorla da istenmemektedir.⁴¹⁷

⁴¹³ Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.47; Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler ve İzahları*, s.26.

⁴¹⁴ Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.91.

⁴¹⁵ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler ve İzahları*, s.28; İpek, *Bâbilik ve Bahâîlik*, s.220; Demir, *Bahâîlikte İbadet ve Kutsal Günler*, s.48.

⁴¹⁶ Çiçek, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri", s.146; *Bahâî Dini,Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, s.32.

⁴¹⁷ Özşuca, *Bahâî Dininde Şer'i Hükümler ve İzahları*, s.29; Teymur, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet*, s.92.

3.1.6. Alevîlerde Zekât

Alevî temel kaynaklarında diğer ibadetlere olduğu gibi zekâta da sadece yüzeysel vurgu yapılmıştır. *Buyruk*'ta şeriatın makamları arasında zekât verme zikredilmekle beraber hakkında geniş çaplı açıklama yapılmamıştır. Aynı zamanda bâtinî manada zekât ibadeti için yol kardeşlerinin birbirlerini niyaz etmeleri zekât ibadetinin yerine geçtiği zikredilmiştir.⁴¹⁸

Dedelerle yapılan röportajda %57'si Alevîlikte zekât ibadetinin olmadığını söylerken %36'sı da olduğunu söylemiştir. Geriye kalanlar ise fikir beyan etmemiştir. Toplum bazında yapılan araştırmada ise %5'i var derken, %87'si ise yok demiştir.⁴¹⁹

Alevîlerin zekâta karşı bu yaklaşımlarının yanında özel bazı maddi uygulamaları da mevcuttur. Bunların başında "Hakkullah" veya diğer adıyla "Lokma" uygulaması gelir. Bu uygulamaya göre bir Alevî-Bektaşî yıllık gelirinin beşte birini Alevî ocaklarına veya Hacı Bektaş-ı Veli Dergahı'na verir. Yörelere göre bir takım farklılıklar olmakla beraber "Hakkullah" üç kısma ayrılır. Bunlar kara kazan hakkı, çerağ hakkı ve mürşit hakkı şeklindedir. Kara kazan hakkı, dergâhın ihtiyaçları için harcanır, çerağ hakkı, sıkıntıda kalan musahiplerin ihtiyaçlarında kullanılır. Mürşit hakkı ise pirlere dağıtılır. Hakkullah, para olarak verilebileceği gibi kişinin maddi imkânları nispetinde buğday, arpa, kilim, halı vb. şeklinde de verilebilir.⁴²⁰ Günümüzde modernizmin etkisiyle, bu uygulama da zayıflamıştır.⁴²¹

3.2. KURBAN / ADAK

Arapça'da maddi ve manevi her türlü yakınlığı ifade etmek anlamına gelen "kurban" kelimesi, dini literatürde kendisiyle Allah'a yakınlaşmak

⁴¹⁸ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.174.

⁴¹⁹ Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.174.

⁴²⁰ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.246; Üzümlü, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.175; Üçer, "Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı", s.183; Coşkun, Sivas Alevîlerinin Din Anlayışına Sosyolojik Bir Bakış, s.222-223.

⁴²¹ İlyas Üzümlü, "Modernizmin Alevî Toplumu Üzerindeki Etkileri", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul1997, s.283.

için ibadet amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ifade eder.⁴²²

Adak ise kişiye dinen farz olmadığı halde arzu ettiği bir dileğin gerçekleşmesi neticesinde bazı ibadetleri yerine getireceğine dair Allah'a söz vermesidir. Adak; kurban, oruç, yiyecek ve eşya türünden olabilir.⁴²³ Bâtınî dini mezheplerde de Allah'a yakınlaşmak amacıyla veya çeşitli adaklar neticesinde gerçekleştirilen kurban adetleri söz konusudur.

3.2.1. Nusayrîlerde Kurban ve Adak

Hatay'da yaşayan Nusayrîlerin dini bayramlarında kurban ritüeli önemli bir yer tutar. Onların kurban ibadetleri yedi başlık altında ele alınabilir:

1. İstek Kurbanları: Arzu edilen şeyin gerçekleşmesi için sunulan kurbandır.
2. Şükür/Adak Kurbanı: Elde edilen şeye teşekkür mahiyetinde kesilen kurbandır.
3. Doğaüstü güçlerle barışık olmak için kesilen kurbandır.
4. Kefaret Kurbanı: Bir kusur ya da günahtan duyulan pişmanlık neticesinde onun affedilmesi için kesilen kurbandır.
5. Hak Kurbanları: İlk hasat ya da avdan sonra Tanrı'ya sunulan kurbandır.
6. Akîka kurbanı ve törenlik kurbanlar.
7. Ölü için sunulan kurbanlar.

Bayramlarda kesilen kurbanlar, doğaüstü güçlerle barışık olmak için kesilen kurbanlar içinde yer almaktadır. Anadolu'daki kurban ritüelleri arasında da en yaygın olanı budur.⁴²⁴

Nusayrîlerde zikredilen yedi grup içinde incelenen kurban ibadetinin bir türü da adak kurbanıdır. Adak kurbanı diğer kurban türlerinden farklı olarak istek gerçekleştikten sonra kesilir. Diğerlerinin karşılığı peşin olarak ödenirken adakta neticenin gerçekleşmesi beklenir. Adak kurbanına daha çok türbelerde rastlanılmaktadır. Adak buralarda kesilmekte ve davet edilen misafirlere dağıtılmaktadır. Türbelerde kurban kes-

⁴²² Ahmet Güç, "Kurban", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2002, c.26, s.433.

⁴²³ Ahmet Özel, "Adak", *DİA*, TDV Yay., İstanbul 1998, c. 1 s.337.

⁴²⁴ Türk, *Anadolu'nun Gizli İnancı Nusayrîlik*, s.138.

mek, yemek hazırlamak veya dağıtmak için gerekli tüm malzemeler bulunmaktadır. Türbelerin ocak ve mutfak bölümü bu iş için özel olarak hazırlanmıştır.⁴²⁵

Türbelerde düzenlenen adak kurbanı hazırlık, tören ve yemek ziyafeti olmak üzere üç aşamadan oluşur. Hazırlık aşamasında adak kesilecek kurban satın alınır. Kurbanın erkek olması şarttır. Dana, oğlak, koç ve horoz en çok seçilen kurbanlar arasındadır. Kurban alımından sonra türbedeki kazanlar temizlenir. Ocak yakmak için gerekli malzemeler alınır. Kurban kesimi, ocağın yakılması, odun taşıma, et ve buğdayın yıkanması görevlerini erkekler yapar. Kadınlar ise yemeğin pişirilmesi ve dağıtılması, temizlik görevlerini yaparlar.⁴²⁶

Nusayrîler, bütün bayram ve adaklarda geleneksel yemekleri olan “hırsı” yani etli aşure pişirirler. Hırsinin pişmesine yakın erkekler türbeye toplu namaz kılmak için girerler. Toplu namazda birden fazla şeyh varsa adak sahibi bunların arasından birini seçer. Namazda günün anlam ve önemine uygun dualar okunur. Önemli şahsiyetler anılır. Hz. Ali’nin hutbeleri okunup kişiliği, ahlakı ve hizmetleri anlatılır.⁴²⁷

Toplu namaz bitinceye kadar hırsi pişmiş, sofralar hazırlanmış olur. Böylece ziyafet başlar. Katılan bütün davetlilere ve o gün tesadüfen o türbeyi ziyaret edenlere hazırlanan yemek dağıtılır. İhtiyaç sahiplerine yemeğin yanı sıra un, şeker, bulgur, çay da dağıtımı da yapılır. Törenin geri kalanı ise piknik havasında gerçekleşir.⁴²⁸

Erkek çocuklarının olmasını dileyenler de saç adağında bulunurlar. Dilek gerçekleştiğinde doğan çocuğun saçı yedi yaşına kadar kesilmez. Yedi yaşına geldiğinde saçı kesilir. Ağırılığınca kâğıt para veya ona denk değerli bir eşya türbeye veya ihtiyaç sahiplerine dağıtılır. Kesilen saç da türbedeki makamın üstüne bırakılır veya türbenin iç duvarına asılır. Bu uygulama Sünni Müslümanlar tarafından uygulanan Akika kurbanına benzemektedir.⁴²⁹

⁴²⁵ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanı*, s.115.

⁴²⁶ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanı*, s.115.

⁴²⁷ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanı*, s.115.

⁴²⁸ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanı*, s.115.

⁴²⁹ Türk, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnanı*, s.114. Akika kurbanında yeni doğan bebeğin yedinci gününde çocuğun ismi duyurularak saç tıraş edilir. O sırada Allah’a teşekkür mahiyetinde kurban kesilir. Kesilen saçının ağırlığına ihtiyaç sahiplerine altın veya gümüş ya da bu değerde para dağıtılır.

3.2.2. Yezidilerde Kurban ve Adak

Yezidilerde Kurban ibadeti, Sünni Müslümanların uygulamalarıyla benzerlik gösterir. Nitekim Sünnilerle birlikte Kurban Bayramı kutlanılır ve kurbanlar kesilir. Bu, her Yezidinin yapması gereken bir vecibedir. Yezidiler, kurbanı kaza ve belaların def'i, sağlık ve sıhhat için Hüda'ya teşekkür etme yolu olarak görürler.⁴³⁰

Yezidilerin kurbanın gönderiliş hikâyesi, Sünni Müslümanlarla benzerlik gösterir. Onlara göre de, kurban kesmek ilk olarak Hz. İbrahim'e emredilir. Hz. İbrahim bu ilâhî emir üzerine oğlu İsmail'i kurban edecektir. Hz. İbrahim, oğlunu kurban edeceği esnada Melek Tavus imdada yetişir ve bir koç getirir. Yezidilere göre eğer Melek Tavus o koçu getirmeseydi bugün herkese oğlunu kurban etmek farz olurdu. O günden sonra bu tarih bayram günü olarak bilinip yıl dönümlerinde kurban kesilmeye gayret edilir.⁴³¹

Belirtilenlerin dışında bazı Yezidiler, köylerine gelen misafirleri kurban kesmeden göndermezler. Kesilen hayvan ise genelde koç olur. Bu koğun kafası da ayrıca pişirilip bir tepside sofradaki en yaşlı kişinin önüne bırakılır. Misafirler sofradan kalkana kadar çocuklar, yemek yenilen odaya alınmazlar.⁴³²

Yezidilerin kurbanı, Sünnilerden iki gün önce kestiğine dair rivayetler de vardır. Bunların dışında Yezidilerin her sonbaharda Venüs'ün ışınlarının görüldüğü dönemde şifasız hastalıklara yakalanmamak adına kestikleri kurban ve her yıl Hz. İsa adına kestikleri kurbanlar da söz konusudur. Ayrıca hac ibadeti esnasında Şeyh Adî türbesinde kesilen öküz kurbanı da vardır.⁴³³

Yezidilerde adak kurbanı, İslâmî geleneğe uygun olarak bir dileğin gerçekleşmesi halinde kesilmeye niyet edilen kurbandır. Dilek haricinde bazen de hayır işlemek, sevap kazanmak için de kesilebilir. Onlarda adak, ziyaretlere sunulabildiği gibi ölmüş veya diri herhangi bir muhterem şahsa da sunulabilir. Mübarek kabul edilen türbe ve büyük şahsiyetten ricada bulunup "Eğer falanca evladım şifa bulursa türbe veya şahıs

⁴³⁰ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.44.

⁴³¹ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.44.

⁴³² Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*, s.25-26.

⁴³³ Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*, s.26.

adına bir koç keseceğim etini de ihtiyaç sahiplerine dağıtacağım.” denilir. Dileği gerçekleşince de kurban kesilip dağıtılır.⁴³⁴

3.2.3. Alevîlerde Kurban ve Adak

Alevîler arasında uygulanan en yaygın ibadetlerden biri de, kurban ibadetidir. Kurban, canlı-cansız, muharrem, adak, içeri-dışarı, lokma, tercüman gibi isimler alır.⁴³⁵

Canlı-cansız isimlendirmesi tarikattaki uygulamadan dolayıdır. Canlar, ceme gelirken elleri boş gelmeyip evde pişirdikleri yemek, meyve ya da çerez türü şeyler getirirler. Getirilen yiyecekler dede tarafından üstüne dua okunarak kurbanla birlikte servis edilir. Ceme özel getirilen bu yiyecekler lokma olarak anılmakla birlikte cansız kurban olarak da isimlendirilir. Canlı kurban nitelenmesi de törenlerde kesilen kurbanlar için kullanılır.⁴³⁶

Alevîlerde kurban ayrımlarından biri de içeri-dışarı kurbanıdır. Bu isimler cem ayini içinde kesilip kesilmediğine göre verilir. Cem ayini içinde beli kurallar çerçevesinde kesilen ve on iki hizmetten biri olarak kabul edilen kurban içeri kurbanıdır.⁴³⁷ İçeri kurbanları sırayla şu şekildedir:

İkrar Kurbanı: Yola giren bir Alevînin töreninde kesilen kurbandır.

Musahiplik Kurbanı: Musahiplik Erkânında ahiret kardeşliği olarak bilinen iki aile veya iki kişi için kesilen kurbandır. Bir kısım Bektaşî'nin uygulamadığı ama geri kalan tüm Alevîlerin yerine getirdiği bir ritüeldir.

Muharrem Kurbanı: Muharrem orucu bitiminde her yılın on ikinci gününde kesilen kurbandır.

Dardan İndirme Kurbanı: Ölen bir Alevînin musahibi ve akrabaları tarafından varsa kalan borçlarını ödemek ve geride kalanlarla helalleşmek için Dede önderliğinde düzenlenen ve dardan indirme töreninde kesilen kurbandır.

⁴³⁴ Okçu, *Yezidilik ve Yezidiler*, s.44.

⁴³⁵ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.248; Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.168.

⁴³⁶ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.168.

⁴³⁷ Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.248.

Görgü Kurbanı: Toplum içinde dedeye görünerek halk nezdinde temize çıkmayı isteyen kişiler için düzenlenmekte olup Görgü Cem’inde görülecek olan şahısların kestikleri kurbandır.

Düşkünlük Kaldırma Kurbanı: İşlemiş olduğu suçtan dolayı düşkünlüğünü kaldıracak kişinin kestiği kurbandır.

Abdal Musa Kurbanı veya Bereket Kurbanı: Tarlaların bereketli olması için ekimden önce kesilen kurbandır.

Hızır Kurbanı: Hızır orucu sonrası düzenlenen Hızır Cem’inde kesilen kurbandır.⁴³⁸

Cem törenleri dışında sözü verilen bir adağı veya tutulan bir dileği yerine getirmek amacıyla kesilen kurbanlara ise dışarı kurbanı denilir. Bu kurbanları genelde, askerden dönenler, üniversiteyi kazananlar, iş sahibi olanlar, sıkıntı veya hastalıklardan kurtulanlar, çocuğu olanlar keserler. Bunların dışında Nevruz Bayramında, Hıdırellez Bayramında, Kurban Bayramında ve Hızır orucundan sonra kesilen kurbanlar ise dışarı kurbanıdır.⁴³⁹

Sonuç olarak çalışmanın mâli ibadetler bölümünde Bâtınî mezheplerin mâli ibadetlere yaklaşımları ele alınıp değerlendirilmiştir. Nitekim zekât ibadetinde, diğer ibadetlerde görülen büyük çaplı dönüşüm ve nesihlerin söz konusu olmadığı hatta zekât ibadetinin bir takım sayısal değişikliklerle birlikte devam ettirilip maddi yönünün korunduğu anlaşılmıştır. Kimi mezheplerde zekât oranı aynıyken kiminde ise artırıldığı fark edilmiştir. Zekât oranının aynı olduğu mezheplerde de maddi gelir sağlayan bazı başka uygulamaların da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Zira Nusayrîlerin toplu namazlarından sonra şeyhlerine verdikleri para, Bahâîlerin Tanrı Hukuku adında ödedikleri para ve Alevîlerin Hakkullah adı altındaki yükümlülükleri bunlardan bazılarıdır. Bunun haricinde, kurban-adak uygulamasında da ufak çaplı değişiklikler dışında büyük değişikliklerin mevcut olmadığı anlaşılmıştır.

⁴³⁸ Arslanoğlu, “Alevilikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler”, s.39-44; Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.250; Üçer, “Geleneksel Alevilikte İbadet Hayatı”, s.168.

⁴³⁹ Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.250; DABF, *Alevî-Bektaşî İnançının Esasları*, s.55.

SONUÇ

Felsefi-gnostik akımların ve kadim dinlerin etkisiyle gelişen Bâtıniyye, her zâhirin bir bâtını, her ayet ve hadisin bir tevili olduğunu savunan ve bunu ancak Allah tarafından seçilmiş masum imamların bilebileceğini savunan gruplara verilen ortak bir sıfattır. Dini metinlerde zâhir-bâtın ayırımına gitmeleri Bâtınîlerin en karakteristik özelliğidir. Kurtuluşa ermek için bâtınî bilgiye ulaşmak gerektiğini savunduklarından dolayı bu isimle anılırlar.

İslâm mezhepleri tarihinde Bâtınîlik kavramı özelde İsmâiliyye mezhebi için kullanılmakla birlikte çatı bir kavram olup genel çerçevede pek çok mezhebi içine almaktadır. Bu çatı altında değerlendireceğimiz fırkalardan bazıları, İsmâiliyye, Nusayrîyye ve Dürzîyye gibi Şiilik çatısı altındaki fırkalardır. Diğerleri ise Yezidilik, Şiilikten dönüşüp kurumsallaşan Bahâîlik ve felsefi ve tasavvufi yönü ağır basan Alevîlik-Bektaşîlik gibi fırkalardır.

Bâtınî mezheplerde ibadet anlayışını çalıştığımız tezimizde İslâmî gelenekte Bâtınî mezhepler için sözü edilen ibaha iddialarının aksine tevillerle yoğrulup formatı değiştirilmiş şekilde de olsa benzer ibadet uygulamalarının olduğunu tespit ettik. Üç bölüm halinde incelediğimiz tezimizde bölümleri zaman, mekân ve mâli ibadetler şeklinde belirledik. Bu üç bölüm altında da alt başlıklarda mezhepleri tek tek ele aldık.

Tezimizin birinci bölümü olan zamana bağlı ibadetlere geçmeden önce abdest uygulamasını ele aldık. Bâtınî mezheplerin ibadet noktasındaki farklı uygulamaları, henüz ibadetlere hazırlık aşaması olan abdestten başlamaktadır. İncelediğimiz Bâtınî mezhepler üzerinden hareketle abdest dört farklı biçimde dönüşmüştür. İlk olarak tamamen kaldırılması şeklindedir. Bu kısımda Dürzîleri görmekteyiz. Zira onlarda pratikte ibadet ritüeli olmadığı için herhangi bir abdest uygulamasına da ihtiyaç duyulmamıştır. İkinci olarak manevi, rûhi arınma olduğu belirtilmiştir. Nizarî İsmâîlîler bu kanaattedir. Üçüncü olarak var olan uygulama üzerinde kısaltılmaya gidilmiştir. Bu görüşte olanlar Nusayrîler, Yezidiler ve Bahâîlerdir. Onlar abdesti el ve yüzün yıkanıp abdest duasının okunması şeklinde almaktadır. Son olarak da Alevîler abdest uygulamasını tasavvufi noktada yorumlayıp dört kapı çerçevesinde farklı ritüeller halinde geliştirmiştir.

Abdest ritüelinde olduğu gibi aynı şekilde namaz ibadetinde de İslâmî gelenekteki uygulamanın aksine olarak kısaltmalara gidilmiştir. Bâtınî mezhepler, namaz kelimesinin Arapça aslındaki “Salât” kelimesinin bir diğer manası olan “dua” anlamını çokça dikkate almışlardır. Nitekim İsmâîlîlerde namaz, sabah, akşam ve yatsı vakitlerinde yapılan duadan ibarettir. Nusayrîlerde de durum benzer şekildedir. Bireysel kılınan namazları beş vakit olup o vaktin seçkinini anarak dua etmek şeklindedir. Toplu kılınan namazları da bir takım ritüellerle birlikte Kur’an’dan bazı surelerin ve *Kitabu’l-Mecmu’*dan bazı duaların okunmasıyla icra edilir. Yezidilerin namaz kılma şekli rükû ve secde bakımından Sünnî Müslümanların kılma şekline benzese de okudukları dualar bundan tamamen farklıdır. Sabah ve akşam güneşe dönerek namazlarını eda ederler. Bahâîler de ise namaz, büyük, orta ve küçük olmak üzere üç çeşittir. Kişinin gün içinde üç namazdan birini kılması yeterlidir. Alevîlerde de beş vakit namazın izlerine pek rastlanmamaktadır. Bunun yerine sabah ve akşam yapılan dualardan ibaret olan halka namazından söz edilir. Görüldüğü üzere namaz ibadeti belli vakitlerde yapılan sınırlı eylemlere veya dualara dönüşmüştür. Ele aldığımız Bâtınî mezhepler arasında ibadet noktasında kitabî İslâm’dan en çok farklılık gösteren Dürzîlerdir. Zira onlar önceki din ve şeriatların tamamını reddedip yerine Dürzî inancını koymuşlardır. İbadetleri de ahlak yasaları çerçevesinde ele almışlardır. Namaz ibadetinin yerine doğru sözlü manasındaki Sıdku’l-Lisan’ı ikame etmişlerdir.

Bâtınî mezheplerde oruç ibadeti de, kitabî İslâm’da geçtiği şekliyle Ramazan ayında 30 gün şeklinde tutulmayıp ya bu ay içinde tutulan sınırlı günlere indirgenmiş ya farklı zamanlarda tutulmuş ya da tamamen neshedilmiştir. Ele aldığımız mezhepler arasında Nizarîler ve Nusayrîler Ramazan’ın belli günlerini oruçlu geçirmişlerdir. Nizarî İsmâîlîlerinde oruç, Ramazan’ın yirminci gecesini tutulmaya başlanmakta ertesi günün öğle vaktinde bitmektedir. Ayrıca Kadir gecesini de oruçlu geçirmeye özen göstermektedirler. Nusayrîlerde oruç bâtinî kabul etmekle beraber pratikte de uygulanmaktadır. Onlar orucu Ramazan ayından bir gün erken başlayıp bir gün de erken bitirmektedirler. Ayrıca Ramazan ayının içindeki bazı günler de bayram olarak kabul etmektedir.

Ramazan ayı dışında oruç tutanlar ise Yezidiler, Bahâîler ve Alevîlerdir. Yezidilerde oruç halkın ve din adamlarının tuttuğu oruç olarak iki kısma ayrılmaktadır. Halk Aralık ayının 3, 4 ve 5. günlerini

oruçlu geçirerek ibadetini îfâ etmektedir. Din adamları ise toplamda 80 gün olan Çilhâne adlı orucu tutmaktadırlar. Bahâîlerde ise oruç ibadeti kendi özel takvimlerinin son ayı olan Ala ayında 19 gün tutulur. Aleviler de ise Ramazan orucunun olup olmadığı tartışmalıdır. Üzerlerinde ittifak ettikleri oruç Muharrem ayının ilk on veya on iki günü tutulan Muharrem orucudur. Hz. Hüseyin'in şehadetinin anısına tutulan bu oruçta su ihtiyacı sulu gıdalar yoluyla karşılanır. Dürzîlerde ise oruç ibadeti tamamen neshedilip yerine var olmayan ve yalan şeylere ibadeti terk etmek manasındaki Terk-i İbadeti'l-Adem ve'l-Bühtan anlayışı ikame edilmiştir.

Bâtınî mezheplerde oruçlu gün sayısı haricinde dikkat çeken bir diğer husus orucun tutulma şeklidir. Ufak farklılıklarla beraber oruç tutma şekli İslâmî gelenekle paraleldir. Onlar da orucun başlangıcından bitişine kadar yeme-içme ve cinsi ilişkiden uzak durmaktadırlar.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Bâtınî mezhepler mekâna bağlı ibadetler bağlamında incelenmiştir. Mekâna bağlı ibadetlere geçmeden zikredilen mezheplerce kutsal kabul edilen şahısları ele alınmıştır. Bu noktada Bâtınî mezheplerde yaygın karşılaşılan bir inanış da Allah'ın insanlara kendini göstermek için bazı şahıslarda zuhûr etmesidir. Bu şahıslar sonradan kutsallaştırılıp haklarında olağanüstü ilâhi söylemlerde bulunmuştur. Bu durum her mezhebin kendi imamı için söz konusudur. Nizarî İsmâîlîlerde Ağa Han, Nusayrîlerde Hz. Ali, Dürzîlerde el-Hâkim bi-Emrillah, Yezidîlerde Adî b. Müsâfir, Bahâîlerde Bahâullah olarak nitelenen Mirza Hüseyin Ali, Alevîlerde ise Hz. Ali ve Hacı Bektaş-ı Veli bu kapsamda değerlendirilir.

Bâtınî mezheplerde mekâna bağlı ibadetler İslâmî gelenekteki gibi belli bir zaman ve mekân dâhilinde olmayıp sonradan kutsal kabul ettikleri bu kişiler ve onların türbe ve mezarları etrafında gelişmiştir. Bunların bulundukları veya defnedildikleri yerler hac mekânı olarak kabul edilmiş, Bâtınî mezheplerce kutsanmıştır. Nitekim Nizarîler günümüzde Ağa Han'ın bulunduğu yere giderek hac vazifelerini îfâ ederler. Nusayrîler hac ibadeti için Mekke'ye gitmeye karşı olmamakla birlikte onun yerine türbelere yaptıkları ziyaretleri hac olarak değerlendirirler. Yezidîlerde hac, Lâleş'teki Şeyh Adî zaviyesinin etrafında şekillenmiştir. Bahâîler de günümüzde hac vazifelerini îfâ etmek için Bab'ın Hayfa'daki evini ve Bahâullah'ın Akka'daki kabrini ziyaret etmektedir. Alevîler ise haccı birkaç açıdan ele alıp tasavvufi bir dil ile yorumlamışlardır.

Kâbe'ye yapılan hacı kabul etmekle birlikte asıl haccın o olmayıp bir kişinin gönlünü hoş tutmak olduğunu ifade ederler. Ayrıca Bektaşî Alevîlerin, Hacı Bektaş-ı Veli türbesine hac niyetiyle gittiği de aktarılır. Dürzîler diğer ibadetlerde olduğu gibi hacı da ahlak kuralları çerçevesinde ele alıp İblis'ten ve bütün şer güçlerinden uzaklaşma manasındaki et-Teberri mine'l-Ebalis ve't-Tağut anlayışını haccın yerine ikame etmiştir.

Mekâna bağlı ibadetlerin, mezhep mensupları üzerindeki en önemli fonksiyonlarından biri de grup bilinci oluşturup mezhepsel bütünlüğü desteklemesidir. Bu noktada ele aldığımız mezhepler arasında en dikkat çekici olan Bâtınî mezhep Dürzîliktir. Zira Dürzî inancında var olan tekammüs inancının gereği olarak insan ruhu bir cesetten öbürüne intikal eder ve gerçek manada ölüm yoktur. Fakat bu anlayışın aksine sembolik de olsa bazı Dürzî türbelerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu durum da mezhepsel bütünlüğü desteklemek adına türbe inancının olduğu fikrini akla getirmektedir. Dürzîler haricinde Nusayrî ve Alevîler arasında da yoğun türbe inancı mevcuttur. Türbe ziyaretlerinin yanında Bâtınî mezheplerde bazı yeryüzü ve gökyüzü cisimleri de kutsal kabul edilip değer atfedilir. Yukarıda ayrıntılarıyla ele aldığımız bu unsurlar su, ağaç, dağ, tepe, taş, ateş ve gökyüzü cisimleri şeklindedir.

Bâtınî mezheplerde yukarıda zikredilen ibadetlerdeki kısaltma ve değişikliklere karşılık son bölüm olarak ele aldığımız mâlî ibadetlerde aynı yönde değişikliğe gidilmemiştir. Tüm ibadetleri ahlak kuralları çerçevesinde değerlendiren Dürzîler dışında ele aldığımız diğer bütün Bâtınî mezheplerde zekât uygulaması İslâmî gelenekte olduğundan çok daha fazladır. İslâmî gelenekte zekât %2.5 iken İsmâîlîlerde, Nusayrîlerde, Yezidîlerde, Bahâîlerde ve Alevîlerde zekât ya bu oranın çok üstündedir ya da bu orana ek olarak bazı uygulamalar mevcuttur. Nitekim Nizarî İsmâîlîlerinde zekâta ek olarak öşür bazen de humus eklenmektedir. Dasond diye adlandırılan bu gelir bu şekilde %12,5'a bazen de %20'in üzerine çıkmaktadır. Nusayrîlerde ise İslâmî uygulamadaki zekâta ek olarak toplu namaz sonrasında başta Şeyh, nakib ve necib olmak üzere ihtiyaç sahiplerine Hımız Zekâtı adı altında yardımlar yapılır. Yezidîlerde zekât, malın %10'u kadardır. Bahâîlerde zekât oranı oldukça yüksektir. Nitekim 450 gr olan 100 miskal altını bulan bir Bahâî, bunun 81 gr yani 19 miskalını Allah adına Adalet Evi'ne vermelidir. Alevîlerde ise zekât ibadetine yüzeysel vurgu yapıp bunun yerine

Hakkullah denilen bir uygulama konulmuştur. Buna göre bir Alevî malının beşte birini ya Alevî ocaklarına ya da Hacı Bektaş-ı Veli dergâhına vermelidir.

İbadetler noktasında tespit edebildiğimiz kadarıyla en az değişiklik kurban-adak ibadetindedir. Bu ibadet genel İslâmî anlayışa uygundur. Onlarda Allah'a yaklaşmak, dua ve isteklerinin kabul olması, kaza ve belalardan korunmak için kurban keserler.

Netice olarak diyebiliriz ki zaman, mekân ve mâli ibadetler kapsamında ele aldığımız Bâtınî mezheplerde kitabî İslâm'daki anlayışın aksine olarak ibadetlerde azaltma veya artırma ya da tamamen değiştirme şeklinde değişim, dönüşüm olmuştur. Biz de elimizden geldiğince Bâtınî mezheplerin arasındaki ortak ve farklı noktaları da belirleyerek bu değişimleri tespit etmeye çalıştık.

KAYNAKÇA

- ABCA, Yurdaer, *Yezidilik ve Osmanlı Döneminde Yezidiler*(Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü), Eskişehir 2006.
- Abdal Musa Velâyetnamesi*, nşr. Abdurrahman Güzel, Ankara 1999.
- ACAR, Ali, “Sosyolojik Açıdan Bahâilik”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 1986, Sa. 21, s.209-229.
- AKÇA, Mehmet, *Yezidiler İnanç Esasları ve Ritüelleri*(Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2006.
- AKSU, Hüsamettin, “Hurûfîlik”, *DİA*, c.18, TDV Yay., İstanbul 1998.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, “Alevîlikte Temel İnanç Unsurları Ve Pratikler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2001, Sa.20, s.33-134.
- ATICI, Ayşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtınî Hareketi (Hasan Sabah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri)* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2005.
- AVCU, Ali, “Bir Ötekileştirme Aracı Olarak İbaha: İsmâîlîlik Örneği”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, Güz 2013, s. 355-390.
- AVCU, Ali, “İsmâîlîlik’te Zekât”, *Tarihte Ve Günümüzde Zekât Uygulamaları*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 2017,s. 383-409.
- AVCU, Ali, “Karmatiler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2010, c.10, s.199-246.
- AVCU, Ali, “Erken Dönem İsmâîlîliğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine”, *CÜİFD*, 2009, c.13, Sa.2, s.267-287.
- AYDIN, Mehmet, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, *Belleten Dergisi*, Ankara 1988, Sa.202, s. 33-74.

- AZİMLİ, Mehmet, Hulefa-i Raşidin Dönemi Halife Seçimleri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, Sa.1, s.35-59.
- AZİMLİ, Mehmet, “İlk Şii Halife Ubeydullah El- Mehdi ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *DÜİFD*, Diyarbakır 2005, c.7, Sa.1, s.59-73.
- BARAN, İlhan, *Büyük Selçuklu Ve Eyyubiler’de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler* (Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2017.
- Bahâî Eserleri Basım ve Dağıtım Anonim Şirketleri, *Bahâî Dini, Tarihi, Öğretileri ve Toplumsal Çalışmaları*, İzmir 2016, <https://bahaitr.org/kutuphane/>
- Bahâî Eserleri Basım ve Dağıtım Anonim Şirketleri, *Bahâî Duaları*, Ankara 2013, <https://bahaitr.org/kutuphane/>
- EL-BAĞDADİ, Ebu Mansur, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev.)Ethem Ruhi Fıglalı, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, *Orta Doğu Siyasî Tarihinde Dürzîler*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2018.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, “Dürzîliğin Felsefesi ve Dini Arka Planı”, *FÜİFD*, 2003, Sa.8, s.215-228.
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, *İnanç Esasları Açısından Dürzîlik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- BAL, Hüseyin, *Bahâîlik ve Bahâî Gruplarının Niteliği*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.
- BOZAN, Metin, *Şeyh ‘Adî b. Musâfir Hayatı, Menkıbevi Kişiliği ve Yezidi İncancındaki Yeri*, Nûbihar Yayınevi, İstanbul 2012.
- BOZAN, Metin, “Şeyh ‘Adî’siz Yezidîlik: Yezidîlerin Adî b. Musâfir Algısında Yaşanan Farklılaşmalar”, *AÜİFD*, 2012, 53:2, s. 23-41.
- BOZAN, Metin, *İmamiyye Şia’sının Oluşumu*, İsam Yay., Ankara 2018.

- BOZAN, Metin, "Kutsal Mekânların Tahribinin Toplumsal Hafıza Üzerine Etkisi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Aralık-2018, c.10, Sa.4, s.1228-1237.
- BOZKUŞ, Metin, "İslâm Mezhepleri Açısından Dini Düşüncenin Geçirdiği Evreler", *CÜİFD*, 2002, c.6, s.195-208.
- BULUT, Halil İbrahim, "Tarih, İnanç, Kültür ve Dini Ritüelleriyle Nusayrılık", *Ortadoğu Yıllığı*, 2011, c.7, s.581-614.
- BÜYÜKKARA, Mehmet Ali, "İsmâilî Dâî ve Fâtımî Davet", *İlam Araştırma Dergisi*, 1998, c.3, Sa.1, s.9-36.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 1999, s.382.
- COŞKUN, Hasan, "Sivas Alevîlerinin Din Anlayışına Sosyolojik Bir Bakış", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c.3.Sa.1, s.199-228
- ÇAKAR, Mehmet Said, *Yezidilik*, Vadi Yay., Ankara 2007.
- ÇELİK, Ahmet, *Yezidiler Dün-Bugün*, (AÜİF Kütüphanesi), Ankara 1977.
- ÇİÇEK, Hacı, "Bahâîlik, Bahâîliğin Görüşleri, İslâm Düşüncesindeki Yeri Ve Ona Dair Bazı Yorumlar", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, c.3, Sa.6, s.135-156.
- ÇUBUKCU, Agah İbrahim, "Yaşayan Yezidilik", *AÜİFD*, 1986, c.28, s.23-26.
- ÇUBUKÇU, İbrahim Agah, "Yaşayan Alevîlik", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Yayınları, Ankara 1980, Sa.4, s.67-78.
- DAFTARY, Farhad, *Şii İslâm Tarihi*, (çev.)Ahmet Fethi, Alfa Tarih Yay., İstanbul 2013.
- DAFTARY, Farhad, *İsmâîlîler Tarihleri ve Öğretileri*, (çev.)Ahmet Fethi (çev.), Alfa Tarih Yay., İstanbul 2017.

- Danimarka İnanç Alevî Toplumu, *Alevî-Bektaşî İnancının Esasları*, Danimarka, 2008, [https://turuz.com/storage/Turkoloji/Mofolojia/2012/b117-Alevi-Bektashi Inancinin Esaslari \(DABF-Baghli Qurul\) \(Danimarka 2008\).pdf](https://turuz.com/storage/Turkoloji/Mofolojia/2012/b117-Alevi-Bektashi Inancinin Esaslari (DABF-Baghli Qurul) (Danimarka 2008).pdf) (05.02.2020)
- DEMİR, Hasan, *Bahâilikte İbadet ve Kutsal Günler* (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Isparta, 2018.
- DEMİRCİ, Abdurrahman, “Hz. Ebu Bekir’in Fetih anlayışı”, *Artuklu Akademi*, 2014, c.1, s. 5-31.
- DEMİRDAĞ, Muhammed Fatih, “Dini Hareketlerin Bir Çeşidi Bahâilik”, *İslâmî Araştırmalar*, 2017, c.28, s. 389-399.
- EBU ZEHRA, Muhammed, *İslâm’da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, (Çev.)Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul 1983.
- ECER, Ahmet Vehbi, “Şia ve Doğuşu”, *EÜİFD*, 1983, c.1, s.131-141.
- ERGÜN, Hatice Küpra, *Yezidilerde Sosyo-Kültürel Hayat Ve Din Viranşehir Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya, 2008.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi”, *Milletler Arası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul (13-15 Şubat 1993), s.33-46.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Bâbîlik ve Bahâilik”, *DİA*, c.4, TDV Yay., İstanbul 1991.
- GAZÂLİ, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed(505/1111), *Bâtınîliğin İçyüzü*, (Çev.) Avni İlhan, TDV Yay., Ankara, 2019.
- GUEST, John S., *Yezidilerin Tarihi Melek Tavus ve Mushaf-ı Reş’in İzinde*, (Çev.) İbrahim Bingöl, Avesta Yay., İstanbul 2012.
- GÜÇ, Ahmet, “Kurban”, *DİA*, c.26, TDV Yay., Ankara 2002.

- GÜNGÖR, Özcan, “Üst Kavramsallaştırma Olarak Alevîlik: Akide Ve İbadetler Açısından Alevîlik-Nusayrîlik İlişkisi”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 10, Sa.1, s. 45-69.
- GÜNŞEN, Ahmet, “Türkiye Türkçesi Ağzlarında “Alevî- Bektaşî” Anlamı Söz Varlığı Üzerine”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2009, c.52, s.101-124.
- GÜRSOY, Ülkü, Türk Kültüründe Ağaç Kültü Ve Dut Ağacı, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012, Sa:61, s.43-54.
- HAMMADÎ, Muhammed, *Bâtınîler ve Karmâtîlerin İç Yüzü*, Sebil Yay., İstanbul 2004.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, 1916-1991.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Hac”, *DİA*, c.14, TDV Yay., İstanbul 1996.
- HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, c.24, TDV Yay., İstanbul 2001.
- İŞİK, Harun, “Kitabu Ta’limi Diyaneti’n-Nusayriyye Işığında Nusayrî Teolojisi”, *Bilimnâme*, XXIV, 2013, s.31-57.
- İBN MANZUR, *Lisanü’l-Arab*, c.13, Beyrut 1968.
- İBNÜ’N-NEDİM, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, (Ed.) Mehmet Yolcu, Çıra Yay., İstanbul, 2017.
- İDİZ, Ferzende, “Adi b. Müsafir, Adeviyye Tarikatı ve Yezidilik”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2013, Sa.55, s.181-200.
- İLHAN, Avni, “Bâtıniyye”, *DİA*, c.5, TDV Yay., İstanbul, 1992.
- İPEK, Yasin, *İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbîlik ve Bahâîlik*, Ekim Yay., İstanbul 2010.
- KADYROV, Mederbek, *Ağa Han İsmâîlîleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009.
- YAŞAROĞLU, M. Kâmil, “Namaz”, *DİA*, c.32, TDV Yay., İstanbul 2006.

- Kaygusuz Abdal Menâkıbnâmesi*, nşr. Abdurrahman Güzel, Ankara, 1999.
- KAYGUSUZ, İsmail, “Alamut (Nizari) İsmâîlîliği ve Anadolu’da Yaşayan Alevîlik,” <http://www.ismailkaygusuz.com> (01.06.2020)
- KESER, İnan, *Gelenek-Görenek, Aile, Etnik Köken, Ekonomi, Siyaset, Tarih ve Din Açısından Nusayrîler*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul 2002.
- KESER, İnan, *Nusayrî Alevîlik Tarihi İnanç Kimlik*, Karahan Kitabevi, Adana, 2016.
- KILIÇ, Mahmud Erol, *Hermesler Hermes*, Sufi Kitap Yay., İstanbul 2017.
- KUMMÎ, NEVBAHTÎ, *Şii Fırkalar*, (Çev.) Hasan Onat, Sabri Hizmetli, Sönmez Kutlu, Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- LESCOT, Roger, *Yezidiler Din, Tarih ve Toplumsal Hayat, Cebel Sincar ve Suriye Yezidileri*, Avesta Yayınevi, İstanbul 2014.
- MELİKOFF, Irene, *Uyur İdik Uyardılar Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Demos Yay., İstanbul 2015.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul 2012.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi”, *DİA*, c.14, TDV Yay., İstanbul 1996.
- OKÇU, Davut, *İslam’dan Ayrılan Cereyanlar Yezidilik Ve Yezidiler*, Birleşik Yayınevi, Van 1993.
- OKÇU, Davut, *Yezidilik ve Yezidiler* (AÜİF Kütüphanesi, Ayniyat No:25729, Yer No: 20061), Ankara 1979.
- ONAT, Hasan, “Şiiliğin Doğuşu Meselesi”, *AÜİFD*, Ankara 1997, c.36, s. 79-117.
- ONAT, Hasan, “Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine”, *İslamiyat*, Ankara 2003, C.VI, Sa.3, s.111-126.

- ÖZ, Mustafa, “Dürzîlik”, *MÜİFD*, İstanbul 1995, Sa.10, s. 485-518.
- ÖZ, Mustafa, EŞ-ŞEK’A, Muhammed Mustafa, “İsmâiliyye”, *DİA*, c.23, TDV Yay., İstanbul 2001.
- ÖZ, Mustafa, “İsmâiliyye Mezhebi”, *Milletlerarası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 17, İstanbul 1993, s.605-645.
- ÖZ, Mustafa, “Şia”, *DİA*, c.39, TDV Yay., İstanbul 2010.
- ÖZ, Mustafa, “Keysaniyye”, *DİA*, c.25, TDV Yay., Ankara 2002.
- ÖZ, Mustafa, “İmamiyye”, *DİA*, c.22, TDV Yayınları, İstanbul 2000.
- ÖZ, Yusuf, *Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2007.
- ÖZEL, Ahmet, “Adak”, *DİA*, c.1, TDV Yay., İstanbul 1998.
- ÖZŞUCA, Neyir, *Bahâî Dininde Şer’i Hükümler Ve İzahları*, Sebat Matbaası, Bursa 1984.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Kuran Ve Aşırı Yorum Tefsirde Bâtınîlik Ve Bâtını Tevil Geleneği*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2016.
- PASLI, Cemil, *Anadolu Alevîliği Tarihi Süreç*, NKM Yay., Konya 2013.
- RENÇBER, Fevzi, “Alevî Geleneğinde “Cem Evinin” Tarihsel Kökeni”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c.12, Sa.3, s. 73 -86.
- RUSSELL, Gerard, *Unutulmuş Krallıkların Varisler Ortadoğu’nun Yok Olan Dinlerine Yolculuk*, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2016.
- SAY, Yağmur, “İnançsal ve Yaşamsal Temel Üzerine Kurumsallaşan Sevgi ve Barış Anlayışları Anadolu Alevîliği ve Nusayrîlik”, Yayına Hazırlayan: Mehmet Karasu, *Nusayrîlik ve Çok Kültürlülük*, Karahan Kitabevi, Adana 2012.
- SİNANOĞLU, Mustafa, “İbadet”, *DİA*, c.19, TDV Yay., Ankara 1999.

- SOLTANI, Dr. Muhammet Ali, "Serencam, Velayetname ve Buyruk'ta Alevîlerin Ortak İnançları", (Çev.)Esra Doğan Turay, *Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, 2017, Sa.16, s. 247-323.
- ŞENER, Abdulkadir, "Abdest", *DİA*, c.1, TDV Yay., İstanbul 1998.
- ŞENZEYBEK, Aytekin, *Ana Kaynaklarına Göre Dürzîlik*, Emin Yay., Bursa 2012.
- ŞENZEYBEK, Aytekin, "Ebu'l-Hattab el-Esedi ve Hattabiyye Fırkası", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, c.15, Sa.1, s. 87-116.
- ŞENZEYBEK, Aytekin, "Muhtâr Es-Sakafî'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysani Fikirlerin Ortaya Çıkışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, c.15, Sa.2, s. 343-370.
- TAN, Muzaffer, "Geçmişten Günümüze Dürzîlik", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, Güz 2012, c.5, Sa.2, s.61-82.
- TAN, Muzaffer, *İsmâiliyye'nin Teşekkül Süreci* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2005.
- TAN, Muzaffer, "İsmâilî Davet: Sosyo-Politik Gelişim Süreci", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2015, c. 18, s.79-95.
- TAN, Muzaffer, "İsmâîlîlik: Eski ve Yeni Davet", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, c.9, Sa.25, s. 281-294.
- TAN, Muzaffer, "Tarihsel Süreçte İsmâîlîlik ve Yaşadığı Farklılaşmalar", *FÜİFD*, 2012, c.14, Sa.1, s.111-145.
- TAŞĞIN, Ahmet, *Yezidiler*, Aziz Andaç Yay., Ankara 2005.
- TAŞĞIN, Ahmet, "Yezidiyye", *DİA*, c.43, TDV Yay., İstanbul 2013.
- ET-TEMİMÎ, Bahaüddin Hamza b. Ali b. İsmail, *Resailu'l-Hikme*, Daru Lieclî'i-Marife, Lübnan 1986.
- TEYMUR, Sümeyra, *Bahâîlikte İnanç Ve İbadet* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2009.

- TOFTBEK, E., “Kısa Dürzî İlmihali”, (Çev.) Ethem Ruhi Fıçlalı, *AÜİFD*, 1982, c.25 , Sa.1, s.215-220.
- TOPALOĞLU, Bekir, “İsmâiliyye’de İnanç Esasları Ve İbadet Şekilleri Üzerine Değerlendirme”, *Milletler Arası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1993.
- TOSUN, Nihat, *İbadet Esasları*, Ravza Yayınları, İstanbul 2014.
- TURAN, Ahmet, “Yezidi İnanç Ve İbadetleri”, *OMÜİFD*, 1986, c.1, s.135-171.
- TURAN, Ahmet, “Kitabu’l-Mecmu Tercümesi”, *OMÜİFD*, 1996, c.8, s.5-18.
- TÜRK, Hüseyin, *Anadolu’nun Gizli İnancı Nusayrîlik İnanç Sistemleri Ve Kültürel Özellikleri*, Kaknüs Yayınevi, İstanbul 2005.
- TÜRK, Hüseyin, *Nusayrîlik ve Nusayrîlerde Hızır İnancı*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2002.
- TÜRK, Hüseyin, “Hatay Türbe İnancının Sağlık Antropolojisi Açısından İncelenmesi”, *Millî Folklor*, 2012, Sa.94, s.91-104.
- USLU, Zeynep, *Batını Dini Yapılanmalarda Döngüsel Zaman*, (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Diyarbakır 2019.
- ÜÇER, Cenksu, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı Ve Alevîlerin Temel İslâmî İbadetlere Yaklaşımları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c.5, Sa.3, s.161-189.
- ÜZÜM, İlyas, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, İsam Yay., Ankara 2017.
- ÜZÜM, İlyas, “Nesimî”, *DİA*, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.
- ÜZÜM, İlyas, “Modernizmin Alevî Toplumu Üzerindeki Etkileri”, *İslam Ve Modernleşme*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1997, s.277-291.

- ÜZÜM, İlyas, "Günümüz Alevî Örgütlenmeleri Ve Geleneksel Alevîlikle İlişkisi", *Tarihi Ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul 1999, s.335-375.
- ÜZÜM, İlyas, "Türkiye'de Alevî/Nusayrî Önderlerinin Eserlerinde İnanç Konularına Yaklaşım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2000, Sa.4. s.173-187.
- ÜZÜM, İlyas, "Nusayrîlik", *DİA*, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.
- (Ed.) YAZICI, Mehmet, *Geçmişten Günümüze Alevîlik I. Uluslararası Sempozyumu*, c.2, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ekim 2014.
- YENMİŞ, Nihat, "Arap Alevîliğinde Kutsal Günler ve Bayramlar," *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2010 Sa: 54, s.299-314
- YILDIZ, Harun, *Anadolu Alevîliği Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2014.
- YILMAZ, Hulusi, "Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler", *Karadeniz Araştırmaları*, 2009, c.6, Sa.22, s.123-133.
- YİĞİT, İsmail, "Osman", *DİA*, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.
- YİTİK, Ali İhsan, "Oruç", *DİA*, c.33, TDV Yay., İstanbul 2007.

EKLER

Ek1: Cem Ayini

“Cem” Arapça’da toplanma, birikme, topluluk anlamlarına gelir. Farsça’da ise birlik ve birleşme anlamlarına gelir. Cem ayini Alevî inancının en temel ayinidir. Hak-Muhammed-Ali divanı olarak da adlandırılan cem ayini, halka şeklinde yapılır. Bu halkada esas olan niyazdır. Bu ayin cemhâne veya cemevi diye nitelendirilen mekânda icra edilir.⁴⁴⁰ Buraya kırklar meydanı da denilmektedir.⁴⁴¹

Alevîlerde cem ayini kırklar mitolojisine bağlanır. Bu inanışa göre ilk cem ayini kırklar meclisinde yapılmıştır. Bu rivayetlerin dayanağı Alevîlerin temel kitaplarından olan *Buyruk*’tur. Yine bazı Alevî-Bektaşîler arasında yaygın olan bir kanaate göre cem ayini Ca’fer es-Sâdık’a dayanmaktadır. Rivayetlere göre ilk cem yapan kişi Ca’fer es-Sâdık’tır.⁴⁴²

Genel olarak birçok araştırmacı ise Cem’in kaynağı olarak İslâm öncesi Türk inanışlarını gösterirler.⁴⁴³ Cem ayinini Eski Türk geleneklerinde ve dinî törenlerinde yer alan baksı, kutsal kabul edilen alaca değnek, kadın-erkek toplu ayinler, kırmızı törenlerindeki pervaneci, törenlerde okunan baksı duası gibi adetlerinin İslâmleştirilmesinden ibaret olarak görürler.⁴⁴⁴ Üçer, cem ayininin, İslâm tasavvufunun önemli bir rüknü olan zikir ayininin İslâmiyet öncesi var olan bazı adetlerle birleşip şekillenmesi neticesinde meydana gelmiş bir ritüel olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁵

Bunların dışında cem ayinin kökenini Zerdüştlerin binlerce yıl önce Anadolu’da üzüm toplama mevsiminde uygulanan Dionyos Ayinlerinden etkilenecek oluştuğunu ve günümüzde İvriz Kabartması önünde bu törenlerin hala yapıldığını söyleyenler olduğu gibi Yakutlardaki Isı-Ah

⁴⁴⁰ DABF, *Alevî-Bektaşî İnancının Esasları*, s.32-39; Fevzi Rençber, “Alevî Geleneğinde “Cem Evinin” Tarihîsel Kökeni,” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, s. 74-75.

⁴⁴¹ Arslanoğlu, “Alevîlikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler”, s.36.

⁴⁴² Yıldız, *Anadolu Aleviliği*, s.259-261.

⁴⁴³ DABF, *Alevî-Bektaşî İnancının Esasları*, s. 32.

⁴⁴⁴ Paslı, *Anadolu Aleviliği Tarihi Süreç*, s. 146; Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.167; Üzümlü, *Tarihîsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, s.180.

⁴⁴⁵ Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.167.

Ayinininden etkilendiğini söyleyenler de vardır. Ayrıca Hacı Bektaş-ı Velî'nin sohbetlerinde okunan şiir, Kur'an ve yapılan zikirlerin devamı olarak düşünenler de vardır.⁴⁴⁶

Cem ayini, Alevî çevre açısından çok önemlidir. Çünkü Alevîlerin dini kültürünü oluşturan simge ve semboller burada hayat bulmaktadır. Meleklerin Adem'e secdesi, Hz. Muhammed'in miraca yükselişi, orada Hz. Ali'nin sırrına mazhar olması, kırklar meclisine katılması gibi Alevîlere rengini veren inanışlar cem de ortaya çıkmaktadır.⁴⁴⁷

Cem meydanları post ve halılarla döşenir. Meydanın duvarlarına Alevîlerce kutsal sayılan kişilerin resimleri asılır. Giriş kapısının karşı tarafında Fâtıma Ocağı olarak adlandırılan ocak bulunur. Ocağın bulunmadığı cemhânelerde ocak yerine onu temsilen çerağ yakılır. Mürşit makamı ocağın sağında, Mürşit makamının sağında ise Çerağ tahtı bulunur. Bu tahtın sağında da Rehber postu onun dışında da sırayla on iki hizmet postu bulunur. Bunlar inanıştaki dört kapıyı temsil etmektedir. Cem ayinleri bu mekânda yapılır.⁴⁴⁸

Tüm Alevî cemlerinde on iki hizmet vardır. Bu on iki hizmetin her birinin inançsal, pratik, sosyal ve sembolik yönü vardır. On iki hizmet şu şekildedir. Pir yani dede ayini yönetir. Rehber, pire yardımcı olur. Gözcü, cemin düzenini sağlar. Çerağcı, mumu uyandırıp etrafı aydınlatır. Zakir, saz eşliğinde ilâhiler okur. Süpürgeci, cem sonrasında meydana süpürür. Saki, su dağıtır. Pervaneci, semahla ilgilenir. Sofracı, kurban ve ikram işleriyle ilgilenir. İznikçi yani temizlik sorumlusu, cemevinin genel temizliğine bakar. Peyik, cemin yapılacağını herkese bildirir. Kapıcı, kapıda bekleyip ayine katılanların rahatsız edilmesini önler. Cem bu on iki grup sahiplerince ve Pir'in gözetiminde düzenli bir şekilde gerçekleşir. Ayrıca ceme düşkünler yani suçlular alınmaz.⁴⁴⁹ Cem Ayini bu hizmetlerden oluştuğu için bunların hepsi kutsal sayılır. Cem Ayininde bu on iki hizmet yerine getirilmediğinde hem yapılan uygulamaların kabul

⁴⁴⁶ Rençber, "Alevî Geleneğinde "Cem Evinin" Tarihsel Kökeni," s.77-78.

⁴⁴⁷ Üçer, "Geleneksel Alevilikte İbadet Hayatı", s.167.

⁴⁴⁸ İlyas Üzümlü, "Günümüz Alevî Örgütlenmeleri Ve Geleneksel Alevilikle İlişkisi," *Tarihi Ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1999, s.342-343; Arslanoğlu, "Alevilikte Temel İnanç Unsurları ve Pratikler", s.36.

⁴⁴⁹ DABF, *Alevî-Bektaşî İnançının Esasları*, s.39-46; Üzümlü, "Modernizmin Alevî Toplumu Üzerindeki Etkileri", s.284.

olmayacağına hem de yenilip içilen şeylerin helâl olmayacağına inanılır.⁴⁵⁰

Ceme katılanların manevi açıdan temizlendiklerine ve ruhlarının yüceldiğine inanılmaktadırlar. Bu yüzden cem törenleri ibadet meclisleri olarak görülür. Cemin dini işlevinin yanında sosyal açıdan da toplumsal dayanışmaya ve halk arasındaki bazı problemlerin çözülmesine katkı sağlayan yönleri mevcuttur.⁴⁵¹ Cem’de küskünler barıştırılır, borçlular ve alacaklılar arasındaki olaylar çözülür. Bu bağlamda, Alevîler’in ahlak anlayışının şekillenmesinde cem ayininin büyük katkısı söz konusudur.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Rençber, “Alevî Geleneğinde “Cem Evinin” Tarihsel Kökeni”, s. 75.

⁴⁵¹ Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, s.46; Yıldız, *Anadolu Alevîliği*, s.257.

⁴⁵² Üçer, “Geleneksel Alevîlikte İbadet Hayatı”, s.167.